

KK

Keel ja Kirjandus

1

2005

*Raamatukaitse Eestis
Keel tegelikkuse konstrueerijana
Raamat Läänemeremaades
Liitsõnadest eestivenes
"Ruth" luubi all
Peterburi-raamat
Piirikonverents 2004*

SISUKORD

KOLLEEGIUM:

Mati Ereht, Cornelius
Hasselblatt, Tiit Hennoste,
Rutt Hinrikus, Arvo Krikmann,
Hasso Krull, Valter Lang,
Kazuto Matsumura, Helle
Metslang, Karl Pajusalu,
Peeter Päll, Raimo Raag,
Rein Raud, Kristiina Ross,
Jüri Talvet, Ülo Tedre,
Peeter Torop, Jaan Undusk,
Ülo Valk, Mart Velsker,
Tiit-Rein Viitso, Ülle Viks,
Haldur Öim.

TOIMETUS:

peatoimetaja
Mart Meri
tegevtoimetaja
Tiina Hallik
keeleteadus
Väino Klaus
kirjandusajalugu, folkloristika
Heldur Niit
Mall Jõgi
kirjandusteooria ja -kriitika
Piret Viires
tehniline toimetaja
Reet Sepp

Toimetuse aadress:

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn.
Telefonid 644 92 28, 644 91 26.
Faks 644 18 00.
<http://www.eki.ee/keeljakirjandus/>
e-post: kk@eki.ee

Trükkida antud 6. I 2005.
Trükiarv 850.
Trükikoda Vaba Maa.
Laki 26, 12915 Tallinn.
Telefon 674 70 94.

KRISTA ARU, KURMO KONSA, TIJU REIMO, MARI SIINER. Eesti trükise punane raamat 1535–1850	1
INDREK TART. Ilukirjandusraamat ja kultuuriline püsimine Läänemere maades aastail 1988–2002	9
ANNA VERSCHIK. Vaadeldes konvergentse: eesti liit- sõnad ja nende vasted Eesti vene keeles	21
RAIVO PALMARU. Munakivitee lõpus. Keele ja kom- munikatsiooni mõjust ühiskonna terviklikkusele	35
JAAN ÕISPUU. Läänemeresoome keeleteadus Karja- las	53
MAARJA HOLLO. Eksiilkogukond ja pagulane	60

RAAMATUID

JÜRI VIKBERG. Jutustus Peterburis haritud eestlas- test	68
LEMBIT VABA. Tartu Ülikooli ja Läti sidemete kuld- ajast ehk läti keelt pole tänapäeval võimalik õppida mitte üheski Eesti ülikoolis	71
PIRET VIIRES. Jaanus Adamsoni asjatud hirmud	74

RINGVAADE

JAAN UNDUSK. Lahkus Felix Oinas (6. III 1911 Kambja–25. IX 2004 Bloomington)	77
MIRJAM HINRIKUS. J. Randvere "Ruthi" teemaline seminar	80
VÄINO KLAUS. Piirikultuurid ja -keeled	83

SUMMARIA

86

Kaanel: Ferdinand Kask. Illustratsioon Mart Raua luule-
kogule "Rusemed" (1927).

Ajakiri kuulub MLA (Modern Language Association of America), CEEOL-i
(Central and Eastern European Online Library) ja LLBA (Linguistics &
Language Behavior Abstracts. Sociological Abstracts, USA) andmebaasi
ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse
"Linguistic Bibliography".

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.

© Keel ja Kirjandus ®

SA Kultuurileht

EESTI TRÜKISE PUNANE RAAMAT 1535–1850

KRISTA ARU, KURMO KONSA,
TIIU REIMO, MARI SIINER

Suure osa maailma mälust moodustab dokumendipärand, mis kajastab inimühiskonna ja -mõistuse arengulugu ning saavutusi. Dokumendipärandi all mõistetakse tekstipõhiseid (nt käsikirjad, plakatid, trükised), mitte-tekstipõhiseid (maal, graafika, kaardid, noodid), audiovisuaalseid (fotod, filmid) ja virtuaalseid dokumente.¹ Oluline osa sellest asub maailma erinevates muuseumides, arhiivides ja raamatukogudes.

Eestlased on läbi aegade eriliselt tähtsaks pidanud oma kirjasõna ja raamatut. Rahvuse ja riigi kujunemise otsustavatel hetkedel on inimesed ikka ja jälle dokumendipärandist tuge ja kinnitust saanud. Eesti dokumendipärand paikneb Eesti mäluasutustes (muuseumides, arhiivides ja raamatukogudes, kus on kokku ligi 25 miljonit säilitusüksust), eravalduses, religioossete ja teadusasutuste ning kolmanda sektori organisatsioonide käsutuses. Märkimisväärne osa Eesti dokumendipärandist asub ajaloo keerdkäikudest tulenevalt ka väljaspool Eestit. Eesti dokumendipärandi hoidmine, kaitsmine ja säilitamine on meie ühine hool ja mure, keegi teine maailmas peale meie endi ei saa seda teha.

Eesti Vabariigi "Muinasvarade kaitse seadus" tagas alates 1925. aastast kultuurilise väärtusega dokumendi- ja raamatupärandile kui vallasmuinasvarale seadusliku kaitse. Rahvustrükise süstemaatilise kogumise tagamiseks fikseeriti 1923. aasta trükiseaduses sundeksemplari mõiste. Sundeksempla-

¹ Memory of the World. General Guidelines to Safeguard Documentary Heritage. UNESCO 2002, lk 8–9. – <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001256/125637e.pdf>.

ri eraldamine pidi täitma riiklikult seatud eesmärgi: kindlustama täieliku ja igakülgse materjali oma maa ja rahva kohta eeskätt trükitoodete näol. Töö kultuuriväärtuste kaitsel ja rahvustrükise kogude korraldamisel lõhkus nõukogude okupatsioon. Viiekümne aasta vältel püüti hävitada või raskesti kättesaadavaks teha okupatsioonile eelnenud perioodi rahvustrükised. Kõik see, mis meil vaatamata süstemaatilisele keelamisele ja hävitustööle on õnnestunud säilitada, on alles hoitud tänu teadlikele kultuuriinimestele ja nende tegevusele, töötasid nad siis raamatukogudes, arhiivides ja muuseumides või olid lihtsalt rahvusmeelsed ja julged erakogud.

Viimastel aastatel on kultuuripärandi säilitamisega seotud probleeme aktiivselt arutatud nii institutsionaalsel, regionaalsel kui ka riiklikul tasandil. 2003. aasta lõpus valmis Kultuuriministeeriumis "Eesti kultuuripärandi digitaalse säilitamise riiklik strateegia 2004–2007",² milles käsitletakse kultuuripärandit kui tervikut – s.o ajaloolise, teadusliku, kunstilise, sotsiaalse, tehnoloogilise vms väärtusega objekte, mida tulenevalt nende iseloomust ja väärtusest on vaja säilitada tulevastele põlvetele ning kindlustada sobivaima tehnoloogia abil nende kättesaadavus avalikkusele.

Dokumendipärandi säilituspoliitika algab teadmisesest, milline ja mis seisundis on meie kirja- ja trükisõna. Projekti THULE esimese etapi "Rahvus-teaviku seisund Eesti suuremates raamatukogudes" käigus (1998–2000) uuriti rahvustrükise leidumust ja füüsilist seisundit meie neljas arhiivi funktsioonidega, s.t trükiste säilitamisega tegelevas raamatukogus. Kokkuvõtted selle uuringu tulemustest on avaldatud mitmetes artiklites.³ "Eesti trükise punane raamat" on kolmas osa Eesti mäluasutuste vahelisest säilitusalasest ühisprojektist THULE (1998–2004), mis sai teoks tänu UNESCO toetusele. Projekti eesmärgiks oli säilituseelistuste kindlaksmääramine ning prioriseerimise kriteeriumide väljatöötamine.

Mis on säilituseelistused ja milleks on neid vaja? Teadvustatud ja kindlaks määratud kultuuripärandi olemasolu eeldab paratamatult selle säilitamist, s.t teadlikku tegevust, mis on suunatud teatud objektide ja nähtuste alleshoidmisele praeguste huviliste ja tuleviku põlvkondade jaoks. Säilitamise korral ei ole tegemist neutraalse tegevusega. Valik, mida säilitada, eeldab kriitilist otsustamist ja eelistuste määratlemist. Vähemalt esialgu tundub ebareaalne säilitada kogu tsivilisatsiooni loodud ja loodav informatsioon sõltumata selle väärtusest või esinemiskujust. Samas on säilitamisele kuuluvate objektide ja nähtuste valik käesoleva aja otsus ning see ei pruugi tuleviku seisukohast vaadates olla kõige õigem.

Alati, kui on vaja teha paljusid asju ning ei piisa vahendeid nende kõiki tegemiseks, tekib vajadus eelistuste kehtestamiseks. See kehtib täiel määral ka säilitamise puhul. Ka kõige parema tahtmise korral ei ole võimalik iga-

² Eesti kultuuripärandi digitaalse säilitamise riiklik strateegia 2004–2007. – http://www.kul.ee/failid/DigiStrateegia_final.pdf.

³ Eesti raamatu seisund. Projekt THULE. Artiklite kogumik. Koost. M. Siiner. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2000; K. K o n s a, Eestikeelsete trükiste seisund. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 8, lk 567–575; K. K o n s a, Assessment of Collection Condition – Developing a Tool for Preservation Managers. – Global Issues in 21st Century Research Librarianship. NORDINFOs 25th Anniversary Publication. Helsinki: NORDINFO, 2002, lk 406–429; K. K o n s a, Eestikeelsete trükiste seisundi uuring. Tallinna Pedagoogikaülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid 4. Tallinn: TPÜ, 2003, 121 lk.

vesti alles hoida kõiki inforessursse. Juba majanduslike piirangute tõttu tuleb teha valik, mida säilitada ja mida mitte. Erinevaid võimalusi on palju ja nende vahel valimine pole lihtne. Eelistuste kehtestamine ja otsuste tegemine on säilitamise seisukohalt esmatähtis, kuid seni ei ole sellele pööratud piisavalt tähelepanu.

Säilitusalaste eelistuste kindlaksmääramine on praegu ilmselt üks kõige keerukamatest teabeasutuste ees seisvatest ülesannetest. Tegemist on väga tundliku valdkonnaga: on selge, et kõiki ressursse ei ole kunagi võimalik originaalkujul säilitada, kuid kuidas ja mille alusel otsustada, mida säilitada esmajärjekorras, on keeruline küsimus. Vastutus on suur, sest praegu tehtud otsused määravad ära tulevaste põlvkondade kasutada oleva infokogumi.

Prioriteet ehk eelistus on objektide, tegevuste või probleemide suhteline tähtsus mingi projekti, tegevuse või situatsiooni raames.⁴ Tegemist on objektide, tegevuste või probleemide reastamisega nende tähtsuse või olulisuse järgi. Kõrgema prioriteetsusega objektide, tegevuste või probleemidega tegeldakse esimeses järjekorras, need saavad suurema tähelepanu osaliseks ja neile kulutatakse rohkem ressursse. Eelistused on alati suhtelised, sest erinevas kontekstis võib nende tähtsus olla määratletud erinevalt. Eelistuste kindlaksmääramine on pidev protsess, tingimuste muutumisel tuleb ka eelistusi muuta.

Eelistuste kehtestamine säilitamise valdkonnas tähendab väga üldisel tasemel seda, et otsustatakse, milliseid objekte ja kui kaua säilitada ning milliseid meetodeid selleks kasutada.

Eelistused on abivahendiks otsuste kavandamisel ja ressursside paigutamisel. Säilituseelistuste määramine on säilituskorralduse lahutamatu ja oluline osa, mis aitab lõppkokkuvõttes tagada teavikute olemasolu ning parandada nende kättesaadavust ja kasutatavust.

Eelistuste kindlaksmääramine on tingitud säilitamiseks vajalike vahendite piiratusest. Ressurssideks on seejuures nii rahalised vajadused kui ka näiteks füüsiline ruum, inimressursid, aeg (nt on õnnetuse korral kogude päästmiseks kasutada vaid piiratud aeg).

Kuidas eelistusi kindlaks määrata ehk prioriseerimist läbi viia?
Eelistuste määramisel võrreldakse objekte teatud kriteeriumidega. Kriteeriumid on tunnused, mille alusel toimub objektide eristamine. Prioriseerimise kompleksse ülesande muudab keeruliseks hindamiskriteeriumide kehtestamine. Need kriteeriumid peavad arvestama ka objektide sellise väärtusega, mis ei ole otseselt tuletatav nende füüsilisest olemusest, vaid mille on objektidele omistanud inimesed. See tähendab, et kriteeriumide kehtestamisel tuleb võtta arvesse iga säilitatava objekti laiemat sotsiaalset konteksti. Väärtused on ajalooliselt muutuvad ja järelikult muutub pidevalt ka säilituseelistuste kindlaksmääramise kontekst.

Säilituseelistuste määramise protsess põhineb järgmistel printsiipidel.

- Kõik info säilitamiseks ettenähtud objektid vananevad ja kahjustuvad mingi ajavahemiku jooksul.
- Kasutamine kahjustab kõiki info säilitamiseks ettenähtud objekte.
- Igasuguse info uuendamise käigus läheb osa infot kaduma ja kannatab suuremal või vähemal määral objekti infoterviklikkus.

⁴ Decision Process Guidebook. Terms. – <http://www.usbr.gov/pmts/guide/terms.htm>.

- Väärtused on sotsiaalselt konstrueeritud ning muutuvad pidevalt.
- Säilituseelistuste määramine on infoobjektide haldamise lahutamatu ja hädavajalik koostisosa.
- Prioriseerimine peab olema struktureeritud protsess, millest võtavad osa kõik huvipooled.

Eelistused tulenevad otseselt vastavatest poliitikatest või strateegiatest, näiteks säilituspoliitikast või -strateegiast, aga ka kogude arenduskavast. Oluline on kaasata protsessi kõik huvipooled ja seda just kriteeriumide defineerimise etapis.

"Eesti trükise punane raamat". Mõiste "punane raamat" on tuttav ennekõike looduskaitse vallast, kus see tähistab ohustatud liikide nimestikku. Viimaste aastate jooksul on samadel põhimõtetel asunud koostama ka kultuuripärandi objektide punaseid nimestikke või raamatuid, kuhu kantakse kõige väärtuslikumad ja ühtaegu ka kõige ohustatumad kultuuriobjektid. Rahvusliku kultuuripärandi punane raamat on kokkuvõtte objektidest, mis moodustavad rahvuskultuuri aluse ja eripära ning mida nende kultuurilise väärtuse ja ohustatuse tõttu tuleb säilitada erilise hoolikusega.

Eestis tegeldakse punase raamatu projektidega erinevates kultuuripärandi säilitamise valdkondades. Arhiivisüsteemis on käivitunud projekt "Rahvusarhiivi Punane Raamat", mille eesmärgiks on saada ülevaade Rahvusarhiivi kogude füüsilisest seisundist pikaajalise tegevuskava koostamiseks ja prioriteetsete tegevuste väljaselgitamiseks arhivaalide säilitamise korraldamisel.⁵ Muuseumide punase raamatu väljatöötamisega tegeleb ennistuskoda Kanut. Selles projektis on tegemist museaalide digitaalse arhiiviga, kuhu kuuluvate objektide valiku otsustavad muuseumid ise, lähtudes objektide väärtusest ja seisundist.⁶ Erinevate valdkondade punaste raamatute koostamise vajadust rõhutab ka juba eespool nimetatud "Eesti kultuuripärandi digitaalse säilitamise riiklik strateegia 2004–2007".

"Eesti trükise punane raamat" sündis vajadusest töötada välja kriteeriumid, mis võimaldaksid moodustada loetelu nendest väärtuslikest ja haruldastest trükistest, mis säilituseelistusi silmas pidades kuuluvad eriti suure säilivusriskiga trükiste etteotsa. "Eesti trükise punane raamat" kujutab endast Eesti ajaloo, teaduse ja kultuuriloo seisukohalt väärtuslike haruldaste trükiste andmebaasi koos teabega originaali ja (tagatis/kasutus)koopiade leidumuse kohta ning iga nimetuse vähemalt ühe originaaleksemplari füüsilise seisundi kirjeldusega. Praegu on valminud tööga võimalik tutvuda Kultuuriministeeriumi veebilehel.⁷

Sellise andmebaasi koostamise eesmärgiks on rahvusliku mälu säilimiseks esmatähtsate, ohustatud haruldaste trükite allikate andmebaasi loomine ja kättesaadavaks tegemine. Projekti tulemuseks on ettepanekud tagatis- ja kasutuskopiade valmistamise ja säilitamise korraldamiseks, originaale haldavate kogude hoiutingimuste parandamiseks ning konserveerimis- ja restaureerimisvajaduste mahu kindlakstegemiseks.

⁵ Ajalooarhiivi tööplan 2004. – www.eha.ee/arhiivist/ea2004-plaan.doc.

⁶ H. T i g a n e, Punase raamatu projektist. – *Renovatum Anno* 2002. Tallinn: Kanut, 2002, lk 54–56.

⁷ Eesti Trükise Punane Raamat. – <http://www.kul.ee/index.php?path=40&DocID=93>.

"Punase raamatu" nimekirja koostamisel arvestati kriteeriumidena trükise kultuuriloolist väärtust, leidumust ja seisundit.

Iga rahva jaoks on kõige olulisem säilitada rahvuskeelset kirjasõna, seepärast on "Punasesse raamatusse" valitud eestikeelsed raamatud. Eestikeelsete trükiste lõppu on lisatud provisoorne valik eestikeelsest ajakirjandusest ning võrkeelsetest XVII ja XVIII sajandi trükistest. Muukeelsete raamatute retrospektiivne rahvusbibliograafia on alles koostamisjärgus, mistõttu ei saa praegu esitada ka lõplikku nimestikku kõige olulisematest väljaannetest. Eelkõige tahetakse "Eesti trükise punases raamatus" esitatuga juhtida tähelepanu Eesti trükitud kultuuripärandi multikultuursele iseloomule ning trükiste seisundi määramiseks kasutatud metoodika sobivusele paber kandjal põhineva dokumendipärandi analüüsiks.

Andmebaasi koostamise aluseks valiti Eesti retrospektiivse rahvusbibliograafia osad "Eesti raamat 1525–1850" (Tallinn, 2000), "Eesti ajakirjandus 1766–1940 I–II" (Tallinn, 2002) ja "Eestis ilmunud saksa-, vene- ja muukeelne perioodika 1675–1940" (Tallinn, 1993). Võrkeelsete raamatute valikul oli üheks lähtekohaks Ene-Lille Jaansoniga koostatud bibliograafia "Tartu ülikooli trükikoda 1632–1710" (Tartu, 2000). Trükised, millest ei ole teada ühtegi säilinud eksemplari, jäeti "Punasesse raamatusse" välja, seega said andmebaasi ajalisteks piirideks aastad 1535 ja 1850.

Nimekirjas on 398 eestikeelset raamatut ja viis perioodilist väljaannet. Nendest 369 Eestis leiduva trükise välisilme ja tiitellehed on dokumenteeritud fotodega. Katseliselt on nimekirja lõppu lisatud 23 Eestis XVII ja XVIII sajandil trükitud võrkeelset raamatut ning kolm perioodilist väljaannet.

Kirjete järjestus nimestikus on praegu kronoloogiline. Trükise tiitellehel ja välisilme kujutiste all on toodud lühikirje ja viide registratsiooninumbriks rahvusbibliograafias. Iga trükise juures on märgitud teadaolev leidumus koos märkusega defektsete eksemplaride ning olemasolevate koopiate ja nende asukoha kohta. Leidumusandmetele järgneb lühike kultuurilooline iseloomustus ning trükise ühe eksemplari seisundi üldhinnang. Sulgudes on märgitud selle kogu lühend, kus eksemplari seisundit hinnati.

Esmapilgul võib tekkida küsimus, milleks on kõige varasemat eestikeelset raamatut registreerivast rahvusbibliograafiast veel omakorda tarvis teha valik. Eks kuulu ju kõik selles registreeritud raamatud harulduste hulka. Nii see tõepoolest ongi ning loomulikult on kultuurimälu säilimiseks oluline kogu varasema eestikeelse trükisõna säilimine. "Punase raamatu" andmebaasi valimisel vaeti rahvusbibliograafias registreeritud raamatuid eespool toodud kriteeriumide alusel selleks, et tõsta esile säilitamise seisukohalt esmatähtsaid trükiseid ning selgelt sõnastada trükitud kultuuripärandi säilitamisega seotud prioriteetsed ülesanded. Ühtlasi oli oluline näidata, et "Eesti trükise punase raamatu" koostamiseks valitud kriteeriumid on rakendatavad ka Eestis ilmunud muukeelsete trükiste ning hilisematel ajaperioodidel ilmunud väljaannete prioriteetsuse määramiseks.

Trükise kultuurilooline väärtus. Eestlased peavad end uhkusega raamaturahvaks, arvestades nii omakeelse raamatu sajanditepikkust olemasolu kui ka raamatukultuuri tähtsust ühiskonna arengus. Rahvustrükisest rääkides peame esmajärjekorras silmas eestikeelset raamatut ja raamatukultuuri. Eesti ajaloo tulenevaid keerulisi kultuurikooslusi arvestades tuleb

aga ühtviisi tähtsaks pidada ka kogu varasematel sajanditel Eestis trükitut. Kuigi esimesed teadaolevad Eestis trükitud väljaanded on saksa- ja ladinakeelsed, märgivad need trükitegevuse algust Eesti alal ning on juba seetõttu meie kultuuriloo jaoks väga olulise tähtsusega. Ka leiduvad Eesti ajaloo ning eestlaste tavade ja kommete kohta kõige varasemad teated just siin elanud teistest rahvustest vaimulike ja muude erialade haritlaste ülestähendustes. Eestikeelne raamat sündis XVI sajandil reformatsiooni käigus. Sellest sajandist on dokumentaalsete allikate põhjal teada seitse raamatut. Säilinud on neist aga ainult ühe raamatu – Wanrardi-Koelli katekismuse – fragmendid aastast 1535. Eestikeelse raamatutoodangu märkimisväärne kasv algas alles XVII sajandi viimasel veerandil, kui trükis ilmus esimene läbinisti eestikeelne raamat – ”Wastne Testament” (1686). Täielikult eestikeelne võis olla ka oletatavasti 1641. aastal trükitud aabits, kuid sellest pole ühtegi eksemplari säilinud. XVII sajandi viimase veerandini saab rääkida vaid eestikeelse tekstiga raamatust, sest eestikeelne raamat moodustab justkui raamatu raamatu sees. On ju nende raamatute tiitel, eessõna, peatükkide pealkirjad ning tihti ka paralleelne tekst saksakeelsed. Tüpoloogiliseltki ei ole eestlaste varasem trükisõna eriti rikas: katekismus, aabits, kalender, laulu- ja palveraamat on nimestikus kõige sagedamini esinevad teosed. Alles XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi algul tulevad eespool nimetatutele juurde jutuja luulekogud, seadusväljaanded ja tarberaamatud.

”Eesti trükise punase raamatu” koostamisel arvestati trükise kultuuriloolise väärtuse määramisel järgmisi kriteeriume:

- esimene eestikeelse tekstiga raamat,
- esimene täielikult eestikeelne raamat,
- esimene trükis Eesti territooriumil (Tallinnas, Tartus, Narvas, Pärnus ja mujal),
- esimene trükis omas tüübis (katekismus, aabits, kalender, ajaleht, ajakiri jne),
- esimene trükis omas teemavaldkonnas (keel, kirjandus, ajalugu, geograafia, matemaatika jne),
- Eestis kultuuriloolisi suundumusi oluliselt mõjutanud trükis (keele, kirjanduse, hariduse, teaduse, usu, teadmiste ja praktiliste oskustega seotud trükised),
- raamatukujunduse ja trükitehnika arengu poolest olulised trükised (nt esimene illustreeritud trükis).

Kultuuriloolise väärtuse hindamise kriteeriumid sõltuvad rohkem kui teised ühiskonna üldisest poliitilisest ja kultuurilisest arengust ning seetõttu tuleb neid eri ajalooperioodidel ilmunud trükiste hindamiseks vajadusel redigeerida ja muuta.

Leidumus. Säilinud eksemplaride arv on üks raamatuharulduse üldtunnustatud kriteeriume. Leidumus on teatavas korrelatsioonis raamatu vanusega, s.t mida vanem on raamat, seda suurem on tõenäosus, et sellest on säilinud vähe eksemplare. Säilinud eksemplaride arv on seotud ka raamatu levikuga – kõige vähem eksemplare on tavaliselt säilinud just suure trükiarvuga ja laiale lugejaskonnale suunatud väljaannetest (kooliraamatud, lauluraamatud, kalendrid).

Eespool esitatud põhimõtted on selgesti nähtavad ka "Eesti trükise pu-nast raamatut" sirvides: väga paljude raamatute juures on märgitud, et tegemist on ainueksemplari ehk uunikumi või haruldase raamatu ehk rariteedi-ga. Palju on selliseid trükiseid, millest pole säilinud ühtegi täielikku ek-semplari, küllalt palju aga ka neid, mille ainsad teadaolevad originaalek-sempplarid asuvad väljaspool Eestit.

"Punase raamatu" koostamisel arvestati leidumust olulise näitajana XVII ja XVIII sajandi trükiste puhul, sest neil sajanditel ilmunud väljaanded on enamasti säilinud vaid vähestes eksemplarides. XIX sajandi esimese poole trükiste puhul pöörati rohkem tähelepanu trükisõna kultuuriloolisele vää-rtusele ning säilinud eksemplaride arv ei olnud valiku tegemisel otsustav kri-teerium.

Leidumuse puhul arvestati kriteeriumidena järgmisi aspekte: 1) leidu-museta Eesti raamatukogudes; 2) leidub Eesti raamatukogudes üks eksemplar; 3) leidub Eesti raamatukogudes kaks eksemplari; 4) leidub Eesti raama-tukogudes üle kolme eksemplari, kuid täielik eksemplar on vaid ühes või ka-hes raamatukogus.

"Punase raamatu" nimekirja kantud 403 eestikeelsest väljaandest on 127 (31,5%) ainueksemplarid, neist 31 (24,4%) asub välismaa (Soome, Rootsi, Taa-ni, Venemaa, Saksamaa, Läti) raamatukogudes. Koopiaid on Eestis vaid pool-est välismaal asuvatest ainueksemplaridest, kolmest haruldasest raamatust ei ole Eestis ühtegi eksemplari, 17 raamatust ei ole Eestis täielikku eksemplari, neist pooltest ei ole Eestis ka koopiaid. Ühtekokku puudub Eestis 12,6% nimestikku kantud raamatutest. 33 raamatust (8,2 %) ei ole teadaolevalt säi-linud ühtegi täielikku eksemplari. Kahe raamatu ainueksemplarid ning kuue raamatu ainsad täielikud eksemplarid asuvad Eestis erakogus.

Kahe kriteeriumi koosrakendamise tulemusena on nimekirjas üsna palju üheliigilisi väljaandeid: 66 kalendrit, 49 katekismust, 35 lauluraamatut, 34 palveraamatut, 27 evangeeliumide ja epistlite eksemplari ning 15 aabitsat – nimetatud väljaanded moodustavad 55% "Punasesse raamatusse" kantud ni-metustest. Igaüks neist on aga haruldane ning vajab säilitamist.

Trükise seisund. Trükiste seisundi kindlaksmääramiseks kasutati THULE projektis väljatöötatud eksperthinnangute meetodit, mille kohaselt hinnati teatud eeskirju järgides objektide (trükiste) vastavasse rühma kuu-luvust. Trükiste juures hinnati eraldi sisuploki paberi, sisuploki kinnituse ning kõite seisundit neljaastmelisel skaalal. Trükise seisundi üldhinnang lei-ti vastavat eeskirja kasutades ning selle alusel jaotusid kõik trükised samu-ti nelja gruppi: 1) kahjustamata, 2) osaliselt kahjustatud, 3) kahjustatud ehk ohustatud ja 4) tugevasti kahjustatud.⁸

Kirjeldatud metoodikat järgides määrati "Punase raamatu" nimekirja kantud ja Eesti mäluasutustes leiduvate trükiste ühe eksemplari seisund. Nendest trükistest on kahjustamata ainult üks trükis (0,3%) ning osaliselt kahjustatud 25 (7,5%) trükist. Seevastu kahjustatud ehk ohustatute kate-gooriasse langeb 99 trükist (29,5%) ja tugevasti kahjustatud on 210 trükist (62,7%). Tänapäevastele nõuetele vastavad tagatis- ehk arhiivikoopiaid puu-duvad, ainueksemplaride kasutuskoopiaid on vaid üksikuid.

⁸ Tugevasti kahjustatud trükiste hulka kuuluvad sellised, mille edasine säilimine on või-matu ilma kohese konserveerimiseta.

Valminud "Eesti trükise punase raamatu" üldistavaks sõnumiks on tõdemus eesti dokumentipärandi haprusest ja hävimisohust. Peale muu aitab see nimekiri tõhustada ja koordineerida tagatis- ning kasutuskoopiate valmistamist ning koostöö abil kokku hoida kultuuripärandi säilitamiseks kasutada olevaid nappe vahendeid.

Samasugused, konkreetsete ja põhjendatud kriteeriumide alusel kokku seatud nimestikud oleks edaspidi vaja koostada ka järgnevatel perioodidel ilmunud raamatuvara kohta. Eestis ilmunud võõrkeelsete trükiste puhul tuleb seda tööd alustada päris algusest. Eesti kirjaliku ja trükitud kultuuripärandi säilitamine on rahvuse kultuurimälu silmas pidades riiklikult esmatähtis ülesanne.

ILUKIRJANDUSRAAMAT JA KULTUURILINE PÜSIMINE LÄÄNEMEREMAADES AASTAIL 1988–2002*

INDREK TART

Raamat tänapäeval

Raamat asetub tänapäeval paradoksaalsesse olukorda: ajal, mil neid trükitakse rohkem kui kunagi varem, on raamatute mõju inimese ilmavaate määräjana üha nõrgem. See seostub nii raamatu igapäevastumisega kui ka teiste meediavahendite aina suureneva kasutamisega, nii et räägitakse lausa audiovisuaalsest kättemaksust kirjutatud ja kirja kaudu omandatud teadmiste. Sellest omakorda tulenevad katsed kirjavara tähtsust vähendada, mõõtes n-ö kogu inimkonna käsutuses olevat informatsiooni säilitusbaitide abil. Sellist mõõtmisviisi kasutades moodustab pabertrükivara kõigest talletatavast vaid 0,3% ning raamat omakorda sellest vähesest 2,4%.¹ Hulganumbrina on raamatutes talletatu küll aukartust äratav – 39 terabaiti (TB)² aastal 2002 –, kuid kontoridokumentidele kulus samal ajal kuni 1400 TB, see-ega ligi 36 korda rohkem. Infomahukaim oli magnetalletus – 5,2 eksabaiti³ samal aastal –, mis moodustas kogu infotalletushulgast tervelt 92,5%. Nende muljetavaldavate kvantiteetide tõttu paigutatakse raamatud vähetähtsate ning vähesse levikuga nähtuste hulka. Ent teades, et niimoodi mõõtes üks kehva kvaliteediga foto võrdub viiekümne tavalise trükileheküljega ning et Shakespeare'i kõikide teoste elektroonne säilitusruum võrdub umbes kahe ja poole kõrglahutusliku foto säilitusruumiga, muutub küsimus raamatu kadumisest märksa keerulisemaks. Kas nende paari foto vaatamine võtab sama aja ja omab samasugust tähendusrikkust kui Shakespeare'i lugemine? Kas neis tegevustes on võrreldav teabelist või tunnetuslikku või emotsionaalset atmosfääri? Ainuüksi eeltoodud võrdlus annab raamatu ja kirjasõna kestmisele tuge. Kirjasõna koodid on paremini talletatud ning kestvamad kui pilvena kiiresti vahelduvad pildid. Vähemalt veel Euroopas püsib rahvuskultuur nende koodide loojana ja kandjana. Seega on keele ja kirjasõna kestmine koos raamatuga protsess, mis ilmutab kultuuride püsivust keset tehnoloogiliste leiutiste tulva.

Makrotasandil on raamatu seis vägagi hea: ajaloos pole kunagi varem trükitud ega levitatud raamatuid rohkem kui praegu. Maaailma kultuurikaupade turul moodustasid raamatud 1998. aasta trükikaubanduse kogumahu impordist 42,1% ja ekspordist 41,5%.⁴ Raamatuturgu valitsevad suure levikuga

* Artikkel on valminud ETF-i grandil nr 5396 ja HTM-i sihtrahastuse 0132116Bs02 toel.

¹ P. Lyman, H. R. Varian, How Much Information? 2003. – <http://www.sims.berkeley.edu/how-much-info-2003>. (18. IX 2004)

² Üks terabait on ligikaudu 10¹² baiti.

³ Üks eksabait on ligikaudu 10¹⁸ baiti.

⁴ International flows of selected cultural goods 1980–98. Prepared by Ph. Ramsdale. Paris: UNESCO, 2000, lk ix.

keeled ning nende keelte vahelised suhted, aga oluline on jälgida ka väiksema levikuga keelte kirjavaramaastikku ning selle ulatust.

Üleilmastumine koos meedia tormilise levikuga mõjutab tarbimiskeskset informatsioonilist ja võrgustunud kapitalismi monopoolsuse suunas: esimene võimalikult väheseid tootenimetusi võimalikult kallilt kõikjal ja kõigile müües, teine sellele reklaamitrummi juurde lüües. Pole üheselt selge, kas inimene on seesuguses tehiskeskkonnas, kus rahatahtki virtualiseerub, kaotamas oma loomulikke instinkte ning tegutsemas peamiselt meediajuhendite ajel. Isiklik vabadus on praegu igatahes suurem kui kunagi varem. Seda on tõhusalt soodustanud nii sallivuse ideoloogia levik kultuuriliselt võõraste suhtes kui ka hedonistliku enesekesksuse elujuhiseks muutumine. Oleks aeg vaadata, kuhu suundub valgustusajast pärit haritud ja hakkaja (ratsionaalse) inimese kujutelm praeguste tehnoloogiliste uuenduste ning massikultuuri survele – mida on võidetud, mida kaotatud? Individualism, isiksuslikkuse kultus võiks ju olla raamatu jaoks sobiv pinnas.

Eestlastele seostub emakeelne raamat oma keele ja kultuuri püsimisega. Raamatu saatus on rahvuse kestmise küsimus, sest keel on selles talletatud kindlamalt kui muus meedias. Praegusel üleilmastumisajastul kõneldakse sageli ja õhinal Interneti võludest ja vaevadest, ent unustatakse, et sellegi põhjaks on sarnaselt raamatuga kirjamärkide äratundmise oskus. Hiljutine põhjalik sotsioloogiline uurimus meediasuhetest Eestis leiab, et "tunduv enamik nii eestlastest kui venekeelsetest vastajatest elab kodus, mis kannab edasi traditsioonilist raamatukeskset kultuuritarbimise kogemust".⁵ Vajadus lugeda raamatut on veel piisavalt suur, jäädes küll alla raadiokuulamisele ja televisioonivaatamisele, ent konkureerides Interneti kasutamisega. Hiljutine Eurostati avaldatud uuring⁶ ajakasutusest kümnes Euroopa riigis⁷ näitab, et lugemisele kulutatud vaba aja poolest jäävad Eesti naised ja mehed alla ainult Soome näitajaile (vastavalt 13,8% ja 11,9% ning 14,9% ja 12,4%), kusjuures kogu lugemisajast raamatule kulutatud aja poolest (vastavalt 47,4% ja 38,5%) edestab Eesti kõiki seal esindatud Põhjamaid. Luge mine Eestis tähendab jätkuvalt raamatuga iseolemist, mitte ajalehe või ajakirja lappamist. Mida siis loetakse? Eesti puhul on leitud, et "kui 1980. aastate algul domineeris luule lugemine erialakirjanduse ees (vastavalt 35% ja 24%), siis praegu domineerib erialakirjanduse valik luule ees (vastavalt 36% ja 15%)".⁸ Ilukirjanduse ja teabekirjanduse olulist eristumist saab seletada viimaste kümnendite ühiskondlike ja raamatutoodanguliste muutuste taustal.

⁵ M. Lõhmus, M. Lauristin, R. Salupere, Inimesed kultuuriväljal: aktiivsus ja eelistused. – Eesti elavik 21. sajandi algul. Ülevaade uurimuse "Mina. Maailm. Meedia" tulemustest. Toim. V. Kalmus, M. Lauristin, P. Pruulmann-Vengerfeldt. Studia societatis et communicationis 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 101.

⁶ How Europeans spend their time. Everyday life of women and men. Data 1998–2002. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004.

⁷ Belgia, Saksamaa, Eesti, Prantsusmaa, Ungari, Sloveenia, Suurbritannia ning Põhjamadest Soome, Rootsi ja Norra.

⁸ M. Lõhmus, M. Lauristin, R. Salupere, Inimesed kultuuriväljal: aktiivsus ja eelistused, lk 103.

Raamatunimetuste arv, nimetustihedus rahvaarvu suhtes 1988–2002

Ilukirjandusraamatu seisu tuleb käsitleda üldist raamatutoodangut isoleerimustavate näitajate taustal. Raamatunimetuste aastane koguhulk Läänemere maades⁹ on ajavahemikul 1988–2002 kasvanud 175 tuhandelt 220 tuhandeni ehk 25,7% (ilma Venemaata 125 tuhandelt 160 tuhandeni, s.t 28%).

Uurides raamatunimetuste arvu miljoni elaniku kohta (vt tabel 1, kus maksimum- ja miinimumväärtused riigiti on poolpaksus kirjas), selgub, et Eesti on saavutanud suhteliselt hea taseme Islandi, Taani ja Soome järel ning Rootsi ees. Enim on parandanud oma positsiooni Leedu (kaheksandast viiendaks), langenud aga Rootsi (neljandast seitsmendaks). Aastad pole vennad ning kohta pingereas ei maksa üle tähtsustada. Kirevust on palju, valikuvõimalused on kasvanud, aga kas sellega on kaasnenud ka raamatukultuuri tugevnemine või on raamat hoopis peitu viidud supermarketisse või raamatukogusse?

Raamatunimetuste arv miljoni elaniku kohta kõigub 194-st (Venemaa 1992) kuni 7195-ni (Island 1998), seega kuni 37 korda. Kui Rootsit mitte arvestada, siis jäävad kehvema raamatunimetustiheduse ajad 1990-ndate aastate esimesse (postsotsialistlikel maadel aastatesse 1991–1993) ning kõrgnäidud selle teise poolde (postsotsialistlikes maades 1999–2002). Kõikumiste ulatus on olnud drastiline Venemaal (168,6%), Leedus (131,9%), Poolas (120,5%) ja Lätis (112,2%), oluline Eestis (52,9%) ning mõõdukas mujal (23 kuni 45%). Hoolimata muutustest on raamatunimetuste suhe rahvastikuga Põhjamaades¹⁰ ja Eestis püsitud kõrge kogu perioodil: üle 1000 nimetuse miljoni elaniku kohta. Siingi eristuvad kaks rühma: ligikaudu 2500 nimetusega Island, Soome, Taani ja Eesti ning 1500 nimetuse läheduses olevad Rootsi ja Norra, kellele 2002. aastal jõuab järele Leedu, ja Lätigi positsioon pole laita. Venemaa ja Poola ei ületa oluliselt 500 nimetust miljoni elaniku kohta, mis eristab suurema elanikkonnaga riigid pisematest. Üldiselt võib väita, et raamat on teisenenud turusituatsioonis hästi vastu pidanud ning nimetuste tihedus on perioodi lõpul, eriti postsotsialistlikus piirkonnas suurem kui kunagi varem.

Hoopis teistsugune pilt avaneb kirjastatud teoste kvaliteeti ning lugejaskonna hõivatuse ulatust analüüsides. Väikesed trükiarvud vähestele lugejatele peaksid kasumile sihitud turumajanduses olema lausa hukutavad ning nimetuste paljusus võiks tähendada selle oksa saagimist, millel istutakse. Teave tiraažidest on napp ja see on kättesaadav peamiselt postsotsialistlikest maadest. Kui 1988 trükiti Eestis iga elaniku kohta 10,8 raamatueksemplari (1991 koguni 14,9), siis 2001. aastal kõigest 4,0, see tähendab langust üle kahe ja poole korra. Vastavad näitajad on Lätil 6,3 (10,8) ja 2,6; Leedul 6,3 (9,3) ja 2,9; Venemaal 12,4 ja 3,7; Poolal 5,6 ja 1,9; väljaspool Läänemere maid Ungaril 10,8 ja 3,3; Itaaliale 3,0 ja 4,8. Soomes on samadel aastatel müüdud eksemplare elaniku kohta vastavalt 4,7 ja 5,5 (mis võib olla üle hinnatud), Rootsis annavad uute teoste kirjastamisandmed tulemuseks 3,2 ja 3,1 (mis on ilmselt alahinnatud). Põhjamaade taustal on Eesti viimase aja tulemused

⁹ Otse Läänemere-äärsed Taani, Eesti, Soome, Saksamaa, Läti, Leedu, Poola, Venemaa ja Rootsi, millele liidetakse piirkonnaga majanduslikult ja kultuuriliselt tihedalt seotud Norra ja Island. – <http://www.baltic21.org/index.php> või http://en.wikipedia.org/wiki/Baltic_sea_countries.

¹⁰ Taani, Soome, Island, Norra ja Rootsi.

Tabel 1.

Raamatunimetusi miljoni elaniku kohta

	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995
TAANI	2064	2098	2158	1982	2278	2218	2304	2392
SOOME	2096	2030	2031	2229	2183	2321	2430	2637
ROOTSI	1379	1318	1406	1377	1478	1479	1574	1439
NORRA	1212	1158	1167	1204	1209	1289	1276	1359
ISLAND	4978	5302	6252	6226	6664	5781	5827	5988
EESTI	1354	1320	1037	1059	1016	1315	1566	1834
LÄTI	745	723	587	523	577	630	665	792
LEEDU	826	726	676	670	638	604	789	872
VENEMAA	338	312	279	229	194	196	205	227
POOLA	284	271	268	279	280	254	282	309
SAKSAMAA	878	839	769	849	835	828	868	897
	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	
TAANI	2352	2550	2488	2718	2807	2677	2629	
SOOME	2553	2471	2498	2547	2271	2327	2401	
ROOTSI	1527	1493	1418	1353	1237	1229	1131	
NORRA	1331	1421	1384	1369	1363	1349	1350	
ISLAND	6214	6836	7195	7046	6648	—	—	
EESTI	1856	2370	2229	2373	2531	2570	2545	
LÄTI	800	954	1077	1110	1073	1074	994	
LEEDU	1012	1070	1158	1163	1060	1264	1401	
VENEMAA	245	306	315	326	409	485	521	
POOLA	365	414	426	497	560	497	504	
SAKSAMAA	873	949	951	984	1009	972	956	

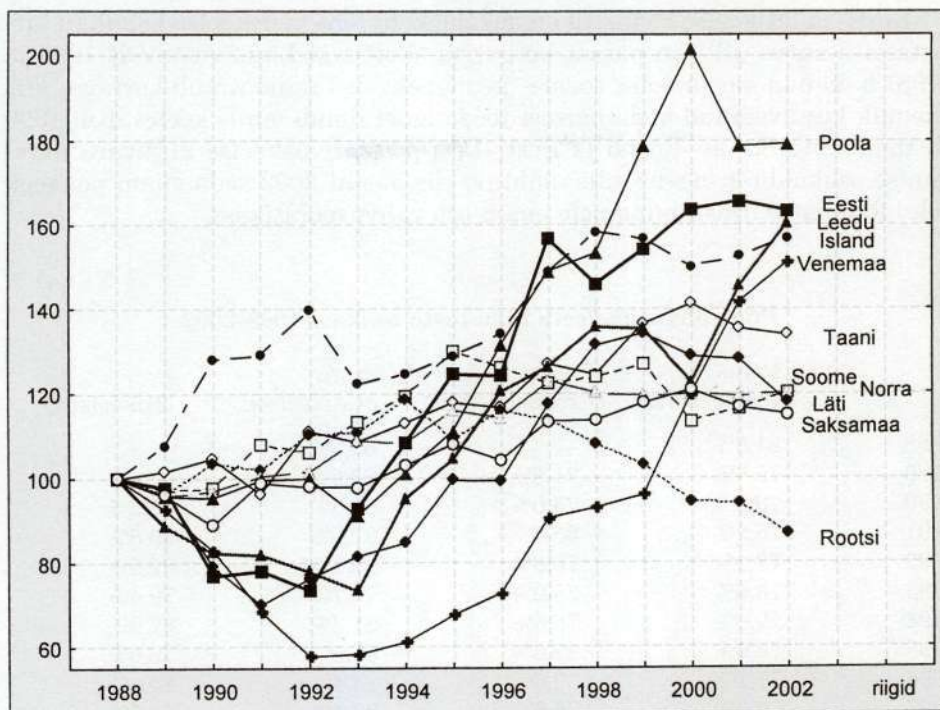
seega n-ö normaalsed. Turumajandus on nimetuste ja trükiarvude suhte teatavasse uude tasakaalu viinud ning pole alust kurta, et tegemist on põhjaga, kust tuleb tingimata välja rabelda. Seda uut tasakaalu võib ilmselt käsitada (meta)garantiina sellele, et Läänemere-äärne raamatutoodang on kestmise ja mitte hääbumise joonel. Teine tagatis sisaldub raamatute kirjastamisdünaamikas ning n-ö turu püsimises: kirjandusest ning raamatust huvituvate inimeste hulk on endiselt märkimisväärne ning kooliõpetus jätkuvalt kirjasõnapõhine.

Seega on raamatunimetuste tandrill Eestis ja teistes postsotsialistlikes Läänemeremaades (Eesti, Läti, Leedu, Poola, Venemaa, Ida-Saksamaa) toimunud üleminek, mida žanri- ja stiilikirevuse seisukohalt pole põhjust häbeneda. Eesti jõudmine esiritta nimetuste suhtelisel skaalal on silmahakavalt võimas, nii et võiksime end valjult kuulutada raamaturahvaks, kui nimetuste kasvu kõrval poleks toimunud trükiarvude drastiline langus kirjastamismõttekuse piirile.

Samasugust kirjastamismõõna kogesid Venemaa, Läti ja Leedu, neist viimane jätkab tõusujoonel. Rootsi ja Soome langused pole samaväärselt kontrastsed, kuid on märgatavad. Venemaa kahe ja poole kordne kasv on Eestiga võrreldav, ent see algas märksa madalamalt nivoolt.

Eesti on üleminekukriisist kosunud suhteliselt kiiremini kui saatusekaaslased (vt joonis 1). Kõige suurema nimetuste arvu muutuse on läbinud Poola, Eesti, Leedu, Island ja Venemaa, pikka langusesse on jõudnud Rootsi, muud Läänemeremaad on püsinud laugemal kasvujoonel.

Joonis 1. Raamatunimetuste arvu muutumine Läänemeresaad 1988. aasta suhtes.

Üleminekuaja iseloomustajaks on eelkõige läbitud languseperioodi kestus (s.t püsimine allpool 1988. aasta taset), mis vältas Eestil, Saksamaal ja Poolal viis, Leedul kuus, Lätil seitse, Venemaal üksteist aastat, kuid Ungaril kõigest kolm, Soomel ja Norral kaks ning Taanil üks aasta. Langusperiood Rootsis on kestnud viimased kolm aastat. Läänemeremaid üldiselt iseloomustab kasv kõigi raskuste kiuste, mis peaks tõestama raamatukirjastamise ja -kultuuri elujõulisust ning vastupanuvõimet teiste meedialiikide kasvavale ülevõimule. Muidugi on muutuste taga tänu uutele avaldamis- ning paljundustehnikatele ka kirjastamisvõimaluste avardumine 1990-ndatel aastatel, mida võiks võrrelda rotaprindi kasutuselevõtule järgnenud pöördega 1960-ndatel aastatel.

Lugemisvara keel

Raamatu tarbimise võrdleva uurimisel riigiti tuleb tähelepanu pöörata suurtele vähemusrühmadele – eriti Eestis ja Lätis –, kes ei tarbi kohaliku kirjandusturu toodangut, vaid hangivad lugemisvara keeleisamaalt, mis jääb riigistatistikas eristamata. See mõjutab ka tabeli 1 näitajaid. Asukohamaa raamatuvara võtab omaks ja tarbib muude võimaluste olemasolul tühine hulk vähemusest, kes saati on enamasti hoopis muude meedialiikide (raadio, TV) meelevaldas. Põhirahvuskeelsete raamatute nimetuste hulka esitab tabel 2, kus minimaalne rahvuskeelne toodang on poolpaksus kirjas.

Eesti- ja lätikeelse raamatu omaaegne kehv seis venekeelse kohaliku kirjastamise surve all¹¹ on pärast kõrgseisu (Eestis ja Lätis vastavalt 1995 ja 1998) hakanud sarnanema soome- ja rootsikeelse raamatu olukorraga, kus viiendik kuni veerand kodumaisest toodangust ilmub muus keeles. Kui 1990 oli tandemite Soome–Rootsi ja Eesti–Läti põhirahvuskeelse kirjavara ilmu- tamise osakaalu erinevus silmanähtav, siis aastal 2002 seda enam peaaegu pole. Raamatukirjastamine pole enam osa rahvuspoliitikast.

Tabel 2.

Põhirahvuskeelsete nimetuste osakaal 1988–2002

	SOOME, soomekeelsed	ROOTSI, rootsikeelsed	EESTI, eestikeelsed	LÄTI, lätikeelsed
1988	81,6%	–	63,2%	–
1989	79,6%	74,8%	63,6%	–
1990	79,5%	75,0%	66,3%	56,5%
1991	78,2%	83,6%	67,0%	60,8%
1992	78,9%	76,9%	69,2%	67,9%
1993	78,6%	78,9%	76,7%	79,4%
1994	79,0%	76,5%	81,3%	82,2%
1995	78,0%	83,6%	85,5%	82,6%
1996	77,1%	80,6%	85,4%	84,8%
1997	76,6%	78,8%	83,4%	84,8%
1998	77,9%	81,4%	82,8%	84,1%
1999	76,0%	77,8%	76,9%	82,6%
2000	78,2%	72,1%	78,8%	80,3%
2001	77,4%	75,4%	79,7%	82,9%
2002	76,0%	80,5%	79,3%	80,7%

Ilukirjandus raamatunimetustes 1988–2002

Ilukirjanduse tähendus kultuuri- ja raamatuloos on olulisem, kui sageli arvatakse: raamatute trükkimise algusaegadel (eestikeelse raamatu puhul vähemalt ärkamisajani välja) oli ilukirjanduse osakaal kogutoodangus päris suur.

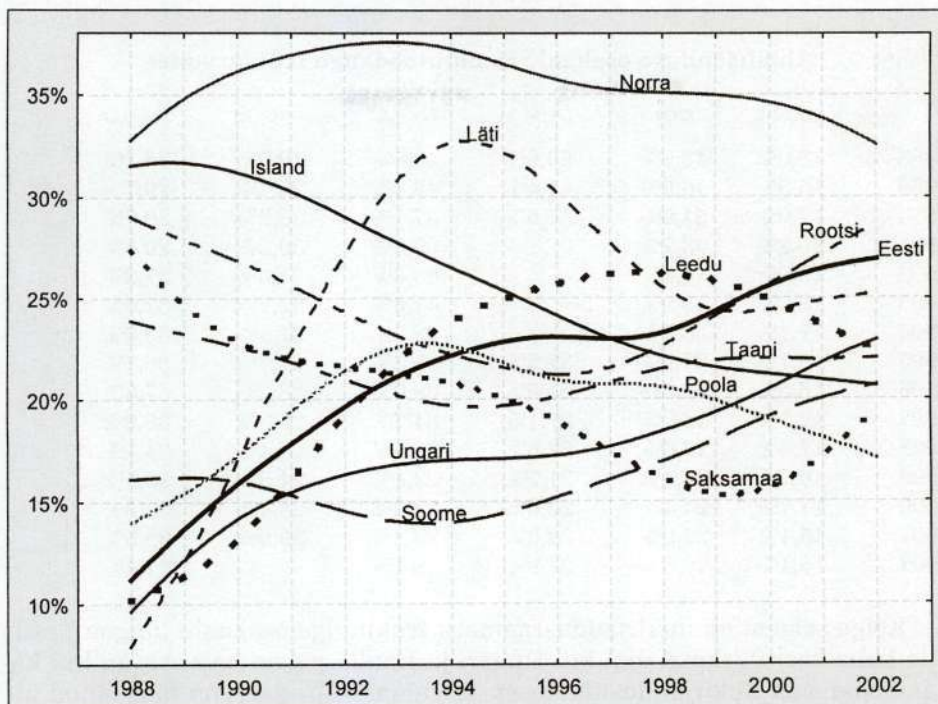
Ilukirjanduse nimetuste osakaal raamatukirjastamises näitab selgelt viimase kümnendi poliitilisi muutusi.¹² (Vt joonis 2, kus konkreetsete aastate andmed on esitatud vähimruutude meetodil arvatud lähendkõveratena, et vähendada ebaolulist hüplemist aastati; võrdluseks on lisatud Ungari, puuduvad Venemaa vastavad andmed.)

1988. aastal on selge lahknevus endise sotsialismileeri maade ja Põhja- maade (v.a Soome) vahel; (Lääne-)Saksamaa madalseis tuleb hiljem. Kui Läänemeremaades on ilukirjanduse osakaal raamatute kogutoodangus 1980-nda- te lõpus laiali paisatud 25% ulatuses, siis 2002. aastaks on see vähenenud 15%- ni (ilma Norrata 10%-ni), mis tähistab nii turumajanduse valdamist kogu ra-

¹¹ I. T a r t, Eestikeelne luuleraamat 1638–2000. Bibliomeetrilisi ja kirjandussotsioloogilisi vaatlusi. Dissertationes litterarum et contemplationis comparativae Universitatis Tartuensis 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002, lk 38–40.

¹² Vt ka: I. T a r t, Eestikeelne luuleraamat 1638–2000, lk 31–32.

Joonis 2. Ilukirjanduse osakaal avaldatud raamatunimetustes 1988–2002.

joonis kui ka raamatuturgude sarnastumist ilukirjanduse ja teabekirjanduse skaalal. Suhteliselt stabiilsed on püsinud Norra ja Taani näitajad. Eesti, Läti ja Leedu on läbinud n-õ ilukirjanduseufooria, mille taandumine või tasanimine saabub sajandivahetuse paiku. Graafik ei anna vastust sellele, kas kõverate iseloom tuleneb kirjastamise majanduslikest teguritest või ilukirjanduse kahanevast aupaistest nendes riikides. Küll on ilmne, et praegu ilukirjandusnimetuste protsent kogu raamatutoodangus enam alla viiendiku ei lange, ent ka kolmandikuni ei ulatu.

Lisaks raamatusuhete struktuuri sarnastumisele siin vaadeldud üheistkümnes riigis näeme nii hüppelist kui ka tasasemat arengujoonist. Jõulised (üle 10%) muutused puudutavad Eestit, Lätit, Leedut ja Ungarit, sellal kui eriti Norra ja Taani säilitavad kaunis stabiilse suhte ilukirjanduse ja muu kirjanduse vahel. Tähelepanuväärne on see, et vähese kirjastamisaktiivsusega Rootsis ilukirjanduse osakaal suureneb, Poolas aga mitte. Suurte pöörete periood on 1990-ndate aastate keskpaik, mil näiteks Lätis kasvab ilukirjanduse osakaal väga jõuliselt. Sotsialistlik "ilukirjandusnõrkus", mis avaldus vähestes nimetustes, ent suurtes trükiarvudes, sai postsotsialistlikes Lääne-meremaades läbi juba 1992. Siin abistaks teadmine trükiarvudest, mis lisaks n-õ leviaktsendi, kuid see on üldiselt väga lünklik. Pudemed kättesaadavaist andmetest, kuhu on andmete aegridade paremaks esitamiseks lisatud Ungari ja Itaalia, on toodud tabelis 3 (äärmused poolpaksus kirjas, Soome puhul on protsent arvatud müügistatistika põhjal).

Tabel 3.

Ilukirjanduse osakaal raamatutoodangu trükiarvudes

	SOOME	EESTI	LÄTI	POOLA	UNGARI	ITAALIA
1988	18,6%	43,9%	50,6%	40,5%	19,6%	26,1%
1989	15,5%	46,5%	41,4%	42,1%	25,4%	29,7%
1990	17,0%	51,0%	46,6%	37,1%	33,2%	30,7%
1991	20,2%	43,7%	–	39,2%	30,2%	29,8%
1992	18,0%	46,1%	–	33,6%	31,3%	31,2%
1993	19,2%	49,9%	–	41,6%	32,7%	37,9%
1994	17,1%	30,7%	–	38,5%	31,4%	39,0%
1995	16,7%	27,0%	37,5%	35,2%	27,7%	36,7%
1996	16,5%	22,8%	29,9%	29,0%	28,2%	37,3%
1997	17,1%	18,7%	27,1%	34,7%	28,9%	39,9%
1998	17,6%	17,6%	22,5%	29,5%	28,4%	34,1%
1999	16,7%	24,1%	21,7%	27,4%	24,5%	33,5%
2000	17,7%	24,4%	22,6%	23,6%	28,4%	34,0%
2001	15,4%	22,2%	23,0%	29,8%	35,9%	38,5%
2002	16,4%	20,5%	27,9%	28,1%	–	37,4%

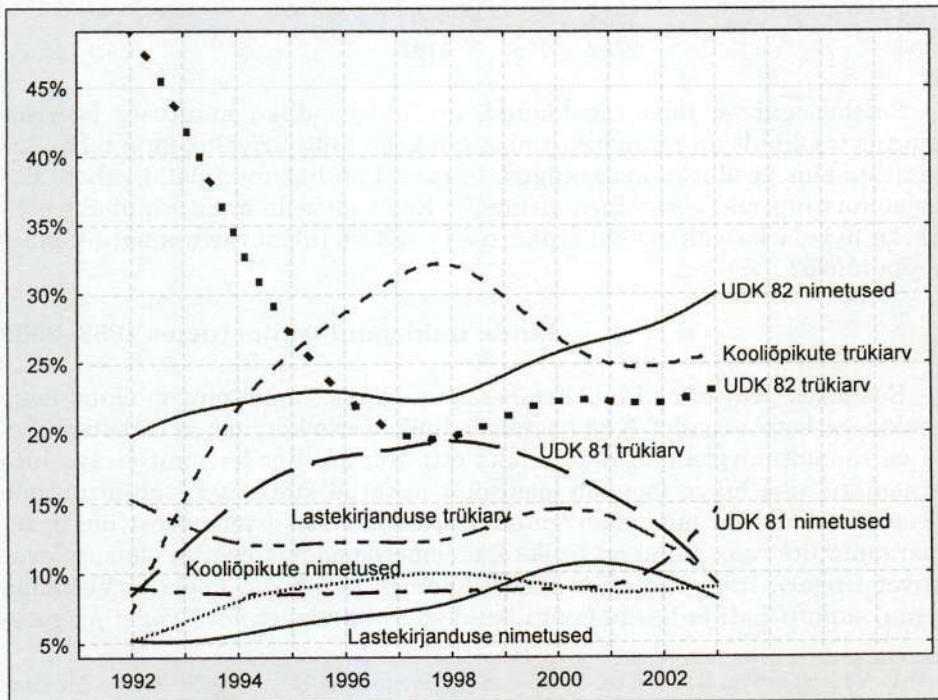
Kõige selgem on ilukirjandusraamatu trüki hulga osakaalu langus Eestis (üle kahe korra), samal ajal kui Ungari ja Itaalia pigem kasvavad kui kahandavad oma ilukirjanduslike teoste kogumassi. Ungaris on tõus olnud üle 16% ja Itaalias üle 11%. Kas kiidetud Põhjamaade raamatulembus on taandunud ning lõuna pool Euroopas üles korjatud? Mis koguses peaks raamatuid trükitama, et sel veel mõtet on? Kui suur peab olema emakeelse raamatu trükipind, et rahvusraamat ellu jääks? Millega kahanev trükipind asendub? Kasutatud andmestikes hõlmab ilukirjandus ka lastele kirjastatud, mis teadaolevate andmete alusel moodustab sellest olulise osa: lastekirjanduse kõikides žanrides (v.a õpikud) kirjastatu on kogu raamatutoodangust üldjuhul üks kolmandik (2002. aasta raamatunimetustest Poolas ja Ungaris viiendik, Taanis pool, mujal umbes kolmandik; ka selles valdkonnas on 1990-ndatel aastatel toimunud oluline ühtlustumine pea kõigi käsitletud maade osas). Lastekirjandus ilukirjandusena elab suhteliselt hästi ning saab endale lubada märksa suuremat tiraažimäära kui täiskasvanutele mõeldud ilukirjandusraamat.

Raamatusuhetest Eestis 1992–2003

Eesti keele- ja kirjandusraamatute suhteid [trükiste universaalse detsimaalklassifikatsiooni klass UDK 8 (filoloogia, ilukirjandus)] iseloomustab joonis 3 (esitatud vähimruutude meetodil arvatud lähendkõveratena). Eesti ilukirjanduse kirjastamise käekäiku näitab UDK 82 (kirjandusteadus ja -kriitika, ilukirjandus, lastekirjandus, eesti kirjandus, eesti lastekirjandus), mille nimetuste osakaal ajavahemikul 1992–2003 kasvas 10% ja trükiarvude oma kahanes üle kahe korra, seega vägagi disproportsionaalselt. Kui ei teaks eelkirjeldatud seisust teistes maades, siis võiks arvata, et varasema aja n-ö ületootmine nii normaliseerubki – kirjastamist pidurdatakse, kuni laojääk normidesse mahub –, kuid pigem on tegu siiski tasakaalupunkti ületamisega, mida iseloomustabki tiraaži osakaalu väga väike kasv pärast 1998. aas-

tat. Ilukirjandusest vabaneva trükiruumi hõivavad kooliõpikud, mille nimetuste arv oluliselt ei suurene, ent mida mahuliselt ei saa varasemast ka oluliselt vähem trükkida, sest kooliraamatut vajab iga koolilaps. Eesti üldhariduskoolide õpilaste arv kasvas vaadeldaval perioodil kuni aastani 1999 ning kahanes seal 2002. aastaks vaid seitsme protsendi võrra. Teise näitena vaatleme klassi UDK 81 (keeleteadus, keeled, eesti keel), mille nimetuste arv suureneb oluliselt alles alates 2001. aastast, kuid trükiarvumaksimumi leiame 1998. aasta lähedusest. Võib oletada, et rida olulisi sõnaraamatuid on nüüd turule jõudnud ja ootavad müümist, mitte juurdetrükkimist. Kooliõpikute kõverad sarnanevad suurel määral UDK 81 omadega, mis õpikuid olulisel määral sisaldabki. Kui 1992. aastal moodustasid UDK 81 ja 82 koos 28,1% nimetustest ja tervelt 55,2% trükiarvudest, siis 2003. aastal on vastavad arvud 46,6% ja 32,5%, seega esialgne suhe 30:50 pöördub ümber suhteks 50:30. Keele ja kirjanduse valdkondadest väljapoole jäävad raamatud on nimetustes kasvanud laias laastus samavõrra kui trükiarvudes kahanenud. Pakkumine ületab nõudlust ja selline olukord vajaks analüüsi: keelekesksusele toetuv toodang on muutunud mitmekesisemaks, ent ostjaid on vähevoitu. Mida ja kellele siis toodetakse? Kui tõlgendada suure üldistusastmega UDK 82 kirjandusilmaks ning UDK 81 keeleilmaks, siis nende omavaheline nimetuste suhe oli 1992. aastal 1,7 ning 2003. aastal 3,1 ning tiraažide suhe vastavalt 5,4 ja 1,3. Seega nii nagu kogu raamatumaastikul on ka keele- ja kirjandusraamatute nimetuste ja trükiarvude suhe ümber pöördunud: kirjandusraamatuid on keeleraamatuist nimetustelt kolm korda rohkem kui 12 aastat tagasi, seevastu tiraažikaalukausil on keeleraamatuid pea kaks ja pool korda rohkem.

Joonis 3. Eesti keele- ja kirjandusraamatute suhted 1992–2003.

Keskmise tiraaži andmestik on ülaltoodust veelgi masendavam (tabel 4, äärmused poolpaksus kirjas) ja märgib meie raamatuturu kasvavat jõuetust. Selle keskmises pole enam suunda müümisele, vaid võimalus ära kasutada toetusi, mis võib tulevikule mõeldes olla ohtlik tendents. Sümbolväärtused teiseksenevad ning vaimupingutust asendab tarbimisvaimu(s)tus, lõdvestumus, ka Internet. Pööre, mille käigus keeleraamat saavutas kirjandusraamatust keskmiselt suurema trükiarvu, toimus aastatel 1993–1994, mil arenenud maailmas hakkas paljude meeli lummama *world wide web*. Seda võib pidada endeliseks. Kuid Eestis on tänapäeval juba kogunud suurkirjastusi, mis võiksid selle kraavi kiskuva rongi relssidele tagasi vedada.

Tabel 4.

Eesti keele- ja kirjandusraamatute keskmised trükiarvud 1991–2003

	UDK 81	UDK 82
1991	11 532	35 748
1992	10 255	24 882
1993	7434	13 421
1994	7062	5561
1995	6425	3424
1996	5465	2319
1997	4084	1960
1998	4624	1657
1999	4558	2108
2000	3172	1532
2001	2781	1306
2002	2754	1207
2003	2768	1168

Sotsioloogid on juba täheldanud, et "ühiskondlike muutuste keerises muutus täielikult nii raamatuostmine kui kogu kultuurivaldkonna tähendus inimeste elus ja ühiskonna arengus. Inimesed on hakanud palju vähem ilukirjandust lugema, veel vähem ostma."¹³ Kas võib selle muutuse üheks põhjuseks pidada ka vähenenud trükiarve ja sellest tulenevat raamatu kaanehinna tõusu?

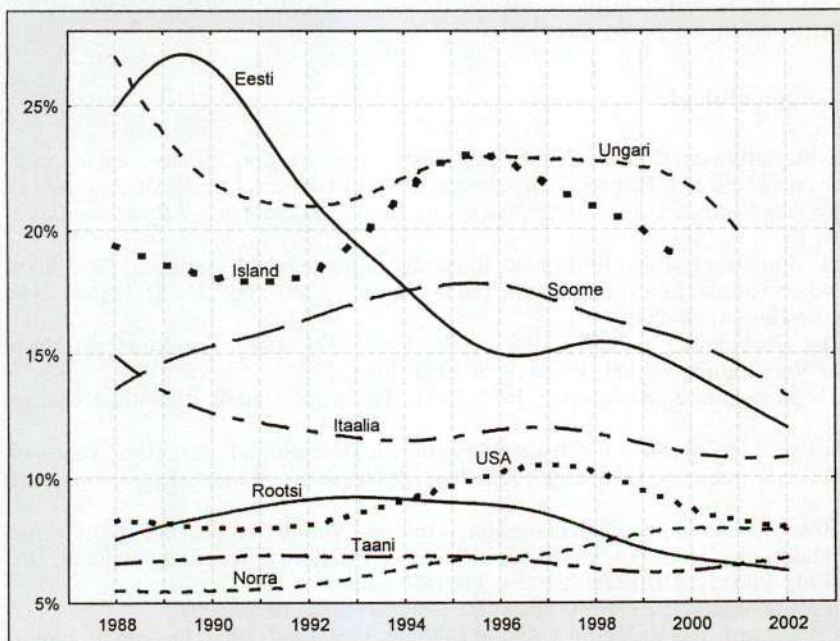
Luule ilukirjandusnimetustes 1988–2002

Eestlased peavad end luulelembeseks rahvaks. Luulesõna on olnud meie lipukiri rasketel aegadel. Nüüd heidame luulele ette kerglust ja tarbetust. Seda on raamatukirjastamisajaloos ikka ette tulnud. Ent kasumit eirava luuleraamatu visa hinge tõendab joonisel 4 esitatud statistika (vähimruutude meetodil arvatud lähendkõveratena) luuleraamatu esinemusest ilukirjandusraamatute seas, kuhu on lisaks Läänemeremaadele lisatud olemasolevat teavet Ungari, Itaalia ja USA kohta. Andmed puuduvad Poola ja Venemaa kohta, samuti Läti ja Leedu kohta, kuid võib oletada, et need riigid paigutu-

¹³ P. Vihalemm, R. Kõuts, Trükisõna ja lugejaskond Eestis 1965–2004. – Meediastüsteem ja meediakasutus Eestis 1965–2004. Toimetaja P. Vihalemm. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk 84.

vad pigem tabeli kesk- kui alaossa. Olemasolevad andmestikudki pole täpselt võrreldavad, sest Eesti, Ungari, Soome ja Islandi andmestikes on hõlmatud ka lasteluuleraamatud, teiste riikide puhul kinnitus sellele puudub. Itaalia kohta käiv andmestik sisaldab nüüdisautoreid koos draamaga (*poesia e teatro, testi literari moderni*), aga luuleraamatuid on ilmselt ka klassika kategoorias (*testi litterari classica*), mis lähendab üldseisu puhtale luulearvestusele. USA andmestik hõlmab samuti lisaks luulele ka draamat (*poetry & drama*). Rootsi, Norra ja Taani andmed käivad oletatavasti täiskasvanuluule kohta. Eesti ja Soome andmestikud on kõige täpsemad ja esinduslikumad, esimese puhul on aluseks siinkirjutaja andmebaas, teise puhul Soome rahvusbibliograafia Fennica.

Joonis 4. Luule ilukirjanduses 1988–2002.

Hoolimata andmestike ebaühtlusest moodustab luuleraamat tähelepanuväärse osa ilukirjandusraamatust, jõudes Ungaris ja Islandil koguni viiendiku piirimaile ning ulatudes üle kümnendiku Eestis, Soomes ja Itaalias. Luule elab raamatuilmas oma selgepiirilist elu, mille keskmes on keeueuenduslik ja -säilituslik funktsioon koos rahvuslike koodide maailmaga, mis avaneb täielikult ainult samakeelsetele.

Luuleraamat osutub oma antikommertsiaalsusest hoolimata heaks indikaatoriks vaimuvallas valitsevate meeleolude kohta nagu luule isegi: selle ägedus ja mahuline kasv ennustavad rahvuse oluliste väärtuste kriisi, selle püsimine kindlal joonel aga teatava üldise, enamuse poolt aktsepteeritud vaimse seisundi tunnustamist.

Luuleraamatu nimetuste osakaal on Eesti ilukirjandusraamatu taustal viimase kümnendiga kahanenud kaks korda: 1991 – 23,2%-lt kuni 12%-ni aastal 2002 (aastad 1989 ja 1990 olid anomaaliad – vastavalt 28,2% ja 34,6% – seoses kirjastuse Eesti Raamat monopoli kadumisega). Tegemist on üle-

minekuperioodi selge tunnusega, mille murdepunkt 1995. aastal (13,8%) omab ka kirjandusloolist kaalu. Sealt edasi on kommertsikirjandus ning kõmuudisele orienteeritud ajakirjandus omandanud praeguse tavaseisundi: labasus ei üllata, seda võetakse normina. Luule aga on taandunud oma nišši: hakkavad ilmuma üha paksemad kogutud teosed, tuule saavad tiibadesse antoloogiad ning arvustusi teenivad ainult vähesed originaalkogud. Luule on asunud ootama uut tõusuaega, mil lüüa hädakella keele ja rahvuse saatuse pärast. Praegu on ooteaeg, mis alates 1990-ndate aastate teisest poolest valitseb lisaks Eestile ka Soomes, Islandil, Ungaris, Rootsis ja USA-s. Ent varasem tõusujoon Ungaris, Islandil, Soomes ja USA-s viitab tulevase pöörde võimalusele. Kas see kulmineerub uueks ajalookeeriseks? Milline ajastute iseloomujoon nii peegeldub? Üldine tendents on olnud rahunemine pärast 1990-ndate aastate esimese poole keeriseid.

Peamised andmeallikad:

Riiklike statistikaametite koduleheküljed: Eesti – www.stat.ee, Soome – www.stat.fi, Taani – <http://www.dst.dk/>, Ungari – <http://portal.ksh.hu>, Island – <http://www.hagstofa.is>, Leedu – <http://www.std.lt>, Poola – <http://www.stat.gov.pl/>, Saksamaa – <http://www.destatis.de>.

Annuario Statistico Italiano 1991–2000. Roma: Istituto centrale di statistica, 1990–2000.

The Bowker Annual: Library and Book Trade Almanac 1990–2003. Ed. D. Bogart. New Providence: Bowker, 1990–2003.

Buch und Buchhandel in Zahlen 1985–1988, 1992–1994, 1996. Frankfurt am Main: Buchhändler-Vereinigung GmbH, 1985–1988, 1992–1994, 1996.

Dansk bogfortegnelse. Årskatalog 1991–2001. Ballerup: Dansk Biblioteks Center, 1991–2001.

Das Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland. Statistical Yearbook for the Federal Republic of Germany 1999–2003. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt, 1999–2003.

FENNICA: Suomen kansallisbibliografia, Finlands nationalbibliografi, the Finnish National Bibliography. Helsingin yliopiston kirjasto, Helsingfors universitetsbibliotek, Helsinki University Library. CD-ROM. 2003:4, 1488–30.9.2003.

Finnish Mass Media 1989, 1994. Helsinki: Tilastokeskus, 1989, 1994.

Íslensk Bókaskrá. The Icelandic National Bibliography. 1990–2000. Reykjavík: Landsbókasafn Íslands – Háskólabókasafn, 1991–2001.

Joukkoviestimet. Finnish Mass Media 2000. Helsinki: Tilastokeskus, 2000.

Joukkoviestintätilasto 1991, 1993, 1995. Helsinki: Tilastokeskus, 1991, 1993, 1995.

Kulturstatistikk 2002. Culture Statistics 2002. Statistisk sentralbyrå. Statistics Norway. Oslo–Kongsvinger: Statistisk sentralbyrå, 2004.

La produzione libraria nel 2002. Dati provvisori. Roma: Istituto nazionale di statistica, 2003.

Magyar statisztikai évkönyv. Központi Statisztikai Hivatal. Statistical Yearbook of Hungary. Hungarian Central Statistical Office. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 1991–2000.

Norsk bokfortegnelse: årskatalog. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 1991–2001.

Российский статистический ежегодник, 1996–2003 гг. Москва: Госкомстат России, 1997–2004.

Statistical Abstract of the United States 2000. Washington: U. S. Department of Commerce, Bureau of the Census, 2000.

Statistical Yearbook. UNESCO 1963–1995. Paris: UNESCO, 1964–1996.

Statistika aastaraamat 1992–1995. Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992–1995.

Suomen tilastollinen vuosikirja 1979–1995. Helsinki: Tilastokeskus, 1980–1996.

Svensk bokförteckning. The Swedish National Bibliography. Kungliga Biblioteket i Stockholm. Stockholm: Tidningsaktiebolaget Svensk Bokhandel, 1991–2001.

VAADELDES KONVERGENTSI: EESTI LIITSÕNAD JA NENDE VASTED EESTI VENE KEELES*

ANNA VERSCHIK

Sissejuhatuses¹

Konvergens ja divergens on keelte arengu loomulikud protsessid. Kontaktituatsioonides hõlmab konvergens mitut keele süsteemi ja allsüsteemi. Eesti keeles on konvergensist kirjutatud pigem staatiliselt, keskenludes konkreetsete vormide, konstruktsioonide, häälikute, tarindite jms käsitlusele. Viimase paari aastakümne jooksul on kontaktlingvistika ja selle naaberalad – teise keele omandamise teooria ja kakskeelsuse uurimine – tormiliselt arenenud. Palju uurijaid on üksteisest sõltumata jõudnud arusaamale, et kontaktituatsiooni kirjeldamisel ei saa üle ega ümber keelevälistest teguritest, kõnelejate suhtumistest, identiteetide (de)konstrueerimisest, üksik-kõneleja ja/või keelekollektiivi loovusest.²

Käesolev artikkel kirjeldab konvergentsi ühte juhtumit, nimelt Eestis kõneldava vene keele liitsõnu, mis vastavad eesti liitnimisõnadele $N_{Nom} + N_{Nom}$ ja $N_{Gen} + N_{Nom}$.³ Ei käsitleta väljakujunenud stabiilseid ekvivalente, nagu *kirjutuslaud* – *письменный стол* 'kirjutuslaud' jms, vaid uuel iseseisvusajal tekkinud ja tekkivaid vasteid.

Uurimus on kvalitatiivne, analüüsiks on kogutud kuuskümmend juhtumit venekeelsetest TV-saadetest, avalikust teabest, reklaamidest, suulisest kõnест. Näited anti hindamiseks kahele Venemaa vene keele (ükskeelsele) kõnelejale. Tähelepanuväärne on, et nii mõnigi mall tundus neile veider, koomiline või "heas keeles kohatu".

* Artikkel on kirjutatud sihtfinantseeritava teema 0132493s03 "Eesti keelekeskkonna arengu analüüs, modelleerimine ja juhtimine" raames. Autor avaldab tänu Bristol'i Ülikoolile (Inglismaa) Benjamin Meakeri uurimisstipendiumi ja kulalislahkuse eest.

¹ See artikkel on mõnevõrra seotud kirjutisega "Estonian Compound Nouns and Their Equivalents in the Local Variety of Russian", mis on ilmunud ajakirjas *Scando-Slavica*, 2004, nr 50, lk 89–105. Artiklites on erinev rõhuasetus, sest kummagi artikli lugejaskond on erinev: ingliskeelne variant pöörab rohkem tähelepanu eesti liitsõnade moodustamisele ja Eesti sotsiolingvistilisele olukorrale, siin aga käsitletakse üksikasjalikumalt konvergensite mudeleid, mis on eesti lugejale võrdlemisi tundmatud.

² Keeleväliste tegurite tähtsuse kohta vt: S. T h o m a s o n, T. K a u f m a n, *Language Contacts, Creolization, and Genetic Linguistics*. Berkeley: University of California Press, 1988; R. L e P a g e, A. T a b o u r e t - K e l l e r, *Acts of Identity, Creole-Based Approach to Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985; S. T h o m a s o n, *Language Contact. An Introduction*. Washington: Georgetown University Press, 2001. Üksikasjalisem arutelu leidub ajakirja *Bilingualism: Language and Cognition* erinumbris (1999, kd 2, nr 2).

³ Oleks naiivne oletada, et on olemas vaid üks või kaks vene keelevarianti (nn normaalne ja kohalik vene keel). Keelevariandid ei pruugi olla täiesti välja kujunenud, nende kasutusala võib olla üpris piiratud ja keelevariantide piirid on pigem hajusad. Piiride tõbamine tundub alles tekkivas ja arenevas sotsiolingvistilises situatsioonis võimatu olevat.

Erinevalt vene keelest on liitmine eesti keeles üks produktiivsemad sõnamoodustusviise. Järgmised arvud on pärit kontrastiivsest käsitlusest ja põhinevad kirjalikel tekstidel, aga sellegipoolest näitavad nad, kui erinev on neis kahes keeles liitsõnamoodustuse produktiivsus.⁴ Keskmises eestikeelses mitteilukirjanduslikus tekstis moodustavad liitsõnad kuni 60% kõigist täistähenduslikest sõnadest, vene keeles vaid 4–6%. Kolme- ja enamakomponendilised liitsõnad on eesti keeles üsna tavalised (näiteks *allmaaraudtee*, *tänavakaupmees*), vene keeles on üle kahe komponendiga liitsõnad haruldane nähtus.

Eesti keele liitnimisõnad jagunevad kahte klassi: koordinatsioonil põhinevad ehk kopulatiivsed (*sekretär-referent*) ja subordinatsioonil põhinevad ehk determinatiivsed (*õunakook*). Eesti keele grammatikal põhinev determinatiivsete nimisõnade klassifikatsioon⁵ on kokkuvõtlikult esitatud järgmises tabelis:

Tabel 1.

Eesti keele determinatiivsed liitnimisõnad

LAIEND	NÄIDE
Nimisõna	<i>sukkpüksid</i>
	Nom Sg
	Gen Sg
	Gen Pl
	Muud käänded
	Tüve modifikatsioon
Omadussõna	<i>linnapea</i>
Asesõna	<i>lasteaed</i>
Arvsõna	<i>kohaletulek</i>
Verbi tüvi või selle modifikatsioon	<i>õpilasmalev</i>
Tegevusnimi	<i>kurbmäng</i>
Verbi vormid	<i>enesekindlus</i>
Partiklid	<i>kolmnurk</i>
Muud (lühendid, võõrtüved, mis pole iseseisvad sõnad jms)	<i>hakkliha</i>
	<i>kirjastamisõigus</i>
	<i>magamaminek</i>
	<i>tagahoov</i>
	<i>e-kool</i>
	<i>makromajandus</i>

Lisaks genitiivis või nominatiivis nimisõnast laiendile, mis on kõige sagedasemad, huvitavad meid ka viimasesse kategooriasse kuuluvad laiendid (lühendid, võõrtüved), sest need on ka vene keeles viimasel ajal levimas.

Tüvede liitmine on väga ökonoomne derivatsiooni viis, kuid ökonoomsusega kaasneb tähenduse läbipaistmatus, eriti kui laiend on nominatiivis, sest nominatiiv ei näita, missugune on liitsõna komponentide tähendusseos.⁶ Sõnas *tornmaja* väljendab nominatiivis laiend kuju, sõnas *kevadlill* aga hoopis aega. Ka genitiivis laiendi tähendus jääb tihtilugu läbipaistmatuks, seetõttu võivad suhteliselt haruldased liitsõnad olla mitmetähenduslikud. Sellisel juhul sõltub tähendus tugevasti kontekstist ja eraldi võetuna võib liitsõna jää-

⁴ Э. Пяль, Э. Тотсель, Г. Тукумцев, Сопоставительная грамматика эстонского и русского языка. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1962, lk 81.

⁵ M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika I. Morfologia. Sõnamoodustus. Tallinn: Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995, lk 460–461 (edaspidi EKG).

⁶ EKG, lk 458–462.

da arusaamatuks. "Eesti keele grammatikas" on näide liitnimisõna *lilleneiu* kolmest erinevast tähendusest: 1) 'neiu, kes on lilletüüja', 2) 'neiu, kellele pruut annab oma lillekimbu', 3) 'neiu, kellel on lill juustes'. Eriti viimane neist ei ole ilma kontekstita arusaadav.⁷

Siinse käsitluse puhul on veelgi olulisem see, et eri põhisõnadega kombineerituna võib samal laiendil olla erinev tähendus, mille mõistmine ei ole keeleväliste teadmiste ega kogemusteta võimalik. Nõnda tähistab genitiivne laiend *õuna-* vastavalt materjali, omadust või kohta sõnades *õunakook*, *õuna-aed*, *õunauss*.

Kui genitiivis täiend tähistab objekti või omajat, pole liitnimisõnal ja vastaval nimisõnafraasil erilist vahet, vrd *alusepanija* ja *aluse panija*, *vennainaine* ja *venna naine*. Ka genitiivis koha- või pärisnimi võib olla laiendiks, kusjuures kokku- ja lahkukirjutamine on tihti kokkuleppe küsimus. Liitnimisõna üldse, aga seda tüüpi liitnimisõna iseäranis võib sündida vahetult kontekstist, kusjuures tähenduse mõistmine pole võimalik keelevälisel tegekkust tundmata. Nõnda võib lauset *Võta oma Tartu-asjad ülemiselt riiulilt* tõlgendada vähemalt kahel moel: 1) võta asjad, mida Tartus vaja läheb; 2) võta Tartust varem toodud asjad.

Vene keelega võrreldes on eesti liitnimisõna komponendid palju autonoomsemad.⁸ Kui kahel samas lauses esineval liitnimisõnal on ühine komponent (laiend või põhisõna), siis piisab ühise komponendi ühekordsest kasutamisest: *linna- ja külarahvas*, *kooliõpetajad ja õpilased*. Vene keeles puudub liitsõna komponendil niisugune vabadus, välja arvatud ehk võõrpäritoluga komponentidel, nt *теле- и радиопередачи* 'tele- ja raadiosaated', kuid mitte **само- и вертолеты* 'lennukid ja helikopterid', vaid üksnes *самолеты и вертолеты*. Tegemist on tüvede põhimõtteliselt erineva käitumisega.

Kokkuvõttes rõhutatagu järgmisi olulisi omadusi: 1) eesti liitnimisõna tähendus on tihtilugu läbipaistmatu, selle mõistmine nõuab keeleväliseid teadmisi ja kogemusi; 2) eesti liitnimisõnad võivad tekkida vahetult kontekstist, kusjuures laiendiks võivad olla koha- ja pärisnimed; 3) vene keelega võrreldes on tüvede liitmine eesti keeles produktiivsem ja eesti liitnimisõna komponendid on vene omadest autonoomsemad.

Eesti liitnimisõnade ja nende vene vastete võrdlevast uurimisest

Eesti liitnimisõnade vene vastete problemaatikat on käsitletud vaid vähestes uurimustes. E. Pälli, E. Totseli ja G. Tukumtsevi eesti-vene kontrastiivses grammatikas rõhutatakse liitmise kui sõnamoodustusviisi produktiivsust ning eesti liitsõnade komponentide suuremat autonoomsust. Et see kontrastiivne grammatika lähtub kahest kirjakeelest ja keeleõppe vajadusest, siis pööravad selle autorid tähelepanu eesti liitsõnade võimalikele vene tõlkevastetele.⁹

Hiljuti ilmunud eesti-vene võrdleva grammatika lühiteatmikus ei pööra ta eesti liitsõnadele kuigi suurt tähelepanu: paarileheküljelises peatükis kes-

⁷ EKG, lk 460.

⁸ Э. Пяльль, Э. Тотсель, Г. Тукумцев, Сопоставительная грамматика эстонского и русского языка, lk 81 jj.

⁹ Э. Пяльль, Э. Тотсель, Г. Тукумцев, Сопоставительная грамматика эстонского и русского языка, lk 81 jj.

kendutakse põhiliselt asjaolule, et tüvede liitmine kui sõnamoodustusviis on eesti keeles produktiivsem kui vene keeles.¹⁰

Neist kahest tööst seisab eraldi Helle Leemetsa artikkel, mis tegeleb nii võrdleva analüüsi kui ka leksikograafiliste probleemidega.¹¹ Ka H. Leemetsa lähenemine on kontrastiivne ja kahel kirjakeelel põhinev, andmed on pärit kakskeelsetest sõnaraamatutest, mitte suulisest kõnест. Selles suhtes erineb tema vaatepunkt siinkirjutaja omast, kuid sellegipoolest leidub tema artiklis seiku, mis on siinse käsitluse seisukohalt tähtsad.

H. Leemets on analüüsinud u 450 (nii nominatiivse kui ka genitiivse liitmisega) liitnimisõna ja nende vene vasteid mitmes kakskeelses sõnaraamatus ning on tuvastanud järgmised vastete tüübid:

Tabel 2.

Vene vastete klassifikatsioon			
Vene vastete mall	eesti liitnimisõna	vene vaste	osatähtsus (%)
1) Atributiivne konstruktsioon Adj _{Nom} + N _{Nom} , mida pole võimalik muuta konstruktsiooniks	<i>surmahaigus</i>	<i>смертельная болезнь</i>	36
2) N _{Nom} + N _{Gen} , mida pole võimalik muuta atributiivseks konstruktsiooniks	<i>sünnipäev</i>	<i>день рождения</i>	23,7
3) eesmärgi, abinõu, põhjust jms väljendav prepositsioonifraas	<i>malemäng</i>	<i>игра в шахматы</i>	
4) Adj _{Nom} + N _{Nom} , mida võib muuta konstruktsiooniks N _{Nom} + N _{Gen} ja/või prepositsioonifraasiks	<i>siidisall</i>	<i>шелковый шарф шарф из шелка</i>	12
5) Liitnimisõnad	<i>peapööritus</i>	<i>головокружение</i>	26,9 (millest liitnimisõnu 7,6)
6) Afiksaalse derivatsiooniga nimisõnad	<i>koolilaps</i>	<i>школьник</i>	
7) Tüvega võrduvad nimisõnad	<i>peavari</i>	<i>кров</i>	

Tabelist selgub, et eesti liitnimisõnade kõige sagedasemateks vasteteks on vene keeles sõnaühendiks N_{Nom} + N_{Gen} ja/või prepositsioonifraasiks mitte-transformeeritavad atributiivsed konstruktsioonid, kusjuures ühesõnalised vasted on suhteliselt haruldased. Kuid sugugi mitte kõik vastete mallid ei ole selgelt piiritletavad. H. Leemets tunnistab, et kategooria 1 sisaldab ka selli-

¹⁰ И. Кюльмоя, Э. Вайгла, М. Солль, Краткий справочник по контрастивной грамматике эстонского и русского языков. Тарту: Тартуский университет, 2003, lk 34.

¹¹ Х. Леэметс, Сложные слова как способ номинации эстонского языка и их лексикографическое оформление в русско-эстонских словарях. – Х. Леэметс, С. Смирнов, М. Эрелт (ред.), Вопросы сопоставительного изучения лексики и грамматики (на материале эстонского и русского языков). Таллин: Институт языка и литературы АН ЭССР, 1982, lk 6–23.

seid atributiivseid konstruktsioone, mida on põhimõtteliselt võimalik muuta prepositsioonifraasiks või sõnühendiks $N_{Nom} + N_{Gen}$, kuid traditsiooniliselt eelistatakse atributiivset konstruktsiooni. Näiteks *nisujahu* vasteks on traditsiooniliselt *пшеничная мука*, kuigi *мука из пшеницы* (sõna-sõnalt 'nisust jahu') ei ole võimatu. See on järjekordne tõestus, et kõiki keelelisi nähtusi ei ole võimalik seletada ainuüksi keelesiseselt. Tegemist on harjumuspärase tarvitusega, kuid pole põhjust arvata, et konventsioon ei või muutuda. Konventsiooni muut(u)misega muutub järk-järgult keelekasutajate taju selle kohta, mis on keeles võimalik ja mis mitte.

"Hall võõnd" esineb ka kategoorias 4, kus eesmärki, põhjust, otstarvet või materjali väljendavad konstruktsioonid ja atributiivsed konstruktsioonid on vastastikku transformeeritavad: liitnimisõnale *peedimahl* vastab vene keeles nii atributiivne konstruktsioon *свекольный сок* kui ka prepositsioonifraas *сок из свеклы* (materjal), võrdle samuti *prügikorv* ja vasted *мусорная корзина* ~ *корзина для мусора* (otstarve). Vastastikune transformeeritavus ei ole aga selles kategoorias universaalne ning on võimatu ennustada, millisel juhul transformatsioon on lubatud.

H. Leemetsa analüüs puudutab leksikograafilisi ja keelepedagoogilisi probleeme (vastete leidmine, nende korrektne leksikograafiline kirjeldamine jms), kuid ei käsitle üldse kakskeelsust ega kakskeelset suhtlemist. Siinkirjutajat huvitavad eesti liitnimisõnad ja nende vene vasted just mitmekeelses suhtlemises tekkivate normide kontekstis.

Kahe enam-vähem isoleeritud keelekollektiivi kõrval on Eestis venekeelseid inimesi, kes vahelduva eduga õpivad ja kasutavad eesti keelt. Vähemalt Tallinnas võib igapäevases suhtlemises kuulda eestlaste ja venelaste vahelisi vestlusi, kus koodivahetus ja muud keelekontaktidest johtuvad muutuste mehhanismid on vägagi märgatavad.¹² Niipea kui on tegemist kakskeelsusega (suutlikkusega moodustada grammatilisi lauseid kahes keeles ja nende keelte regulaarse kasutamisega), oleks vale lähtuda kahest ükskeelsest keelekujust. Kakskeelse kõneleja intuitsioon ja keel(t)e ressurside taju erineb ükskeelse isiku omast, seetõttu võivad sündida uued reeglid, mis on ükskeelses suhtlemises lausa mõeldamatud.¹³

Konvergentsi mudelitest

Enne mallide üksikasjalikku kirjeldamist peatun olulisematel sotsiolingvistilistel seikadel ja asjassepuutuvatel teooriatel. Esiteks mängib rolli paljude Eestis produtseeritud/produtseeritavate venekeelsete tekstide sekundaarsus: tõlked või mugandused eesti keelest, ühes või teises vormis eesti keelsest prototekstist lähtumine (kohalikud uudised, reklaamid, avalik info, kuulutused jms).

Teiseks on viimasel ajal suurenenud venelaste hulk, kelle eesti keele oskus on vähemalt passiivne. Nagu Sarah Thomason on veenvalt tõestanud, pii-

¹² A. Verschik, Interferentsi mehhanismidest ja vene-eesti kontaktidest. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 8, lk 529–542; A. Verschik, Koodivahetus meil ja mujal. – Keel ja Kirjandus 2004, nr 1, lk 25–45.

¹³ M. Clyne, Some of the Things Trilinguals Do. – International Journal of Bilingualism 1997, nr 1 (2), lk 95–116; A. Backus, Mixed Native Languages. A Challenge to the Monolithic View of Language. – Topics in Language Disorders 1999, nr 19 (4), lk 11–22; P. Maysken, Bilingual Speech. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

sab muutuste tekkimiseks isegi passiivsest keeleoskusest.¹⁴ Palju on räägitud uuest identiteedist, s.o Eesti venelased ei ole mitte lihtsalt venelased, vaid eestivenelased. See määratlus ei hõlma mõistagi kõiki Eestis elavaid venelasi, kuid mingi osa neist kuulub kindlasti sellesse kategooriasse. Seda kõike arvestades on mõistlik oodata teatavat eesti keele suunalist konvergenti ning valida aluseks mudel, kuhu kuuluvad mikro- ja makrosotsiolingvistilised tegurid.

Et keelekontaktide tulemusi mõjutavad suuremalt jaolt sotsiolingvistilised tegurid ja pidevalt tehtavates otsustes väljenduvad kõnelejate suhtumised, leidsin sobivat Lars Johanson'i koodikopeerimise mudeli, mis on välja töötatud Lääne-Euroopa keelte ja immigrandide türgi keele 1990-ndate aastate kontaktide põhjal.¹⁵

L. Johanson peab ebaõnnestunuks termineid *laen*, *tõlkelaen* jms, sest nende aluseks olevad metafoorid on tema arvates väärad. Tõepoolest, sõna *laenamaine* eeldab, et see, kes laenu annab, jääb laenatavast mõneks ajaks ilma. Seda loogikat jätkates võib küsida, kas siis laenatu tuleb kunagi tagastada. L. Johanson rõhutab, et ükski keel ei jää millestki ilma. Nähtuse taga, mida harjumuspäraselt laenamiseks nimetatakse, peitub tegelikult hoopis kopeerimine. Eesti keeleteaduslikus traditsioonis kasutatakse mõnikord terminit *kalk(a)* (see on pärit vene keeleteadusest), kuid seda pigem tõkelaenu sünonüümina. L. Johanson nimetab aga kopeerimiseks üldist protsessi, olenemata sellest, kas kopeeritakse malli, juba olemasolevate elementide kombineerimisreegleid või leksikaalset üksust ennast.

Koodikopeerimise mudeli põhimõisted ei ole süntaksiteoreetilist, vaid sotsiolingvistilist päritolu. Iga keelekuju ehk kood mängib teatavat sotsiolingvistilist rolli. Sotsiolingvistiliselt madalama staatusega keelekuju on nõrk kood, domineeriv keelekuju on aga tugev kood. Kuigi sotsiolingvistiliste rollide selline jaotus võib tunduda mõnes olukorras liiga lihtsustav (näiteks siis, kui keelekollektiivis on keelte funktsioonid ebamäärased, kõiki kasutatavaid keeli peetakse oma keelteks jne), on kopeerimise metafoor igal juhul täpsem kui laenamise oma.

Leppigem kokku, et A on nõrk kood ja B on tugev kood. Igal keeleüksusel on nelja tüüpi omadusi: materiaalseid, semantilisi, kombineerimis- ja sageduslikke omadusi. Kontaktsituatsioonis võidakse kopeerida kas kõiki omadusi või ainult mõnda neist. Esimesel juhul on tegemist globaalse, teisel aga valikulise kopeerimisega. See, mida nimetatakse tõkelaenudeks, ongi üks valikulise kopeerimise juhtumeid.

Olenemata keelekujude sotsiolingvistiliste rollide täpse määratluse võimalustest, näeb mudel ette kolme protseduuri. Esimene on adopteerimine, kus B mõjutab/asendab/muudab A-d (traditsioonilises terminoloogias kuulu-

¹⁴ S. Thomason, On Mechanisms of Interference. – S. Eliasson, E. H. Jahr (eds.), *Language and Its Ecology. Essays in Memory of Einar Haugen*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 1997, lk 181–207; S. Thomason, *Language Contact. An Introduction*.

¹⁵ L. Johanson, Code-Copying in Immigrant Turkish. – G. Extra, L. Verhoeven (eds.), *Immigrant Languages in Europe*. Clevedon–Philadelphia–Adelaide: Multilingual Matters, 1993, lk 197–221; L. Johanson, The Dynamics of Code-Copying in Language Encounters. – B. Brendemoen, E. Lanza, E. Ryen (eds.), *Language Encounters across Time and Space*. Oslo: Novus forlag, 1999, lk 37–62; L. Johanson, Contact-Induced Change in a Code-Copying Framework. – M. C. Jones, E. Esch (eds.), *Language Change. The Interplay of Internal, External and Extra-Linguistic Factors*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter, 2002, lk 285–313.

vad sellesse rubriiki laenu ja tõlkelaenu). Nõnda on Eesti vene keeles saanud *абитуриент* tähenduse 'gümnaasiumi viimase klassi õpilane' nagu eesti keeleski, vene kirjakeeles aga on selle tähendus 'kõrgkooli astuja'.

Teine on impostsioon, kus A mõjutab B-d. Seda on näha püsiväljendite ja süntaktiliste mallide kopeerimisel. Teisisõnu kantakse üle B-keele süntaktilised reeglid. Mõne eestivenelase kõnepruugis on muutunud mõne verbi rektsioon: vene kirjakeeles nõuab verb *оставлять* prepositsionaali (eessõnaga *в, на*) või kohamäärust, mis vastab küsimusele *kus?*, eesti keele vastav verb *jätma* aga sisse- või alaleütlevat (küsimus *kuhu?*). Seega *jätsin raamatu koju*, kuid *я оставил книгу дома*. Kuid üsna tihti võib kuulda *оставил книгу домой* (küsimus *kuhu?*).

Kolmanda protseduurina tõrjub B-kood A-koodi välja, kusjuures A-substraat (interferents $A > B$) säilib.¹⁶ Heaks näiteks on Kirde-Eestis eesti keelt kõnelevate venelaste suust kuulnud *ilma viie minutita kolm < без пяти (минут) три* 'viie (minuti) pärast kolm'. Teisisõnu kuulub viimane protseduur valdkonda, mida S. Thomason nimetab keelevahetusest tingitud interferentsiks (ka teise keele omandamise käigus tavaline nähtus), kuid S. Thomason vaatab keelekujusid ja keelekollektiive tervikuna, L. Johanson aga kõneleb konkreetsetest juhtumitest. L. Johanson koodikopeerimise mudeli metakeel on hõlpsasti "tõlgitav" M. Clyne'i konvergenti/transferentsi tüpoloogia metakeeks. Nõnda vastab adopteerimisele leksikaalne ja/või semantiline transferents ning impostsioonile süntaktiline ja semantilis-süntaktiline transferents.

Siinkohal teen ühe terminoloogilise kõrvalepõike. Selles artiklis kasutatakse kõrvuti termineid *konvergent* ja *transferents*. Eesti keeleteaduse traditsioonis pole viimast kasutatud ega pikemalt käsitletud. Juba 1967. aastal pakkus M. Clyne välja transferentsi mõiste.¹⁷ Põhjuseks oli termini *interferents* negatiivne konnotatsioon. Termin *transferents* pole aga muutunud üldkasutatavaks. Selle etümoloogia on selge, tegemist on ülekandega. Et kontaktlingvistikas puudub ühtne metakeel ning eri mudelid ja neis kasutatavaid termineid on palju, tundub eri teoreetiliste raamistike puhul vastavuste leidmine raske või sootuks võimatu. Õnneks on antud juhul võimalik võrrelda M. Clyne'i ja S. Thomasoni mudelid. M. Clyne'i transferentsile vastab S. Thomasoni interferents laiemas mõttes, mõlemad terminid tähistavad ühest keelest teise laenatavat/ülekantavat (L. Johanson ütleks: kopeeritavat) ainet ja/või struktuuri, tähendust, reeglit, kollokatsiooni jne.

Oma viimases raamatus seletab M. Clyne konvergenti ja transferentsi suhet. Konvergenti all mõistab ta keelte sarnasemaks muutumist, sh ka transferentsi kaudu. Transferents viib konvergenti, kuid see pole ainus konvergenti põhjus või mehhanism. Et antud juhul on siiski tegemist mitmesuguse ülekandega, siis kasutan mõlemat terminit kõrvuti.¹⁸ M. Clyne leiab, et kuigi L. Johanson mudel pole süntaksiteoreetiline ega huvitu üldse süntaksist, nagu seda on suur hulk formaalse suunitlusega mudelid, on koodi-

¹⁶ Kui inglise terminile *language shift* vastab eesti keeles keelevahetus, võiks analoogiliselt pakkuda mõiste *code-shift* vasteks koodivahetust. Et aga eesti keeles on viimasel terminil hoopis teine tähendus, otsustasin kirjeldava tõlke kasuks.

¹⁷ M. Clyne, *Transference and Triggering*. The Hague: Nijhoff, 1967.

¹⁸ Konvergenti ja transferentsi erinevuste kohta on selgitavaid näiteid järgmises teoses: M. Clyne, *Dynamics of Language Contact*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, lk 79–80.

kopeerimise mudel siiski laialt rakendatav ja osutub kasulikuks diakroonilises uurimistöös.¹⁹

Koodikopeerimise mudeli juba loetletud väärtuslikele omadustele lisaks tasub rõhutada, et selle autor ei vaatle keeli/keelekujusid selgelt piiritletud ja kergesti tuvastatavate üksustena. Väljendid *eesti keel*, *inglise keel*, *X keel* on abstraktsioonid (olgu et mõnikord vajalikud ja kasulikud), tegelikult seisab iga sildi taga keelevariantide kogum. Sarnaseid arusaamu väljendavad teisedki keelekontakte uurivad keeleteadlased.²⁰

Harjumuspäraste keelenimetuste asemel pakub L. Johanson järgmist terminoloogiat. A- ja B-koodi taga peitub suur hulk variante, mida ta nimetab tinglikult vastavalt α -lektideks ja β -lektideks (lekt = keelekuju, keelevariant). Näiteks isik, kes kõneleb A-koodi esimese keelena, võib mingil määral osata B-koodi, kuid tema B-kood võib suuremal või väiksemal määral erineda keelekujust, mida kõnelevad B-koodi esimese keelena kõnelejad (või B-koodi ükskeelsed kõnelejad).

Need B-koodi variandid ehk β -lektid ei piirdu nn fossiliseerunud vahekeelega. Kakskeelse kõneleja intuitsioon erineb ükskeelse kõneleja omast, keelekujude repertuaar ja väljendusvõimalused on mitmekeelsel kõnelejal laiemad.²¹ Ükskeelsest normist erinevate variantide nimetamine halvaks keeleks või fossiliseerunud vahekeeleks viib paratamatult üpris lihtsustatud arusaamale keelekontaktidest ja nendest tingitud muutustest.²² Kopeerimise seisukohalt on tähtis, millist B-koodi versiooni kopeeritakse. L. Johanson rõhutab, et mitteesimeste põlvete immigrantidel on B-koodi sisend keerulisem, sest nad kuulevad seda nii ükskeelsetelt kõnelejatelt kui ka erineva keelepädevusega mitmekeelsetelt kõnelejatelt.²³ Mõnikord võib juhtuda isegi nii, et järgmine põlv kuulebki B-koodi põhiliselt oma vanemate, mitte aga ema-keelsete (põlis)kõnelejate suust.

Muidugi on sellised nimetused nagu *venelaste eesti keel*, *venelaste vene keel*, *eestlaste vene keel* jne lihtsustavad, sest näiteks kakskeelne venelane ei pruugi rääkida samamoodi ükskeelse venelase ja teise kakskeelse venelasega. Nii eestlaste kui ka venelaste keelelist repertuaari ei ole uuritud ega ole seetõttu võimalik öelda erinevate keelekujude arvu ega anda neile iseloomustust. Kuid kasutades tinglikult nimetust *eestlaste vene keel*, on juba praegu võimalik väita, et selle taga seisvate keelekujude hulk on kindlasti mingil määral olnud kopeerimise allikaks lisaks normaalsele eesti keelele. Mõningad allpool käsitletud näited on kuulnud nii vene keelt kõnelevate eestlaste kui ka venelaste suust.

Sisendi ja kopeeritavate mallide mitmekesisus lubab eeldada, et koodikopeerimine ja kaugemas perspektiivis konvergentsi konkreetset juhtumid

¹⁹ M. Clyne, *Dynamics of Language Contact*, lk 90. Süntaktiliste mudelite kohta vt A. Vershik, *Koodivahetus meil ja mujal*, lk 27–32.

²⁰ Vt nt: A. Backus, *Mixed Native Languages. A Challenge to the Monolithic View of Language*; P. Muysken, *Bilingual Speech*, lk 41–46; R. Le Page, A. Tabouret-Keller, *Acts of Identities, Creole-Based Approaches to Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

²¹ A. Pavlenko, *Poststructuralist Approaches to the Study of Social Factors in Second Language Learning and Use*. – V. Cook (ed.), *Portraits of the L2 User*. Clevedon–Buffalo–Toronto–Sydney: Multilingual Matters, 2002, lk 277–343.

²² Fossiliseerunud vahekeele mõiste on kasulik keelepedagoogikas, kuid sellest ei ole kasu kontaktidest tuleneva tegeliku keelemuutuse analüüsis.

²³ L. Johanson, *Code-Copying in Immigrant Turkish*, lk 213.

pole staatilised, vaid on avatud variatsioonile. Kogutud materjal näitab, et kõnelejal on võimalik otsustada järgmiste valdkondade üle: kopeerimise aste (globaalne või valikuline), morfoloogilise integratsiooni aste, foneetilise adaptatsiooni aste, internatsionalismide kuju. Seega võib rääkida teatavast konvergenti kontiinumist. Kirjalikes venekeelsetes tekstides võib veel valida ladina tähestiku ja transliteratsiooni vahel. Internatsionalismid moodustavad kahe keele n-õ ühise pinna ja seetõttu mängivad nad olulist rolli kui konvergenti hõlbustajad.²⁴

Kuigi kontaktsituatsioonis on väliste tegurite mõju iseenesestmõistetav, tuleb arvestada vene keele markantsema sisemise muutumisega: tänapäeva vene keeles on märkimisväärselt kasvanud analüütilisus, käändumatute nimisõnade ja omadussõnade arv tõuseb pidevalt.²⁵ XX sajandi jooksul on muutunud produktiivseks nn sidekriipsuga liitsõnad ehk meile harjumuspärasest terminoloogias kopulatiivsed liitsõnad, nagu *диван-кровать* 'diivanvoodi'. Selle üheks võimalikuks põhjuseks peetakse inglise mõju. Ka eesti morfosüntaktiliste ja/või leksikaalsemantiliste mallide kopeerimine soodustab selle malli vohamist.

Eesti liitsõnad ja nende vene vastete mallid

Ühtekokku leidsin kaheksa malli, mõnes neist on mitu alarühma. Vene vasted on esitatud vene transliteratsioonis, kuid see on pigem tinglik esitus: nagu öeldud, sõltub konkreetne realiseerumine keeleoskusest, pragmaatilistest eesmärkidest, kaasvestlejatest ja muudest teguritest. Vene tähestiku valik loob kontrasti ja seetõttu kergendab lugemist, translitereerituna eesti ortograafiasse oleksid mõningad keelendid oma kujult eesti ja vene keeles täpselt samasugused (nt *maksuamet*). Vajaduse korral kasutatakse vene tähestikus vastete kõrval transkriptsiooni.

1. Eesti liitnimisõna globaalne kopeerimine:

a) mõlemad komponendid on eesti nimisõnad: *maksuamet* > *максуамет*, *ostukeskus* > *остукескус*, *käibemaks* > *кяйбемакс*;

b) mõlemad komponendid on internatsionalismid, esimene (N_{Nom} või N_{Gen}) on kopeeritud eestipärasel kujul, teise väliskuju on mõlemas keeles väga lähedane: *piletipunkt* > *пилетипункт*, *infopunkt* > *инфопункт*.

See mall vastab L. Johanson'i terminoloogias globaalsele kopeerimisele ehk traditsioonilises terminoloogias leksikaalsele laenamisele. Tüübis (a) võib eesti prototüübi liitsõnalisus jääda vene keele ükskeelsele kõnelejale varjatuks. Sissejuhatuses mainitud Venemaa vene keele kõnelejad leidsid, et tüüp (a) on

²⁴ On välja kujunenud kirjutamata reegel, mille kohaselt eestikeelsete firmade, ettevõtete, asutuste nimed on venekeelses ajalehe- ja reklaamitekstis tihtilugu eesti ortograafias. Reegel ei kehti eesti päris- ja kohanimedele kohta, kui nad ei ole asutuste jms nimede osa. Konvergenti ja transferentsi hõlbustamise kohta vt: M. Clyne, *Dynamics of Language Contact*, lk 162–179.

²⁵ В. М. Панов, *Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис русского языка*. Москва: Наука, 1968; Е. А. Земская, *Активные процессы современного словопроизводства*. — Е. А. Земская (ред.), *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва: Институт русского языка Российской Академии наук, 1996, lk 90–141; В. Г. Костомаров, *Изафет в русском синтаксисе словосочетания?* — Ю. Н. Караулов (ред.), *Словарь. Грамматика. Текст*. Москва: Российская Академия наук, 1996, lk 212–217; B. Comrie, G. Stone, M. Polinsky, *The Russian Language in the Twentieth Century*. Oxford: Clarendon Press, 1996.

neile arusaamatu, kuid (b) on läbipaistvam (internatsionalismid on äratuntavad). Sellised sõnad nagu *maksuamet* viitavad kohalikele oludele ja seetõttu tajutakse neid peaaegu idiomaatilistena. Kooperimise põhjuste hulgas on kindlasti lühidus ja väljenduse ökonoomsus, mida liitsõna lubab, võrdle eesti *käibemaks* ja kolmesõnaline kohmakas *налог с оборота* 'käibemaks'.

2. Eesti N_{Nom} või N_{Gen} + internatsionalism venepärasel kujul: *säästukaart* > *сяэстукарта*, *hooneregister* > *хоонерегистр*, *kinnisturegister* > *киннистурегистр*, *välisminister* > *вьялисминистр*, *viitenumber* > *виитеномер*.

See mall on produktiivne ning illustreerib hästi varieerumise võimalusi. Foneetilise integreerituse aste on üks varieerumise telgi. Kindlasti sõltub konkreetne realisatsioon kõneleja hääldamissuutlikkusest (tugevam või nõrgem aktsent eesti keeles), kuid see pole ainus mõjur. Oletame, et venelane valib teise venelasega vesteldes eestipärase hääldamisvariandi. Eestipärase häälde valikut võib tõlgendada mitmel moel: 1) kõneleja rõhutab kopeeritud elemendi võõrapärasust, 2) kõneleja tahab rõhutada oma keeleoskust, 3) kõneleja suhtub asjasse irooniliselt, 4) kõneleja tahab luua distantse enda ja näiteks ükskeelse vene keele kõneleja vahel. Ilmselt on niisugustel juhtudel põhjust rääkida koguni konvergentse kontiinumist, sest vähemalt potentsiaalselt on olemas realiseerimisvõimaluste hulk. Seda selgitab alljärgnev näide.

Liitsõna *välisminister* > *вьялисминистр* esimene komponent võib kõlada täiesti vene foneetika reeglite kohaselt [v'alis-], kuid võib ka vähem või rohkem läheneda eesti eeskujule, kas või otsuse kaudu kasutada eesti eesvokaali [ä]. Et teine komponent on internatsionalism, on kooperimine hõlbustatud, ja isegi kui internatsionalismide kuju võib mõlemas keeles mõnevõrra erineda, jäävad internatsionalismid läbipaistvaks ning kuuluvad M. Clyne'i terminoloogias kakskeelsete homofoonide hulka.²⁶ L. Johanson'i terminoloogias on tegemist segakoopiaga: liitsõna esimene komponent on globaalne koopia, teine on aga venepärase kujuga internatsionalism (s.t siiski vene keele ühik). Kopeeritud omaduste hulgas on ka eestikeelse liitsõna osade kombineerimisomadused, sest vene keeles eksisteeriv ametlik vaste *министр иностранных дел* 'välisminister' on tuletatud hoopis teisel põhimõttel (nimisõnafraas, sõnasõnalt 'välismaiste asjade minister'). Et esimene komponent pole internatsionalism, on sellesse malli kuuluvad sõnad Venemaa venelastele mõistetamatud.

3. Esimene komponent on eesti koha-, päris-, sordi- jms nimi:

a) teine komponent on internatsionalism (tavaliselt venepärasel kujul): *Hansapank* > *Ханзабанк* ~ *Хансабанк*; *Ego-kaart* > *Эго-карта*;

b) teine komponent on vene nimisõna: *Meieri kohupiim* > *Мейери творог*, *Toolse leib* > *То(о)лсе хлеб*, *Rakvere viinerid* > *Раквере сосиски*.

Tüüpi (a) kuuluvad vähesed sõnad, sest tegemist on nimetustega. Formaalselt pole tüüpi (b) kuuluvad sõnad liitsõnad, sest nad kirjutatakse lahku, kuid sisuliselt võib neid käsitleda liitsõnana, esiteks sellepärast, et ortograafiareglid on alati kokkuleppelised (*Hansapank* kirjutatakse kokku), teiseks sellepärast, et nad moodustavad püsiväljendi. Koodikooperimise mudeli seisukohalt on mõlemas tüübis (a ja b) tegemist esimese komponendi globaalse kooperimisega.

Vene kirjakeeles on niisuguste konstruktsioonide edasiandmiseks kaks võimalust: esiteks, kohanimest võib tihti moodustada adjektiiv (Rakvere viinerid > *раквереские сосиски*), teiseks, laiendist kohanime võib paigutada põ-

²⁶ M. Clyne, *Dynamics of Language Contact*, lk 164–165.

hisõna järele, kusjuures see on oma võõrapärasuse tõttu vene keeles käändumatu (*сосиски Раквере, университет Хельсинки*).

Tüüpi (b) kasutavad nii vene keelt kõnelevad eestlased kui ka Eesti venelased. Üpris erineva haridustaseme, tausta ja keeleoskusega inimeste suust võib (vähemalt Tallinnas) kuulda lauseid nagu: *Она работает в Хельсинки университете 'ta töötab Helsingi ülikoolis', Дайте мне один Тоолсе хлеб 'andke mulle üks Toolse leib'*.

Koha- või pärisnime ja üldnime sage kollokatsioon viib püsiühendite moodustamiseni ja selle tarvituse kinnistamiseni. Kirjalikus tekstis võivad kohanimed või asutuse nimed jääda eesti ortograafiasse (*творог Meieri ~ Meieri творог 'Meieri kohupiim'*). Nagu näha, jääb alles kohanime postpositiivilise paigutuse võimalus, kuid adjektiivimoodustamine on ladina tähestiku kasutamisel võimatu (selles mõttes, et ühe sõna sees kahe tähestiku kasutamine oleks vastuolus kõnelejate ettekujutusega keele võimalustest). Venemaa venelased arvasid, et tüüp (a) on midagi väga eestilikku (viitab kohalikele oludele) ja et tüüp (b) on heas keeles vastuvõetamatu.

4. Eesti/rahvusvaheline lühend + nimisõna:

a) teine komponent on vene nimisõna: *e-valitsus > e-правительство; e-klubi > э-клуб; e-kool > э-школа*. Tähelepanuväärne on lühendi segaortograafia kasutamine, mõnikord *e-*, teinekord ka *э-*;

b) teine komponent on internatsionalism, mille kuju on mõlemas keeles sarnane: *KGB-skandaal > КГБ-скандал, IT-kolledž > ИТ-колледж, ID-kaart > ИД-карта, МК-buss > МК-автобус*.

Mõlemas tüübis (a ja b) on võimalik nn segaortograafia: lühend ladina tähestikus, internatsionalism kirillitsas. Mõningad rahvusvahelised lühendid on küll kasutusel eesti keeles, kuid mitte tingimata vene keeles. Lühend *IT* (< *infotehnoloogia*) ei ole Venemaal nii laialt tuntud nagu meil. Ka võõrlühendite hääldamine erineb Venemaal ja meil: viimasel ajal on Venemaal üha rohkem levinud ladina tähtede ingliskeelsed nimetused, näiteks iga Interneti-lehekülje aadressi alguses seisev *www* kõlab [dablju-dablju-dablju]. Eesti keelest pärit või selle vahendusel kopeeritud ja juba omaks võetud lühendeid ei hääldata inglispäraselt: *ID-карта* kõlab nagu [i de karta] või isegi [i: de: karta], mitte [aj di karta]. Selles võib veenduda igauks, kes vaatab venekeelset "Aktuaalset kaamerat".

Venemaa venelased hindasid tüüpi (a) kui võõrapärasust ja ebatavalist ning tüüpi (b) kui väga spetsiifilist, mis esineb vaid teatud žanri tekstides (poliitika, tehnoloogia, majandus, reklaam jms).

5. Nimisõna + nimisõna, kopeeritud kas inglise või eesti keelest, kusjuures esimene komponent on vene keeles käändumatu:

a) mõlemad osad on internatsionalismid: *бизнес-план* (ilmselt inglise keelest, vrd *business plan*), *касса-чек > касса-чек, кабаре-трупп > кабаре-труппа*;

b) teine komponent on vene nimisõna: *лотопоод > лото-магазин, лобитöö > лобби-работа, фрикартулид > фри-картошка*.

Venemaa venelaste väitel olevat mõlemad tüübid võimatud, koomilised (eriti *касса-чек*) või isegi arusaamatud, nagu *лобби-работа* (vrd tavapärase *лоббирование, лобби*). Kuigi hindamiseks pakutud konkreetset keelendit võivad tunduda võõrapärased, levib see mall ka Venemaa vene keeles. Pandagu tähele, et *лото* kõlab ETV venekeelsetes reklaamides ja mõnikord isegi ükskeelsete kõnelejate kõnes eestipäraselt rõhuga esimesel silbil [lóto].

Juba 1968. aastal märkas Venemaa russist Viktor Panov, et teatav hulk võõrtüvesid on vene keeles hästi juurdunud, funktsioneerides liitnimisõnade moodustamisel laiendina: *теле-* 'tele(visiooni)-', *радио-* 'raadio-', *авто-* 'auto-', *био-* 'bio-', *микро-* 'mikro-' jms. Eesti keeleski on võõrtüvesid, mis ei esine kunagi iseseisvate sõnadena, vaid üksnes liitsõna komponendina (vt tabel 1). Selliseid laiendeid nimetab V. Panov analüütilisteks adjektiivideks. Sellesse rühma kuuluvad ka vene nn konventsionaliseerunud lühendatud tüved, nagu *гор-* < *городской* 'linna, linna-', *гос-* < *государственный* 'riigi-, riiklik', *хоз-* < *хозяйственный* 'majandus-, majanduslik, majandi-', *пром-* < *промышленный* 'tööstus-, tööstuslik' ja paljud muud.²⁷

XX sajandi lõpu vene keele kirjelduses rõhutab M. Kitaigorodskaja, et see mall on eriti produktiivne majandusterminoloogias, seda eelkõige inglise laenuks. Mõningad sageli kasutatavad analüütilised adjektiivid on muutunud iseseisvaks ja võivad moodustada nimisõnadega uusi kombinatsioone ilma inglise eeskujuta. Sellesse kategooriasse kuulub analüütiline adjektiiv *бизнес* < *business* 'bisnis-, äri-'.²⁸

Teisiti kirjeldab seda nähtust Vitali Kostomarov, kes pakub käesoleva klassifikatsiooni mallide 3, 4 ja 5 kirjeldamiseks turkoloogias kasutatavat terminit *isafet*. Jelena Kostandi tsiteerib V. Kostomarovit, kirjeldades vene sõnajärge Eesti venekeelses pressis, ja nendib, et niisugune normist kõrvalekalduv sõnajärg on Eesti vene keelele eriti omane eesti keele mõju tõttu.²⁹ Kontaktlingvistika seisukohalt kõlab "mõju" ebamääraselt, kindlasti on teguriks mitmekeelne suhtlemine ja (sotsio)pragmaatilised eesmärgid.

Täiesti võimalik, et vene lingvistika seisukohalt on termin *isafet* päris adekvaatne. Kuid sageneva mitmekeelse suhtluse olukorras on otstarbekas säilitada peenem alajaotus ja mitte paigutada samasse kategooriasse malle 3, 4 ja 5 kas või seetõttu, et konvergensti/transferentsi hõlbustamise seisukohalt ühised internatsionalismid ja muud komponendid erinevad.

6. Adj_{Nom} + N_{Nom}: *kohvipaus* > *кофейная пауза*, *kilusõda* > *килечная война*, *pankrotihaldur* > *банкротный управляющий*, *piimafoorum* > *молочный форум*, *moeturg* > *модный рынок*.

Mall 6 on produktiivne. Tegemist on vene keele relatiivsete adjektiividega, mille produktiivsus on kvalitatiivsete adjektiividega võrreldes viimasel ajal suurenenud.³⁰ Et relatiivseid adjektiive saab moodustada igast nimi-sõnast, s.o grammatilised piirangud puuduvad, ei ole nende hulga suuremine üllatuslik. Relatiivsete adjektiivide moodustamist reguleerib traditsioon, näiteks adjektiiv *передачный 'saate-' < *передача* 'saade' ei ole võimalik, kuid

²⁷ В. М. Панов, Русский язык и советское общество. Морфология и синтаксис русского языка, kd 3, lk 120; Словообразование как деятельность, lk 59.

²⁸ М. В. Китайгородская, Современная экономическая терминология. – Е. А. Земская. Русский язык конца XX столетия (1985–1995), lk 162–236, eriti lk 193.

²⁹ В. Г. Костомаров, Изафет в русском синтаксисе словосочетания?; Е. Костанди, Некоторые особенности социокоммуникативной обусловленности порядка слов. – Труды по русской и славянской филологии. Новая серия. Язык диаспоры: проблемы и перспективы. Тарту: Тартуский университет, 2000, lk 192.

³⁰ Traditsiooniliselt jagatakse vene adjektiivid kvalitatiivseteks (*синий* 'sinine'), relatiivseteks (*осенний* 'sügis-, sügisene') ja possessiivseteks (*дядин* 'onu oma'). Viimased kaks moodustatakse teistest sõnaliikidest. Kvalitatiivsed adjektiivid moodustavad võrdlusastmeid, relatiivsed ja possessiivsed mitte. On võimalik adjektiivide ühest liigist teise üleminek. Relatiivsete adjektiivide vohamise kohta vt E. А. Земская. Активные процессы современного словопроизводства, lk 124.

seda traditsiooni, mitte grammatika reeglite tõttu (võib öelda *программа передач* 'saatekava', kuid mitte **передачная программа* 'saatekava').

Selle malli järgi moodustatud vasteid võib mõista lausa valesti. Seda näitlikustab sõnaühend *модный рынок* 'moeturg'. Loomulik tõlgendamine oleks 'moodne, moekas turg' (*модный* 'moekas, moodne, moesolev'), s.o 'soositud turg; turg, kus käimine on parajasti moes'. Kuid silmas peetakse hoopis turgu, kust võib osta üliõpilastest moekunstnike loomingut. Arusaamatust ei tekiks, kui vasteks oleks näiteks *рынок моды*.

Relatiivsete adjektiivide väljendatavad tähendused on üsna laiad: eesmärk, materjal, põhjus, omandus jms. Õige tähenduse valik sõltub jällegi keelevälistest oludest ja keelevälistest kogemustest. Nõnda tähistab adjektiiv sõnaühendis *кофейный торт* 'kohvitort' materjali, sõnapaaris *кофейная чашка* 'kohvitass' aga otstarvet. Selles mõttes meenutavad relatiivsed adjektiivid neid eesti liitnimisõnu, kus laiendi tähenduse võib ära arvata ainult keelevälist tegelikkust tundes.

Seda arvesse võttes on arusaadav, miks Venemaa venelased arvavad, et sellesse kategooriasse kuuluvad sõnaühendid on mõistetavad, kuid samal ajal veidrad. Erinev sotsiolingvistiline reaalsus tingib erineva kollokatsiooni ja erineva kasutamissageduse. Eelkõige tuleb aga meeles pidada, et tegemist on eesti keelest kopeerimisega, mitte sõltumatu moodustamisega.

7. $N_{Nom} + N_{Gen}$, kuid vene kirjakeeles on teine tähendus: *linnaosa* > *часть города, тажандусдиректор* > *директор хозяйства*.

Puhtstruktuuraalselt ei ole siin midagi valesti. Samal ajal on need sõnaühendid sekundaarsed, nende leksikaalsemantilised ja sageduslikud omadused, nagu ka kombineeritavus on kopeeritud vastavatest eesti liitsõnadest. Et neid kasutatakse tarbetekstides, uudistes, avalikus teabes, siis on vaja üldkasutatavat vene vastet. Samuti soodustab sage kasutamine kopeeritud omaduste omaksvõtmist ja põlistamist. Nõnda on kohalikus vene keeles võimalik öelda *старейшина части города* < *linnaosavanem*, kuid vene kirjakeeles on vajalik täpsustus, mis linnaosast on jutt. Venemaa vene keeles on *в части города* ebamäärane. Võib küll öelda *Он давно живет в этой части города* 'ta elab ammu linna selles osas', sest siin on laiend *в этой*. Sõnaühend *часть города* ei tähista Venemaa vene keeles administratiivset üksust. Venemaal kasutatakse sõnaühendit *район города*, kusjuures *район* tähendab nii ametlikku haldusüksust (nt linn koosneb rajoonidest) kui ka ebamäärasemalt kirjeldatavat osa (nagu eesti keeles *linnaosa* või *linna osa*).

8. $N_{Gen} + N_{Nom}$ on äärmiselt haruldane kopeerimise juhtum.

Seda malli on soome põlisvenelaste kõnes, kuigi seda uurinud Larissa Leisiõ analüüs piirdub vaid omajat tähistava genitiiviga.³¹ L. Leisiõ on leidnud teatavat konvergenti, mis on ootuspärane, sest kõik keelejuhid valdavad vabalt soome keelt. Ilmselt on see mall Eesti vene keeles teiste mallidega võrreldes haruldane. Leidsin vaid ühe näite. See on eestikeelse kohaliku lehe Põhja-Tallinna Sõnumid venekeelse kokkuvõtte pealkiri *Пõhja-Таллинна извeстия* (just niisuguses ortograafias, eesti kohanimi originaalkujul!). Näide on teataval määral problemaatiline, sest juhtumisi langeb sõna *Tallinn* genitiiv eesti ja vene keeles kokku (*Tallinn* : *Tallinna* ja *Таллинн* : *Таллинна*).

³¹ L. Leisiõ, The Word Order in Genitive Constructions in a Diaspora Russian. – International Journal of Bilingualism 2000, kd 4, nr 3, lk 301–325.

Eesti liitnimisõnade vene vastete struktuuris on näha eesti keele suuna- list konvergentsi. Laiend – kas analüütilise adjektiivi, lühendi või relatiivse adjektiivi kujul – eelneb põhisõnale. Teine võimalus on eesti liitnimisõna täielik kopeerimine. Kuigi analüütilised adjektiivid on tänapäeva vene keeles väga produktiivsed, tuleb Eesti sotsiolingvistilises olukorras rääkida eelkõige eesti mallidest ja nende kopeerimisest ehk paljude vene vastete sekundaarsusest. Tähelepanuväärselt tundusid Venemaa vene keele kõnelejatele paljud näidetest ebatavalised, veidrad või arusaamatud.

Empiirilisel on hästi teada, et konvergens ei toimu kunagi ainult ühes valdkonnas, vaid mitmes valdkonnas samal ajal. Peale laialt tuntud leksi- kaalsemantilise, morfosüntaktilise, semantilissüntaktilise konvergentsi on märgatav ka pragmaatiline konvergens, s.o eesti pragmaatiliste tavade rakendamine venekeelses suhtluses.

Igas olukorras, kus on tegemist konvergentliga, tuleb arvestada nii strukturaalsete kui ka sotsiolingvistiliste teguritega. Antud juhul on strukturaalsed tegurid järgmised: liitmise kui derivatsiooniliigi produktiivsus eesti keeles, vene keele suurenev analüütilisus, konvergentsi hõlbustavad asja- olud (nn ühised alad, nagu internatsionalismid ning päris- ja kohanimed). Sotsiolingvistiline olukord on Eestis viimase aastakümnega muutunud ja mitte- eestlased on hakanud vahelduva eduga õppima ja kasutama eesti keelt. Vene keele kõnelejad ei moodusta kaugeltki ühtset keelekollektiivi, osa neist on loonud või loomas uut identiteeti (eestivenelased). Mitmekeelne suhtlemine, kuhu kuulub koodivahetus ja mitmesugused kompromissstrateegiad (näiteks kompromissivormide loomine, kopeerimine jms) on igapäevane nähtus. Isegi eesti keele passiivne oskus võib vene keelele mõju avaldada. Tõenäolis- teks kopeerimise eeskujudeks võivad samuti osutada mitmed keelekujud, nende seas ka see, mida võib tinglikult tähistada kui eestlaste vene keel.

MUNAKIVITEE LÕPUS

Keele ja kommunikatsiooni mõjust ühiskonna terviklikkusele

RAIVO PALMARU

Kui inimestelt küsida, mis on meedia funktsioon, mida ta peaks nüüdis-ühiskonnas tegema, siis saame enam-vähem ühesisulise vastuse: meedia peab levitama ühiskonnas vallatavat infot ja olema foorumiks, kus on esindatud ühiskonnas konkureerivad huvid. Sedasama võib väljendada ka lühemalt: meedia peab peegeldama tegelikkust ja avalikku arvamust. Kõikvõimalikest meedia talitust käsitlevatest eestikeelsetest normatiivtekstidest võib leida eeskätt just sellise sõnastuse. Näiteks ütleb Eesti ajakirjanduseetika koodeksi punkt 1.2: "Ajakirjandus teenib avalikkuse õigust saada tõest, ausat ja igakülgset teavet ühiskonnas toimuva kohta." Tegelikkuse peegeldamise nõue eeldab vaikumisi, et on olemas selgelt määratud epistemoloogiline situatsioon: meist väljaspool asub absoluutne, meist sõltumatu reaalsus, me tajume seda tegelikkust, anname kogetu keele abil edasi ja kasutame omandatud informatsiooni, et tegutseda tunnetatud olukorra kohaselt.

Suhtleja meelest ongi keel teabe edasiandmise vahend. Sõnad (märgid) tähistavad tegelikkuses juba olemasolevaid asju. Kui midagi öeldakse, siis järelikult on kellelgi vaja sõnum edasi anda. Siit naiivne usk, et "ajalehes ilmaasjata ei kirjutata" või "ma nägin oma silmaga televiisorist, järelikult ongi nii!".

Pisut skeptilisem suhtleja väljendab end pigem Hamleti sõbra Horatio sõnadega: "So I have heard, and do in part believe it" ("Nii olen kuulnud ka, ja osalt usun").¹ Tal on kogemusi, et kuuldut või loetut ei saa lõpuni uskuda.

Seigad siinses esindavad käsitust, mille kultuuriline ja intellektuaalne taust on modernism. Selle vaate kohaselt on keel väljendusvahend. Me anname keele abil edasi oma teadmisi ja kogemusi ning teavitame kaasinimesi oma seisundist. Need kogemused ja seisundid on juba olemas ja me kasutame sõnu, et olemasolevat kirjeldada. Ses mõttes on keel vaid sildikarp, kust me valime sobivaid lipikuid, et anda nende abil oma sõnum edasi. Tegelikkus ja inimene käivad ees ning keel sörgib neil kuulekalt sabas. Siit Eestiski valitsev suhtumine keelesse: ah, need on ainult sõnad, see pole ohtlik ega oluline!

Modernistlikku arusaama suhtlusest iseloomustab kommunikatsiooni-teoorias tuntud stiimuli-reaktsiooni mudel. Seda biheivioristlikku käsitust võib vaadelda kui stiimuli (sõnumi) transporti saatjalt vastuvõtjale. Kommunikatsioon on sõnumi ühesuunaline siirmine, midagi voolusarnast ka Harold Lasswelli kommunikatsioonimudel. Kuid selline käsitlusviis oli kõike muud kui uus juba 1939. aastal, mil Lasswelli kuulus küsimus "Kes ütleb kellele mida, mis kanali kaudu ja millise mõjuga?" esimest korda kõlas. Tervelt 22 sajandit varem oli suhtlusprotsessi positsioonideks jaotanud ka Aristoteles, kes eristas oma retoorikakäsitluses saatjat (kõneleja), sõnumit (kõne) ja

¹ Georg Meri tõlge: W. S h a k e s p e a r e, Kogutud teosed 7 köites. 5. köide. Tallinn: Eesti Raamat, 1966, lk 288.

vastuvõtjat (kuulaja, publik). Mõlemal juhul vaadeldakse keerukat ja mitmel tasandil kulgevat dünaamilist protsessi nagu liikumatut asja, nagu kivimit või surnukeha, mida saab lauale panna ja tükk-tükilt uurida.

Kuid modernistlik siirmismudel on eksitav. Suhtlusprotsessis ei siirata mitte midagi ega mitte kuhugi. Infot jagades või sõnumeid vahetades ei anna me midagi ära, vaid jääme endistviisi informatsiooni valdajateks. Info edasiandmine on samasugune metafoor nagu sõna andmine ja võtmine või oma sõnade tagasivõtmine. Ka ei ole suhtlusprotsess ühesuunaline, ja keel ei kirjelda tegelikust – vähemasti mitte sellisena, nagu see tegelikult on.

Siinse artikli teesiks on väide, et lihtsustatud arusaam sõnade ja tege-
likkuse seosest ning sellele vastav keel kujutab endast lõksu. Konstruktioo-
ne tegelikkuseks ja asendajaid asjadeks pidades sipleme sümbolite võrgus,
mida me iga päev ise ehitame.

Meelevaldsed märgid

Oleks lihtsameelne uskuda, et keelend ja asi, millele see viitab, on sa-
mased. Keel ei kirjelda tegelikust. Selle mõistmiseks tuleb pöörduda semio-
loogia rajaja Ferdinand de Saussure'i poole. Saussure'i keeleõpetuse põhi-
mõiste on märk. Kõigil märkidel – teelusikas, koer, abielu, kunst jne – on
kaks poolt: see, mis välja öeldakse (märkija²), ja see, mida silmas peetakse
(märgitav). Viimane ei ole konkreetne objekt, vaid mõiste, käsitus. Saussu-
re'i järgi on nende seos arbitraarne ehk meelevaldne.

Esmapilgul tundub see järeldus ilmne. Teame, et näiteks sõnal 'k-o-e-r' ja
elukal, kellele see viitab, ei ole midagi ühist, nende seos on tõesti meele-
valdne. Teame ka, et teistes keeltes nimetatakse sama looma hoopis teiste
sõnadega: inglise keeles *dog*, saksa keeles *Hund*, vene keeles *собака*. Kuid
Saussure ütleb enamat: ka märgitav on meelevaldne nagu seegi, kuidas me
oma kogemusi liigendame. Ta toob oma "Üldise keeleteaduse kursuses" näi-
teks sõna 'lammas'.³ Inglise keeles on sellest loomast rääkimiseks kaks sõna:
sheep ja *mutton*, prantsuse keeles aga ainult *mouton*.

Siinkohal on oluline mõista, et Saussure'i mõtlemisviis oli tüüpiliselt kan-
tiaanlik: maailm sellisena, nagu ta on (sks *Ding an sich* 'asi iseeneses'), ei ole
tunnetatav, me võime tunnetada ainult seda, kuidas ta meile ilmneb (sks
Ding für uns). Kanti "Puhta mõistuse kriitika" järgi kutsub "asi iseeneses"
subjektile mõjudes esile nähtumuse või kujutluse. See ongi Saussure'i mär-
gitav – mõiste või "ainetu käsitus". Tunnetus sisaldab ainult käsitust, "asjad
iseeneses" on põhimõtteliselt tunnetamatud.

Seega ütleb Saussure, et me jagame maailma keele abil meelevaldsetes-
se kategooriatesse. Meie meelise maailma objektid ei eksisteeri väljaspool
meid valmina ja samal kujul, nagu nad on meie kujutluses.

Keel ei peegelda olemasolevat reaalsust, vaid annab tegelikkuse käsitu-
sele ainult teatud raami ja struktuuri. On olemas keelestruktuur, märkijad

² Siin ja edaspidi on mõisteid *signifiant* ja *signifié* eesti keelde tõlkides kasutatud sõnu *märkija* ja *märgitav*. Tõsi, eesti keeles on käibel sõnad *tähistaja* ja *tähistatav*. Kuid siin-
kirjutaja meelest on mõistlik säilitada nende märgiga seotud mõistete puhul sõna *märk* tü-
vi. Nii on see enamikus kultuurkeeltes: pr *signe-signifié-signifiant*; ingl *sign-signifier-signi-
fied*; sm *merkki-merkitsijä-merkitty*.

³ F. de Saussure, *Course in General Linguistics*. Eds. C. Bally, A. Sechehaye. Lon-
don: Duckworth, 2000, lk 114.

ja märgitavad ning tähendus tekib neis. Tõsi, Saussure uskus, et kui märki-ja kord juba kinnistub märgitava külge, siis on sõnal alati sama tähendus. Just seeläbi on keelekasutajad Saussure'i arvates suutelised üksteisega suhtlema – samu sõnu kasutades on neil samad käsitused. Kuid see ei ole nii. Vastasel juhul oleks raske mõista, miks sõnade tähendus aja jooksul muutub ja miks samal sõnal on eri kontekstis erinev tähendus. Alles pärast Saussure'i on paljud autorid osutanud, et tähendus, mida keel kannab, on alati avatud ja sestap ajutine, sama sõna võib tähendada eri ajal ja erinevas olukorras eri asja.

Tegelikkus on lakkamatult kulgev tervik. Kuid inimtunnetus on ehitatud nõnda, et analüüsiks ja kirjeldamiseks eraldame sellest analoogselt kulgevast protsessist diskreetseid ühikuid, jagades sujuvalt toimiva terviku fragmentideks. Me kõneleme näiteks *seitsmendast eluaastast*, jagame suhted intiimseks, tuttavlikuks, poolametlikuks või ametlikuks jne. Oma kogemuse talletamiseks ja edasiandmiseks kasutame märke, mida võimaldab inimesele omane abstraktne mõtlemine. Sõna *abstraktne* (ld *abstractio* 'eraldamine') tähendab siin mõttelist, meeltega tajumatut, ebakonkreetset. Selle vastand on *konkreetne* (ld *concrētum* 'ühte kasvanud'). Abstraktsioon saadakse mitmetahulise või -külgselt konkreetsest, eraldades sellest mingi ühe külje või tahu. Sellised abstraktsioonid on näiteks värvid. Nende puhul on eraldatud asjade üks omadus – värvus. Sinist, punast ega kollast ei ole ehedal kujul olemas, need on konkreetsete asjade omadused. Samamoodi võime abstraherida teisigi omadusi: ümarust, raskust, ilu jne. Ilma märkide abita oleks raske asjade mingeid omadusi või külgi meeles pidada ning nendega opereerida.

Niisiis loome me sõnade abil asju kirjeldades abstraktsioone. Ameeriklane Samuel Hayakawa on osutanud, et see ei tähenda ainult mõttelisi eraldusi, vaid ka üldistusi, mille vältel keele ja viidatava objekti seos muutub.⁴

Hayakawa abstraktsiooniredeli alumisel astmel on näiteks auto selline, nagu seda tunnevad tehase insenerid, kellel on üsna üksikasjalik ülevaade sõiduriista tehnilistest iseärasustest. Auto kasutaja (järgmine aste) tajub ainult mingit osa sõidukist, tema välist kuju, siseruumi kujundust, mõningaid sõiduomadusi. Redeli järgmisel pulgal saab samast autost juba sümbolsem mõiste, näiteks BMW. See on ühtaegu nii kena väljanägemisega ja teatud sõiduomadustega auto kui ka jõukuse indeks, mis ütleb mõndagi sõiduki omaniku kohta. Järgmisel, neljandal astmel panakse üksiku sõiduriista omadused kokku teiste samasse klassi kuuluvate sõidukite üldomadustega ja ta muutub ühe asjade klassi esindajaks, autoks. Viiendal tasemel saab autost midagi, mis on seotud veel üldisema omaduse, heaoluga. Siin saabub punkt, kus autost kõneldes kipub ära kaduma see, millest öieti räägitakse. Käsitus on juba sel määral kõnealuselt asjast eemaldunud, et raske on aru saada, millele sõna viitab. Samas muutuvad tehtavad järeldused üha kivistumaks tööks. Sel moel pruugitakse sõnu näiteks poliitikas.

Saussure'i järgi põhineb igasugune suhtlus ja tähenduse loomine valikul, täpsemalt sellel, mis märgid valitakse ning mis jäetakse kõrvale. Kommunikatsioon sünnib seal, kus on valikuvõimalus eri elementide vahel. Seetõttu võib igasuguse valiku tulemust vaadelda suhtlusena ja küsida: "Mida sellega taheti öelda?"

⁴ S. I. H a y a k a w a, *Language in Thought and Action*. Fourth Edition. San Diego: Harcourt Brace, 1990, lk 155, 179.

Ludwig Wittgenstein, John Austin ja John Searle on toonud esile, et keel pole pelgalt väljendusvahend. "Hiline" Wittgenstein märgib oma "Filosoofilistes uurimustes", et keele tähendus sõltub selle tegelikust kasutusest.⁵ Iga-päevane keelekasutus on reeglitele tuginev keelemäng, inimesed järgivad reegleid, et keele abil tegutseda.

Inglise loogik ja filosoof John L. Austin lükkas oma raamatus "Kõne kui tegu"⁶ tagasi idee, et kõne esmane ülesanne on tegelikkuse või selle eri külgede kirjeldamine. Ütlemine on Austini järgi ka tegemine.⁷ Ütlused pole olulised mitte sellepärast, et nad kirjeldavad asju, vaid seepärast, et neil on tagajärjed. Sõltumata sellest, kas lause on õige või vale või kas asjad lähevad õigesti või mitte, on iga ütlus tegu. Väljendamise protsessi nimetas Austin kõneaktiks, selle tulemust aga sõnumiks. Ütlused võivad olla kas nentivad (*constative utterance*) või teostavad (*performative utterance*). Viimased on need, mille abil tehakse midagi.

Ameerika filosoofi ja keeleteadlase John Searle'i järgi ei ole kõneakt tegelikkusega vahetult seotud. Kõneakti keskne tunnus on intentsioon, ilma selleta ei saa rääkida keelest ega kõneaktist.⁸ Teadvus toimib valivalt, tuues tegelikkusest esile ainult sobivusalasse kuuluvaid esemeid ja nähtusi. Kõneakt on Searle'i väitel kommunikatsiooni, lingvistilise tähenduse edasiandmise väikseim ühik.⁹ Inimese igasugune tegu, sealhulgas kõneakt, saab alguse kavatsusest. Ühtlasi mõjutab kõneakt vastuvõtjat – tema arvamus, psühholoogiline seisund muutub, sõnad suunavad inimest mingile tegevusele.

Kuigi Austini ja Searle'i kõneaktiteooria detailid on isenesest huvitavad, on olulisim järeldus, et sõnadel on tagajärjed. Sellised laused nagu "Määran teile aasta vanglakaristust!", "Ärka üles!" või "Parem pool!" ei kirjelda olemasolevat. Tegu on performatiivsete väljenditega. Keel on siin tegelikkuse kujundaja, ta mitte ainult ei kirjelda, vaid ka konstrueerib maailma ja sõnadel on reaalsed tagajärjed.

18. kaamel

Tšiili neurofüsioloog ja tunnetusteoreetik Humberto Maturana peab tunnetust bioloogiliseks nähtuseks, mida võib mõista ainult sellisena.¹⁰ Maturana tegi neuroloogiauurimustega kindlaks, et elusorganismide kognitiivne aparaat on suletud süsteem ning et tunnetamine ei tähenda välismaailma objektide vastuvõttu, vaid tolle maailma katkematut loomist elamise vältel.¹¹ Seejuures sõltub inimese kogemus tema bioloogilisest struktuurist.

⁵ L. Wittgenstein, *Philosophical Investigations*. Translated by G.E.M. Anscombe. Oxford: Blackwell, 1976, lk 5, 20–21, 40–41, 45 jm.

⁶ Samamoodi nagu Saussure'i "Üldkeeleteaduse kursus" ilmus ka Austini "Kõne kui tegu" postuumselt ning sisaldab Austini aastatel 1952–1955 Oxfordis ja Harvardis peetud loengute tekste.

⁷ J. L. Austin, *How to Do Things With Words*. J. O. Urmson, M. Sbisà (eds.). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2000, lk 12–13.

⁸ J. R. Searle, *What Is Speech Act?* – A. P. Martinich (ed.), *The Philosophy of Language*. New York: Oxford University Press, 1965, lk 131.

⁹ J. R. Searle, *What Is Speech Act?*, lk 130.

¹⁰ H. R. Maturana, F. J. Varela, *Autopoiesis and Cognition. The Realization of the Living*. Vol. 42. Dordrecht–Boston, London: Reidel Publishing Company, 1980, lk 7.

¹¹ Maturana kirjeldab raamatu "Autopoiesis ja tunnetus" eessõnas värvikalt, kuidas ta

Tunnetust aitab mõista lugu 18. kaamelist, mis pärineb Lynn Segalilt¹² ja mida on hiljem ikka ja jälle kasutatud.¹³

Mulla ratsutas oma kaamelil Mediinasse. Ta nägi tee ääres väikest kaamelikarja ja kolme kurba noormeest selle juures.

"Mis juhtus, sõbrad?" küsis mulla. Kõige vanem noormees vastas: "Meie isa suri ära."

"Allah olgu talle armuline, tunnen kaasa! Aga temast jäi kindlasti ka midagi järele?"

"Jah," vastas kõige noorem mees, "need seitseteist kaamelit. See on kõik, mis tal oli."

"Siis võiksite ju pisut rõõmsamad olla."

Vanem vend asus selgitama: "Isa viimane soov oli, et mina pärin poole kaamelitest, keskmine vend saab kolmandiku ja kõige noorem üheksandiku. Oleme kõiki võimalusi proovinud, kuid isa soovi on võimatu täita."

"Kui see on kõik, mis teile muret teeb, siis võtke hetkeks ka minu kaamel ja vaadake, mis juhtub," ütles mulla.

Vanem vend sai kaheksateistkümnest kaamelist pooled, seega üheksa, keskmine vend kolmandiku ehk kuus ja noorem vend üheksandiku ehk kaks kaamelit. Üks kaamel jäi üle, see oli mulla oma. Mulla istus naerdes oma kaameli selga ja ratsutas edasi, viibates vendadele hüvastijätuks.

See lugu osutab, et inimesed konstrueerivad tegelikkust iseseisvalt ja kindlustavad seda sotsiaalselt. Objektiivsus on selles protsessis kõigest operatiivne fiktsioon: oma subjektiivsete tegelikkusevisandite võrdlemine "objektiivse reaalsusega" osutub lähemal vaatlusel üksnes kujutluste võrdlemiseks saavutatud eesmärgiga. 18. kaameli lugu näitab, et inimene kasutab tegelikkust nagu karku, mille ta heidab kõrvale niipea, kui see on oma ülesande täitnud.

Kuid tegelikkust konstrueerides ei tugine inimene ainult enda kogemusele. Konstruksioonid põhinevad suuresti keelel ja kommunikatsioonil. Keel on sotsiaalne nähtus, ta toimib inimeste vahel – olgu tegu siis kõnelemise, kirjutamise, pildi maalimise või signaalraketi laskmisega. Inimest ümbritseb keelevõrk, milles ta kujuneb, areneb ja muutub. See sunnib sündmuste tähendust otsides vaatlema ümbritsevat keelevälja ning uurima seda käsituste võrku, milles inimesed suhtlevad ja ümbritsevale tähendusi annavad. Maturana määratles keelt kui orienteerumishendit, mis võimaldab inimestel koos tegutseda.¹⁴ Keel on konnotatiivne, mitte denotatiivne ja sõnum ei kanna endas informatsiooni – selle loob oma ebakindlust vähendav vastuvõtja.

noore mehena Santiago ülikoolis meditsiiniüliõpilastele üldise bioloogia kursust lugedes avastas, et ta ei usu suurt osa sellest, mida õpetab. Oma kahtlustele leidis ta peagi kinnitust, avastades tuvide värvitaju uurides, et elussüsteemi kognitiivne aparaat on neuropsühholoogiliselt suletud süsteem ning et see, kuidas tuvi värvi näeb, sõltub tema närvisüsteemi tegevuse intensiivsusest. Pikka aega ei suutnud Maturana oma avastust esitada, sest selleks oli vaja uusi sõnu, uut keelt. Eriti otsis ta sõnu, mis väljendaksid elussüsteemi kesket omadust – autonoomsust. Võtmesõna – autopoiesis – leidis ta alles kümne aasta pärast ühe oma sõbraga don Quijote'ist kõneldes.

¹² L. Segal, *Das 18. Kamel oder die Welt als Erfindung*. München: Piper, 1988, lk 9.

¹³ Nt A. Kückelhaus, *Public Relations: Die Konstruktion von Wirklichkeit*. Kommunikationstheoretische Annäherungen an ein neuzeitliches Phänomen. Opladen/Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998, lk 15.

¹⁴ H. R. Maturana, F. J. Varela, *Autopoiesis and Cognition*, lk 27–28, 30, 50.

Juhul kui keelekasutajad tegutsevad koos, võib tulemuseks olla konsensus – enam või vähem sarnane arusaamine millestki.

Maturana ja Varela võrdlesid keelelist tegevust (ingl *language*) tant-suga, millele pole omane ei hierarhia ega konkurents, vaid koostöö. Nad ni-metasid inimest bioloogiliselt armastavaks (koos tegutsevaks, koostööaltiks) olendiks ja määratlesid suhtlust kui sotsiaalse ühenduse raames toimuvat te-gevust. Kujutluse selle sisimast olemusest andsid nad kahe võrdpildi abil. Neist esimene kujutab lendurit, kes näeb pimelennu ajal ainult instrumente ja otsustab nende abil, kas senist kurssi säilitada või muuta.¹⁵ Nõnda rea-geerib lendur ainult kirjale. Olgu lisatud, et mõneti samamoodi kasutavad ini-mesed nüüdisühiskonnas orienteerumist võimaldava ja ebakindlust vähen-dava instrumendina meediat. Teine võrdpilt¹⁶ kujutab meeskonda, kes ehitab maja, ilma et tal oleks plaani. Igaüks jälgib, mida teine teeb, ning püüab siis selle põhjal ise teha midagi mõttekat.

Mis on diskursus?

Keele kui sotsiaalse nähtuse toimet selgitab diskursuse mõiste. Sõna "dis-kursus" märgib tähenduste, metafooride, esituste, imagote, juttude, lausete jne sidusat võrku, mis loob asjast, sündmusest või isikust mingi versiooni. See on üks paljude võimalike seast, rööbiti sellega on muid sama objekti kirjel-damise võimalusi. Need näitavad asja teises valguses ja jutustavad sellest tei-se loo. Seega konstrueerib diskursus mingil moel tegelikkust ja eri diskursu-sed teevad seda erinevalt.

Ses mõttes on diskursus oma loomult esitus. Sotsioloogia klassik Emile Durkheim on nimetanud paljude inimeste keskel levinud ja kinnistunud kä-situsi *kollektiivseteks representatsioonideks*. Sotsiaalpsühholoog Serge Mos-covici jt autorid nimetavad aga piiratuma hulga inimeste ühiseid käsitusi *sot-siaalseks representatsiooniks*.¹⁷

Psühholoogid Jonathan Potter ja Margaret Wetherell töid 1987. aastal käibe-le interpretatiivse repertuaari mõiste, määratledes seda kui "mõistete ja metafooride sõnastikku või loendit, mida kasutatakse sündmuse või tege-vuse iseloomustamiseks".¹⁸ Teisal esitlesid nad interpretatiivset repertuaari kui "ehitusplokket, mida kõneleja kasutab, et konstrueerida tegevuse, tunne-tusprotsessi või nähtuse versioone".¹⁹ Selline repertuaar koosneb piiratud ar-

¹⁵ H. R. Maturana, F. J. Varela, *Autopoiesis and Cognition*, lk 26.

¹⁶ H. R. Maturana, F. J. Varela, *Autopoiesis and Cognition*, lk 53–54.

¹⁷ Psühholoog Ernst von Glasersfeld (vt E. von Glasersfeld, *Piaget's Legacy. Cog-nition as Adaptive Activity*. – A. Riegler, M. Peschl, A. v. Stein (eds.), *Understanding Representation in the Cognitive Sciences*. New York–Dordrecht: Kluwer-Plenum Pub-lishers, 1999, lk 283–287) on osutanud, et ingliskeelne *representation* tähendab meelelise ainese kujutamist ja kujutluse edasiandmist. Sellised representatsioonid on näiteks maa-lid, skulptuurid, näidendid, muusikalised ikoonid jne. John Locke'i järgi representeerivad sõnad ideid. Teisal pruukis Locke sõna *representation* ka *image*'i sünonüümuna. Sellele vas-tab Kanti *Vorstellung*, kujutlus. Üks on niisiis kujutlus ehk käsitus ja teine selle kujutlu-se esitus. Esimeses moodustavad kogemusekillud mingi struktuuri. Niikaua, kui me seda struktuuri mäletame, võime seda väljendada pildi või tekstina.

¹⁸ J. Potter, M. Wetherell, *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage, 1987, lk 138.

¹⁹ J. Potter, M. Wetherell, *Discourse and Social Psychology. Beyond Attitudes and Behaviour*, lk 172.

vust mõistetest, mida tarvitatakse spetsiifilises stiilis ja eripärasel grammatilisel kujul. Need mõisted on tuletatud ühest või mitmest võtmemetafoorist. Sellisest repertuaarist johtuvad omakorda hinnangud ja tegevus.

Erinevad interpretatiivsed repertuaarid võimaldavad konstrueerida sündmuste eri versioone. Ühte ja sedasama tegelast saab kujutada päti või kangelasena. Samas võib üks inimene vajaduse korral kasutada erinevat repertuaari ning sama repertuaari võib esitada erinevatele inimestele eri eesmärkidel.

Selline esitus on asja üks pool. Teine pool on aga see, millele osutas prantsuse ajaloolane ja filosoof Michel Foucault. Ta määratles diskursust kui praktikat, mis vormib objekte.²⁰ Säärane määratlus osutab tõsiasjale, et diskursused on mõistmise struktuurid, mille kaudu inimesed avastavad maailma ja mis juhivad nende toimetusi. Juhtimisteoreetik Stephen Covey on kirjutanud, et "kõike luuakse kaks korda: kõigepealt vaimselt ja seejärel materiaalselt".²¹ See saab selgeks maja ehitamise näite varal: enne kui esimene nael seina lüüakse, kavandatakse ehitus peas või paberil. Inimese tegevust juhivad kujutus tema meeltes. Ehk teisisõnu: kujutus on homme tegelikkus. Asjad luuakse ja ka hävitatakse kõigepealt kujutluses. Diskursused suunavad meie teadmisi, meie ühist arusaama asjadest ja sündmustest, sellele aga järgneb tegevus. Seetõttu võib diskursust tinglikult määratleda valemi *kõne (esitus) + tegevus* abil. Sel moel taasluuakse diskursuste kaudu pidevalt ühiskonda ja selle suhteid.

Diskursused ja teadmised on seotud võimuga. Meie igapäevases arusaamises suurendab teadmine võimu. Parem haridus näiteks pakub parema töösaamise võimalusi, mis omakorda tähendab paremat palka ja ühiskonnas soodsamat positsiooni. Foucault seevastu ei pea võimu mingiks omanduseks, mis ühel on ja mida teisel ei ole, vaid diskursuse tagajärjeks. Määratledes maailma ühel või teisel viisil, avame tee ühele või teisele tegevusele ja saavutame võimu. Iga diskursus toob endaga kaasa tegutsemise mingil viisil ja välistab või vähemasti marginaliseerib mõne teise tegutsemisvõimaluse. Šanss mingil moel toimida, hankida selleks ressursse ja kontrollida tegevust sõltub suuresti diskursusest. See laseb näidata ka oma tegevust või tegevuskavu soodsas valguses.

Foucault' meelest ei ole võim repressiivne ega negatiivne. Vägivald näitab pigem võimu puudumist, jõudu kasutatakse siis, kui muud üle ei jää. Viimase sadakonna aasta jooksul on Foucault' väitel toimunud üleminek sunnivõimult nn distsiplinaarsele võimule, milles inimesed kontrollivad end ise ja vabatahtlikult. Foucault' arvates on see kõige tõhusam kontrolli vorm. Säärane nähtamatu distsiplinaarne võim toimib diskursuste kaudu, diskursus saab siin sotsiaalse kontrolli funktsiooni. Mõistagi ei taha inimesed viimase olemasolu endale tunnistada, sest kellelegi ei meeldi, et teda kontrollitakse. "Võimu sallitakse ainult siis, kui ta maskeerib olulise osa endast. Tema edu on võrdeline tema võimega peita oma toimemehhanismi," on Foucault kirjutanud.²²

Foucault ei pea diskursuse teket tahtliku tegevuse tulemuseks. Võimurühmad ei mõtle diskursusi välja, et neid mingil eesmärgil kasutada. Esitused ei teki intellektuaalses vaakumis, vaid sotsiaalsed tingimused pakuvad

²⁰ M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*. London: Tevistock, 1972, lk 49.

²¹ S. R. Covey, *Tie menestykseen*. 7 toimintatapaa henkilökohtaiseen kasvuun ja muutukseen. Jyväskylä: Gummerus, 1997, lk 104.

²² M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, lk 86.

kultuurile mingil ajahetkel seda ja mitte teist diskursust. Seega on diskursus määratud ajalooliselt ja kultuuriliselt. Alles siis, kui diskursus on kultuuris kättesaadav, saab seda oma huvides kasutada.

Ja veel üks seik: Foucault' järgi vormivad diskursused objekti, millest me räägime.²³ Ehk teisisõnu: asjad ja sündmused eksisteerivad meie jaoks ainult diskursustes. Õeldu ei tähenda aga, et Foucault eitas tegelikkuse olemasolu. Siin juhib ta tähelepanu ainult tõsiasjale, et diskursus toob objektid meie teadvusse, et tegelikkuse tunnetamise ainus võimalus on luua abstraktsioonid ja kasutada diskursusi.

Süsteemiteoreetiline konstruktivism

Tõdemuses, et meie tunnetus on suletud kognitiivsesse süsteemi ja et väline maailm "iseeneses" on ligipääsmatu, ei ole midagi uut. Nii üksikisikute kui ka ühiskonna rolli tegelikkuse konstrueerimisel on käsitlenud juba Demokritos, Giambattista Vico, Immanuel Kant, Friedrich Nietzsche, rääkima sellistest XX sajandi autoritest nagu Jean Piaget, Lev Vögotski, Seymour Papert, Peter L. Berger ja Thomas Luckmann või Ernst von Glasersfeld. Sotsioloog Niklas Luhmann on osutanud, et konstruktivism ei paku niikaua midagi uut, kuni ei ole kõrvaldatud vanad skeptilised või solipsistlikud kahtlused, kas väline maailm on üldse olemas.²⁴ Selline uus või reformitud konstruktivism on süsteemiteoreetiline konstruktivism, mille kõige tuntumad esindajad on Heinz von Foerster, Humberto Maturana ja Niklas Luhmann.

Heinz von Foerster on küberneetika rajajaid. Tema põhiteeneks võib ehk pidada teist järku küberneetiliste süsteemide teooria väljatöötamist. See keskendub ennast vaatlevatele (ingl *self-referential*) süsteemidele. Ühe esimesena märkas von Foerster, et iga vaadeldav süsteem koosneb elementidest, mille vaatleja on välja valinud. Seepärast ei tule vaadelda mitte ainult süsteemi, vaid ka vaatlejat. Siit nihkus von Foersteri tähelepanu keskmesse "vaatluse vaatlemine" ehk küberneetika küberneetika või teist järku küberneetika. Tema järgi on maailm "vaatlevate süsteemide küberneetika". Tegelikusekäsitlus tekib enese ja teiste (maailma, ühiskonna jne) vaatluse tulemuste erinevusest, kusjuures see erinevus on ainult "sisemine" konstrukt, seda ei saa tegelikkusega võrrelda. "Maailm, nagu me seda kujutleme, on meie enda leiutis," kirjutas von Foerster.²⁵ Keskkonna vaatlus, samuti selle vaatluse vaatlus viib tagasiside kaudu süsteemi kohanemiseni keskkonnaga. Sellise süsteemina võib vaadelda mitte ainult indiviide, vaid ka ühiskonna osasüsteeme (nt ettevõtteid, ajakirjandust või suhtekorraldust). Oluline on lisada, et ismide põhimõttelise eitajana ei pidanud von Foerster ise ennast konstruktivistiks.

Maturana ja von Foersteri ideede tuntuim edasiarendaja, saksa sotsioloog N. Luhmann eristas maailma kirjeldades samuti süsteemi ja keskkonda. Viimases on teisi süsteeme ja süsteemid vahetavad informatsiooni. Luhmanni järgi sugeneb sotsiaalne süsteem siis, kui tekib autopoieetiline kommunikatsioon.

²³ M. Foucault, *The Archeology of Knowledge*, lk 49.

²⁴ N. Luhmann, *Das Erkenntnisprogramm des Konstruktivismus und die unbekannt blendende Realität*. – N. Luhmann (Hrsg.), *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistischen Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1990, lk 33.

²⁵ H. v. Foerster, *Wissen und Gewissen. Versuch einer Brücke*. Frankfurt: Suhrkamp, 1997, lk 26.

sioon. Sotsiaalsüsteem ei koosne inimestest või tegevusest, vaid kommunikatsiooni(de)st ning Luhmann peab autopoieetiliseks ainult sellist süsteemi, mis end süsteemisese suhtluse abil pidevalt reprodutseerib. Inimesed küll osalevad sotsiaalsüsteemis, kuid nad ei ole selles kõige olulisemad. Ühiskonna areng on Luhmanni meelest kommunikatsiooni, mitte inimeste areng Rousseau või Nietzsche vaimus.²⁶ Luhmann osutab sellele, et keskkond on alati palju keerukam kui süsteem – see kehtib nii psüühiliste kui ka sotsiaalsete süsteemide kohta.²⁷ Et süsteem saaks endast keerukama keskkonna mõjule reageerida, peab ta toimima selektiivselt.

Uurimused on näidanud, et inimene suudab tajuda maailma ainult väljavõtteleliselt. See tuleneb meie vastuvõtuvõime piiratusest. Inimese meeleorganite vastuvõtuvõime on umbes 10^9 bitti sekundis. Samas suudab inimese teadvus sellest 10^9 bitist sekundis töödelda ainult 10^2 bitti ehk 10 miljonit korda vähem.²⁸ See tähendab, et kui taju ei oleks valiv, oleks meie maailmapilt seotetu, me ei suudaks midagi tunda ega ära tunda. Nimetatud 10^7 bitti ongi selektsioonitegur: inimene valib 10^7 biti seast ühe biti, mis jõuab teadvusse. Valik aitab meie taju mõttekalt organiseerida, annab meie teadvusse jõudvale infole mõtte.

Kommunikatsioon on Luhmanni käsituses kolmekordne selektsioon: valikut tehakse nii infot sorteerides, sõnumit koostades kui ka sellest aru saades.²⁹ Mõistmine on refleksiivne. Olgu mainitud, et sõna "refleksiivsus" on ka Eesti sotsiaalteadustes üha rohkem kasutusel, kuid sageli mingis kummalises tähenduses. Kõige lihtsamalt öeldes on refleksiivsus protsess, kus midagi peegeldub tagasi ja muudab selle toimel iseennast. See on tsirkulaarne ehk ringikujuline struktuur, mis viib enesemääratlusele ja sealt otsusele. Refleksiivsus tähendab vaatlust, kogemist ja järelduste tegemist, mis on inimeksistent-si tingimus ja viis. Inimene loob pidevalt pildikesi iseendast ja ümbrusest ning kasutab neid, et korrigeerida oma tegevust ja muuta see tõhusamaks.

Luhmanni järgi on refleksiivsusest juttu siis, kui kõneleme süsteemi ja keskkonna erinevusest. Refleksiivsus on "protsessuaalne enesereferents, kus peegeldatav on süsteem ise".³⁰ Sel juhul refereerib mina iseennast. See ei ole ühekordne akt, vaid jätkuv protsess, mis tekib erinevusest enne ja pärast vahel ning mida võib mõista kui metakommunikatsiooni liiki.

Süsteemiteoreetiline konstruktivism lahendab mitmed varasemate konstruktivismide probleemid. Saksa kirjandusteadlase Siegfried Schmidti järgi on tema lähtepunkt süsteemi ja keskkonna erinevus, mida ei saa interpreteerida ontoloogiliselt kui tegelikkuse osadeks jagamist. Tegemist on vaatega, mis ei jäta kohta süsteemivabale maailmale. Käsitletakse ainult tõika, et üks süsteem vaatlleb seda, mida vaatlleb teine süsteem. Ontoloogilist maailmakäsitust asendab siin teist järku küberneetika.³¹

²⁶ N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Vierte Auflage. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994, lk 555.

²⁷ N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, lk 249.

²⁸ K. Merten, *Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Bd. 1/1: Grundlagen der Kommunikationswissenschaft. Münster: Lit, 1999, lk 98.

²⁹ N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, lk 194, 203.

³⁰ N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, lk 601.

³¹ S. J. Schmidt, *Die Wirklichkeit des Beobachters*. – K. Merten, S. J. Schmidt, S. Weischenberg (Hrsg.), *Die Wirklichkeit der Medien*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1995, lk 7–8.

Luhmann on osutanud, et igal ennast vaatleval süsteemil on kokkupuude üksnes selle keskkonnaga, mille ta ise määratleb. See ei jäta kohta keskkonnale "iseeneses".³² Süsteemi terviklikkus konstrueeritakse enesevaatluses ja sedakaudu, et süsteem vaatleb enda erinevusi keskkonnast (vaatlus on eristamine, vahetegemine). Et keskkonna määratleb süsteem, on keskkondi nii palju, kui palju on vaatlusvõimelisi süsteeme. See aga ei tähenda välise tegelikkuse eitamist, vaid ainult tõdemist, et eristamine on süsteemi operatsioon. Samas on väline tegelikkus olemas – kokkupuude sellega on Luhmanni järgi süsteemi operatsioonide eeldus ja tingimus. Ka kognitiivsed süsteemid on tegelikud ja tegelikus maailmas vaadeldavad. "Nad ei saaks ilma maailmata eksisteerida ega midagi tunnetada. Maailm on neile vaid kognitiivselt kättesaamatu," kirjutas Luhmann.³³

Meedia kui käsituste looja

Tähenduste loomine ja edastamine on iga sotsiaalse süsteemi olemuslik protsess. Ameerika filosoof ja pedagoogikateadlane John Dewey kirjutas juba 1916. aastal demokraatia ja hariduse seost lahates, et ühiskond eksisteerib üksnes kommunikatsioonis ja sotsiaalelu on kommunikatsiooniga samane.³⁴ Kanada meediateoreetiku Herbert Marshall McLuhani keskne idee oli, et muudatused kommunikatsioonis toovad kaasa muutusi ajaloo arengus. Kõigis oma kommunikatsiooniraamatutes kirjeldas ta meedia seost ühiskonna ja selle kultuuriga. McLuhani kuulsa lööklause "The medium is the message" üle on palju vaieldud, sest traditsioonilise, põhiliselt Claude Shannonilt pärit arusaama järgi tähendab sõnum sisu või informatsiooni. Järelikult on kanal tähtsam kui informatsioon. Kuid McLuhani mõte oli sügavam. Ta osutas, et meedia vormib meid. Ta loob inimeste tegelikkusekäsituse ja selle kaudu kogukonna. McLuhani järgi muudab meedia maailma koguni üheks reaalsajas toimivaks globaalkülaks.

Nüüdisaja üks juhtivaid kommunikatsiooniteoreetikuid, Columbia ülikooli professor James Carey võrdleb suhtlust koguni religioosse või maagilise rituaaliga – see hoiab üleval tegelikkusekäsitust, ühendab inimesi ja tugevdab nendevahelist sidet. Rituaalimudeli järgi ei ole kommunikatsioonis keskne mitte info siirmine, vaid ühise arusaamise ning ühtekuuluvuse loomine ja hoidmine. "Rituaalne vaade ei ole suunatud sõnumite levitamisele ruumis, vaid ühiskonna säilitamisele ajas. See ei ole info jagamise, vaid ühiste uskumuste kinnitamise akt," kirjutab Carey.³⁵ Kommunikatsioon on protsess, kus luuakse ja uuendatakse ühist kultuuri. See ei ole ühekordne akt, vaid pidevalt korduv tegevus. Ühine kultuur ilmneb narratiivides, tantsudes, arhitektuuris, kujutavas kunstis, leheudistes jm. Seejuures ei tähenda suhtlus niivõrd info edasiandmist, kuivõrd kultuurilise tegelikkuse pidevat konstrueermist, korrastamist ja säilitamist. See omakorda võimaldab koostegevust.

³² N. L u h m a n n, Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie, lk 146.

³³ N. L u h m a n n, Gesellschaftliche Komplexität und öffentliche Meinung. – N. L u h m a n n (Hrsg.), Soziologische Aufklärung. 5. Konstruktivistische Perspektiven, lk 41.

³⁴ J. D e w e y, Democracy and Education. London–New York: Macmillan Company, 1916, lk 4–5.

³⁵ J. C a r e y, Communication as Culture. Essays on Media and Society. Boston: Unwin Hyman, 1985, lk 18.

Niisiis ei ole meedia mitte välises maailmas toimuva peegeldaja, vaid käsituste ja sotsiaalse tegelikkuse looja. Kuidas see kulgeb? Käsituste kujunemine meedia vahendusel on mitmeastmeline valiku ja konstrueerimise protsess. Lihtsustatult võib selle lähtekohaks pidada toimijat – üksikisikut, ettevõtet, erakonda, riigiasutust jne. Toimijal on käsitus (tõlgendus) iseendast ja arusaam sellest, millisena ta tahab end teistele näidata. Need seigad, mida avalikkuse ette ei tooda, on kas privaatsed või salajased.³⁶ Juba pelk toimija tegevus moodustab semiootika mõttes teksti, mida ajakirjanikud loevad ja tõlgendavad. Too tekst moodustub sellest, mis tuleb ilmsiks või mida avalikkusele esitatakse.

Avalikuks tulnud tekstist talle sobivaid seiku valides (veel kord: igasugune ajakirjanduslugu sünnib valiku kaudu – toimija tegevusest või sündmusest valitakse välja vaid mõni element, kõik muu jääb kõrvale) moodustab ajakirjanik oma käsituse ja vormib sellele vastava teksti. Oma valikuid tehes ei ole meediaprofessionaalid vabad. Nende valikuid mõjutavad paljud tegurid: sisukriteeriumid, ajakirjaniku rollikäsitus, tema käsituses olev "kultuuriline tööriistakast", kanali vorming, meediumi eesmärgid ja omandisuhed. Soome kommunikatsiooniurija Erkki Karvonen märgib oma raamatus "Elu kujutlusühiskonnas", et meedia loob küll saatja ja vastuvõtja vahel ühenduse, kuid ei tee seda passiivselt, olles paljas ühenduskanal. Ta on aktiivne toimija, mõjukas muundaja ja võimendaja, mis tõlgendab allikalt tulnud infot oma teabestruktuuride põhjal ja oma eesmärkidest tulenevalt.³⁷

Ajakirjanduslik materjal on niisiis konstrueeritud esitus, mis kutsub meid vaatama asju mingist küljest. Too tekst on omakorda meediasüsteemi väljund, mida Elisabeth Noelle-Neumann on nimetanud avalikustatud arvamuseks.³⁸ Alles siis, kui meediasõnum jõuab avalikkuse ette, on sel võimalus osaleda käsituste või avaliku arvamuse kujunemises.

Põhimõtteliselt toimub vastuvõtja puhul sama mis protsessi varasematel astmetel: vastuvõtja konstrueerib oma käsituse. Kuid see ei ole pelgalt individuaalne menetlus, vaid kollektiivne kokkusead, mille teket mõjutab refleksiivsus sotsiaaldimensioonis.³⁹ Too Luhmanni termin tähendab sotsiaalse keskkonna arvestamist: inimene teeb seda, mida teised tema ümber teevad, ja usub seda, mida teised usuvad. See kommunikatsiooni baasstruktuur on kõigi kollektiivsete nähtuste – avalikkuse, avaliku arvamuse, kuulujuttude jne – alus. Sotsiaalsel mõõtmel on tugev siduv mõju. See võib sundida inimesi tegema asju, mida nad muidu ei teeks, ning võtma omaks seisukohti, mis on vastuolus loogika ja ilmselgete tõsiasjadega.

Saksa kommunikatsiooniteoreetiku Klaus Merteni järgi toimib refleksiivsus massisuhtluses virtuaalselt. See ei tugine reaalsele kohalolekule, kus

³⁶ Avalikkusest kui sfäärist kõneldes peame loogiliselt eeldama ka selle vastandi, saladuse sfääri olemasolu. Saladus ei tähenda mitte seda, et midagi ei teata, vaid seda, et teadaolevat ei muudeta avalikuks. Saladus tekib juba siis, kui vähemalt üks inimene on mingist infost kõrvale jäetud, ehkki see peaks temani jõudma. Võib arvata, et saladuse sfäär on sotsiaalsuhete niisama oluline osa nagu avalikkus – ta loob vajalikku diskreetsust suhtluses ja aitab sel moel institutsioonidel püsida.

³⁷ E. Karvonen, *Elämä mielikuvayhteiskunnassa. Imago ja maine menestystekijöinä myöhäismodernissa maailmassa*. Helsinki: Gaudeamus, 1999, lk 79.

³⁸ E. Noelle-Neumann, *Öffentliche Meinung*. – O. Jarren, U. Sarcinelli, U. Saxer (Hrsg.), *Politische Kommunikation in der demokratischen Gesellschaft*. Ein Handbuch. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1998, lk 83.

³⁹ N. Luhmann, *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*, lk 119.

verbaalseid ja mitteverbaalseid sõnumeid vahetades muudavad inimesed oma arvamust, tegevust, käitumist jne, vaid toetub suhtluses osalejate virtuaalsele tajumisele.⁴⁰ Seos ei teki ainult meediumi ja retsiipiendi vahel, vaid virtuaalselt ka kõigi nende isikute vahel, keda arvatakse meediasõnumit vastu võtvat. Sel moel peavad vastuvõtjad silmas teiste oletatavat arvamust ning tekib hajus, kuid efektiivne konsensus, mis erinevalt vahetust suhtlusest on virtuaalne.

Keeleturg ja elumaailm

Prantsuse sotsioloog Pierre Bourdieu heidab oma raamatus "Keel ja sümboliline võim" keeleteadlastele ette, et need vaid inkorporeerivad varem konstrueeritud objekte oma teooriatesse, jättes tähelepanuta konstrueerimise sotsiaalsed seaduspärad või koguni maskeerides nende kujunemise sotsiaalset alust.⁴¹ Bourdieu järgi on ühiskonna toime eelduseks keeleturg, kus ühe või teise suhtleja ja tema keeleteodangu kaal on erinev.⁴² Seejuures võime ilmselt kõnelda mitme taseme keeleturgudest: globaalsest, rahvuslikust (riikliku tähenduses) ja veel paljudest selle sees. Samuti struktureerib Bourdieu ühiskonna mitmesugusteks väljadeks: poliitika, majandus, kultuur, haridus, meditsiin jne. Keeleturul käib võitlus ning võitja saab eesõiguse tõlgendada avalikult tegelikkust. Sellel turul kujunevad võimusuhted, sümboliline kapital teiseneb majanduslikuks ja poliitiliseks kapitaliks.

Bourdieu keeleturu toimet võib vist paremini mõista, kui me seda kontiinumina vaadeldes eeldame kahe teoreetilise vastandvõimaluse olemasolu, mille vahele paigutub tegelik elu. Üks äärmus on keeleturul osalejate ülisuur ebavõrdsus. Sellele on iseloomulik isikuti väga erinev sõnaõigus. Õiguse kõnelda on usurpeerinud väikesearvuline rühm. Sellele arusaamale on lähedane Jürgen Habermasi representatiivne avalikkus: see ei konstitueeru sotsiaalse sfäärina, avalikkuse sfäärina, vaid on – kui seda terminit saab siin kasutada – midagi staatuse taolist.⁴³

Selles avalikkuses on käsitused ühiskonnale peale surutud. Selleks ei piisa poliitilisest või majanduslikust võimust, vaja läheb ka ulatuslikku "ideoloogilist" aparaati, mis peab üleval võimu diskursust. Tolle diskursuse tegelikkusekäsitused võetakse ühiskonnas vähem või rohkem omaks ning nad muutuvad enesestmõistetavusteks, *terve mõistuse* osaks. Nood käsitused müstifitseerivad ja hämardavad sündmuste algupära ning koos sellega ka nende poliitilist ja ühiskondlikku mõõdet.

Samas ei ole kultuuris üldkehtivaid käsitusi, on valitsevad käsitused ja vastandmüüdid, mille loovad kas subkultuurid või kontraeliit. Ühiskonnas käib pidev võitlus selle pärast, kelle käsituse kohaselt maailmast kõneldakse. Säärane võitlus on ka näiteks briti kultuuriuuringute lähtekoht. Selle võitluse eesmärki ja tulemust väljendab sõna *hegemoonia*. Viimase võtmestrateegia on Antonio Gramsci järgi *terve mõistus* (ingl *common sense*). Kui ühe rühma huve väljendavaid ideid aktsepteeritakse kui üldist (ingl *common*) ja mitte kui tolle rühma "mõistust", on eesmärk saavutatud. Gramsci väitel püsib

⁴⁰ K. Merten, Einführung in die Kommunikationswissenschaft, lk 110.

⁴¹ P. Bourdieu, Language and Symbolic Power. Cambridge: Polity Press, 1991, lk 44.

⁴² P. Bourdieu, Language and Symbolic Power, lk 57, 69 jj.

⁴³ J. Habermas, Avalikkuse struktuurimuutus. Tallinn: Avatud Eesti Fond, 2001, lk 57.

hegemoonia siis, kui enamus saadakse jätkuvalt sellega nõusse. See nõusolek tuleb saavutada üha uuesti, sest valitsev käsitus põrkub pidevalt ühiskonnarühmade vastuseisule. Säärane vastupanu tuleb ikka ja jälle ületada, et inimesed soostuksid omaks võtma neile pakutavat pilti ühiskonnast ja selle suhetest. Samas aga – vastupanu võib küll alla suruda, kuid lahti ei saa sellest kunagi.

Skaala teises otsas asub see, mida Bourdieu nimetas "keelelise kommunitismi illusiooniks", ehk olukord, kus keeleturul osalejad ja nende keeletoodangu kaal on võrdsed. Sellele on lähedane Habermasi mõiste *kodanlik avalikkus*.⁴⁴ Siin on tegu normatiivse ideaalmudeliga, milles avalikkus tähistab kommunikatiivset valdkonda, kus kodanikud diskuteerivad argumenteeritult avalike asjade üle ja diskussiooni tulemusena kujuneb arukas avalik arvamus. Seejuures tekib sümmeetriline suhtlusolukord, kus eriseisundid ega eesõigused pole lubatud, ning kehtib ainult parema argumendi võim.⁴⁵ Inimesed argumenteerivad ülemuslikkusest vabas õhkkonnas, et leida üldiselt vastuvõetavad käsitused ja tegevusviisid. Kõigil inimestel on võimalik sellises kõneluses osaleda ja kodanlik avalikkus püsib seni, kuni püsib üldise juurdepääsu põhimõte.

Oma kommunikatiivse tegevuse teoorias eristas Habermas edule orienteeritud (strateegilist) ja arusaamisele orienteeritud suhtlust. Esimene on suunatud huvide läbisurumisele ja seetõttu sageli manipulatiivne. Arusaamisele orienteeritud suhtlus toimub aga eelarvamustevabalt ning on keskendunud situatsiooni ühisele määratlemisele, ühtemoodi arusaamisele ning tegevuse kooskõlastamisele. Siin ühendab kommunikatsioon ühiskonda, vastastikusele arusaamisele orienteerudes tekivad ühised käsitused.

Inimest ümbritsev sotsiaalne tegelikkus jaguneb Habermasi järgi kaheks: elumaailmaks ning (majanduslikuks ja poliitiliseks) süsteemiks.⁴⁶ Viimane on aja jooksul elumaailmast eraldunud ning funktsioneerib sõltumatult. Elumaailm on kommunikatiivselt tegutsevate subjektide keskkond, meie igapäevane maailm, millesse kuuluvad inimese eraelu, avalikkus, meedia. Inimene kinnitub elumaailma suhtluse abil. Elumaailmas toimib arusaamisele suunatud, süsteemis aga põhiliselt edule orienteeritud kommunikatsioon. Poliitilis-majanduslikus süsteemis on kommunikatsioon üksnes vahend, seal otustavad raha ja võim. Oluline on märkida, et ka raha ja võim on meediumid, neil on kõik meediumi olulised tunnused.

Süsteem on suuteline elumaailma mõjutama. Edule suunatud koordineerimisnimehhanismid sisenevad elumaailma (kultuuri, ühiskonda ja eraellu), kus toimib arusaamisele orienteeritud suhtlus. Nüüdismaailmas valitseb Habermasi meelest oht, et süsteemi strateegiline tegevus koloniseerib elumaailma ning teatavas mõttes orjastab inimese. See tähendab, et arusaamisele meelestatud suhtluse potentsiaali õõnestab rahale ja bürokraatiale tugineva süsteemi sissetung.

Habermas ei dramatiseeri elumaailma ja süsteemi vastuolu. Teda võib pigem nii mõista, et suurtes ja keerukates ühiskondades, kus on palju erine-

⁴⁴ J. Habermas, Avalikkuse struktuurimuutus, lk 53.

⁴⁵ J. Habermas, Entgegnung. – A. Honneth, H. Joas (Hrsg.), Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' "Theorie des kommunikativen Handelns". Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986, lk 352.

⁴⁶ J. Habermas, Theorie des kommunikativen Handelns. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981, lk 180–181.

vaid huve ja valikuid, võib konsensuse leidmine kommunikatiivse tegevuse tulemusena olla komplitseeritud ja viia lahkarvamustele. Selles olukorras erineb tegevus, mis kasutab raha ja võimu meediat, kommunikatiivsest tegevusest. Süsteemi eesmärk on korraldada kaupade tootmist ja vahetust rahalise kasu põhjal ning formeerida valitsus, kes tagaks efektiivse otsustamise. Sedakaudu saavutatakse produktiivsuse ja efektiivsuse kõrge aste. Ehkki edule keskendunud suhtlust on demokraatias vaja, ei suuda see asendada arusaamisele orienteeritud suhtlust, diskussiooni ühiskonnas. Ta võib seda ainult täiendada.

Konstruktivismid ja meie

Pole olemas mingit ühest konstruktivismi määratlust või kirjeldust, mida jagavad põhimõtetes samal seisukohal olevad autorid. Küll aga on nii saksa kirjandusteadlane Siegfried J. Schmidt⁴⁷ kui ka inglise sotsiaalpsühholoog Vivien Burr⁴⁸ esile toonud mõningaid ühisjooni, milles on ühel meelel enamik konstruktivistlike autoreid. Seejuures nimetab Schmidt seda suundumust konstruktivismiks ja Burr sotsiaalkonstruksionismiks.

Kõigepealt on ühesugune kriitiline suhtumine kindlasse või "garanteeritud" teadmisse – ideesse, et meie vaatluste tulemus ei ole moonutatud, et eksisteerib see, mida me kujutleme eksisteerivat. Konstruktivism suhtub ettevaatlikult sellesse, millisena maailm meile nähtub, sest käsitused, mille abil me maailma tunnetame, on meelevaldsed. Näiteks jagame muusika klassikaliseks ja kergeks, mis aga ei tähenda, et muusika ise sel moel jaguneks.⁴⁹ Me loome omavahel suheldes tegelikkuse versioone, mis vaatavad maailma mingist perspektiivist ja väljendavad mingit huvi. Sama asja võib vaadelda ka teise nurga alt ja väljendada mingi teise tõdemusena. Ükski neist käsitustest ei ole täistõene.

Meie mõtlemine ja tunnetus sõltuvad keelest, mis on enamat kui lihtsalt eneseväljendamise vahend. Keel on sotsiaalse tegevuse vorm. Omavahel suhtlevad inimesed konstrueerivad tegelikkust. Meie käsitused ei kopeeri tegelikkust, inimesed loovad oma igapäevases suhtluses teadmiste versioone. Selliseid tegelikkuse erinevaid tõlgendusi võib olla vägagi palju, mistõttu võime kõnelda paljudest maailma sotsiaalsetest konstruksioonidest. Igaüks neist toob endaga kaasa talle vastava tegevuse.

See, kuidas me maailma mõistame, on ajalooliselt ja kultuuriliselt määratud. Sõnad ja käsitused on kultuuri artefaktid ning naiivne oleks arvata, et mõni neist viib meid tõele lähemale kui teine. Ka sotsiaalteaduste teooriad on ajaliselt ja kultuuriliselt determineeritud. Pole olemas igavesi teadmisi.

Nende arusaamadega on vastuolus eespool kirjeldatud kommunikatsiooni siirdemudeli ja traditsioonilise teadusteoreetilise ratsionalismi aluseks olevad kujutlused. Meie avalikus suhtluses ülekaalutseb modernistlik (tihti lausa marksistlik) tegelikkuse- ja poliitikakäsitlus. Paraku on see loomulik, sest nagu öeldud, ei teki diskursused intellektuaalses vaakumis, need on ajalooliselt ja kultuuriliselt determineeritud. Vabanedes puudus eestlastel nii isik-

⁴⁷ S. J. Schmidt, *Die Wirklichkeit des Beobachters*, lk 5.

⁴⁸ V. Burr, *Social Constructionism*. Second Edition. London–New York: Routledge, 2003, lk 2–9.

⁴⁹ V. Burr, *Social Constructionism*, lk 3.

lik kui ka sotsiaalne kogemus elamiseks demokraatlikus ja turumajanduslikus ühiskonnas, samuti varasematele kogemustele tuginev arusaam sellest, milline on too ühiskond, kuhu soovitakse jõuda. Siit tekkisid vältimatult eklektilised arusaamad. Inimesed püüavad ümber korraldada oma elu, nad üritavad öelda ja teha midagi uut. Kuid see ei ole lihtne, sest olemasolevad käsitused ja neile vastav keel kujutavad endast pidevalt lõksu. Ühiskond on suuresti episteemiline kooskond, milles ülekaalus olevad käsitlused on ajalooliselt ja kultuuriliselt määratud. Ühiskonna liikmed väljendavad oma arusaamist maailma asjadest teatud sõnade abil ning juhivad sellest oma tegevuses (sotsiaalses praktikas). Tulemuseks on neile arusaamadele vastava tegelikkuse pidev (taas)loomine.

Eesti meediaturu puhul ei saa rääkida kuigi sümmeetrilisest kommunikatsiooniseisundist. Selle põhjuste analüüs viiks aga põhiteemast kaugele. Olgu vaid märgitud, et meediasüsteemi ümberkorraldamine oli osa laiemast protsessist, mille eesmärki nähti riiklikult kontrollitud majanduse deregulatsioonist ja privatiseerimisest. Ajakirjanduse puhul oli lähenemine lihtne: meediaettevõtete erastamine kindlustab ajakirjanduse sõltumatuse riigist, suurendab meediaettevõtete majanduslikku tõhusust ja loob tingimused demokraatia arenguks. Viimase sihi saavutamiseks tuli meedia vabastada igasugusest riigi kontrollist ja regulatsioonist. Tema ainsaks suunajaks pidi sama turu nähtamatu käsi. Kuidas tagab see kodanike informeerituse, tsiviilühiskonna organisatsioonide huvide esindatuse ja ajakirjanduse erapooletuse, ei taibatud või ei tahetudki küsida. Too küsimus on aga seda olulisem, et praegu kontrollib üks ettevõtte 70% ulatuses meie meediaturgu⁵⁰ ja uuringud näitavad, et tema mõju nii avalikule arvamusele kui ka poliitilise süsteemi sisenditele on suurem, kui osatakse arvata.

1990-ndate aastate algul asus enamik väljaandeid oma ajakirjanikke ümber koolitama. Selle mõjul juurdusid Lääne ajakirjanduse uudisteprintsiibid. Kuid muudatused olid siiski pigem vormilised ning piirdusid esmajoones nüüdisaegsemate ajakirjandustehniliste võtete rakendamisega. Samas jäi omandamata teabe- ja teadmisharu, millele nood võtted tuginevad. Seetõttu ei ole meie ajakirjandus lakanud olemast parteiline ja n-ö õigete ideede kandja.

Asjade kulgu mõjutab seegi, et meediasüsteem on arenenud märksa kiiremini kui meedia uurimine ja õpetamine. Selles seisundis on ajakirjandus avatud üleminekuajast hoiakute ja dihhotoomsete skeemide ketile. Kaugeltki kõiki toimijaid ei tunnustata keeleturu täieõiguslike osalistena ja nende sõnaõigus on tihtipeale küsitav. Kommunikatiivsete eesmärkide saavutamiseks kasutatakse nii otsest kui ka kaudset suhtlusagressiooni. Esimene tähendab invektiive, süüdistusi ja lihtsalt häbematust, teine aga diskursuse ja sõnavara ning koos nendega maailmavaate pealesurumist. Mõlemad nähtused olid iseloomulikud ka nõukogude kommunikatsioonisüsteemile.

Kommunikatiivne agressioon on sageli seotud sõnaõiguse reguleerimisega. Otseste tsensuuri puududes püütakse rakendada kaudset – keelata mõningaid meediateid või neid diskrediteerida. Taas on tekkinud ajakirjanike enesetsensuur, mis tugineb omandatud kogemusele, et tõde otsides tuleb peagi hakata otsima ka uut töökohta või et karjäärivõimalused on seotud teatud vaadete väljendamisega. Tagajärjeks on üsnagi kallutatud meedia.

⁵⁰ K. A a m o t, Presentasjon 1. kvartal 2001. – <http://reports.huginonline.com/820506/89853.pdf>, lk 16 (7. VI 2004).

Avalikkuse funktsioon on tagada konsensus. Suurim oht avalikkusele on osaluse kadumine, mis tähendab, et inimesed ei tee lihtsalt kaasa. Kui paljud avalikult olulised teemad ja huvid ei ole meedias piisavalt esindatud, siis ongi probleem osaluses. Meedia reageerib sellele tavapäraselt atraktiivsuse suurendamisega, mis seni on tähendanud lehtede kolletumist ning tele- ja raadioprogrammide järjest kommertslikumaks muutumist. Selles kolletumise, kommertshuvide ja mustvalge tegelikkusepildi keskkonnas meenutab meedianarratiivi struktuur üha rohkem muinasjutu oma. Paljuseerialise muinasjutuga sarnanevates uudistes on oma kangelased ja paharetid, võlurid ja lollikesed. Ja kui uudiseid ei ole – aga meediumid on alatasa uudistenäljas –, siis mõeldakse need välja. Nii tekivad pseudosündmused ehk sellised sündmused, mis ei toimuks siis, kui ei oleks meediat. Nende osakaal moodustab tihti üle poole kõigist Eesti meedias kajastatud sündmustest.⁵¹

Narratiividel on ka subjektiivne külg, mida nimetatakse narratiivseks positsioneerimiseks. See on sündmuste interpreteerimine ajakirjanike poolt, meedia märgivalikus sisalduv suhtumine sündmusesse ja toimijatesse, mis tähendab ka manipuleerimist vastuvõtja teadvusega, sest vastuvõtja suhtumine sõltub suuresti sellest, kuidas talle asja esitatakse. Bourdieu kirjutab raamatus "Keel ja sümboliline võim", et sõnad, väljendid pole ainult arusaamiseks ja dešifreerimiseks. Need on ka väärtustamiseks ja tunnustamiseks ning uskumiseks ja kuuletumiseks mõeldud autoriteedi märgid.⁵²

Seitse soovitus

Mida teha, et avalikkuse sfäär toimiks paremini? Siin ei ole lihtsaid lahendusi. Ent kui tunnistame, et kommunikatsioon muudab meie kujutlusi ja arusaamu tegelikkusest, et koos nendega muutuvad tegevus ja vastastoime, mis omakorda toovad kaasa uusi institutsioone, siis on võimalik üht-teist ära teha. Ilmselt tuleb nentida kahte liiki lahendamist vajavate küsimuste olemasolu: ühest küljest Eesti kui üleminekuühiskonna erilised ja teisest küljest üldisemad suhtlusprobleemid, mis haaravad paljusid demokraatlike riikide meediasüsteeme. Viimaseid on vaadeldud aastakümneid normatiivse lähenemise raames, mis huvitub sellest, kuidas meedia peaks talitama. Tuntumaid sellekohaseid soovitusi on andud Michael Gurevitch ja Jay Blumer⁵³ ning Douglas McLeod, Gerald Kosicki ja Jack McLeod⁵⁴. Nimetatud kaks küsimuste liiki on aga nii tihedasti põimunud, et neid tuleb käsitleda koos. Seejuures, pangem tähele, ei ole keskne probleem mitte meediasõnumite sageli kaheldav tõelevastavus, vaid keskkonna keerukuse ühekülgne reduktsioon. Siit lähtuvad ka lahendused.

Meedia e s m a n e funktsioon on vaatlus või järelevalve (ingl *surveillance of the environment* 'valve keskkonna järele'), nagu seda sõnastas Harold Lass-

⁵¹ R. P a l m a r u, Poliitikud ja meediatander: avalikkuse tekitamisest valimiskampanias. – Acta politica 1. Tallinn: TPÜ Riigiteaduste osakond, 2004, lk 47.

⁵² P. B o u r d i e u, Language and Symbolic Power, lk 66.

⁵³ M. G u r e v i t c h, J. G. B l u m e r, Political Communication Systems and Democratic Values. – J. L i c h t e n b e r g (ed.), Democracy and the Mass Media. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, lk 269–289.

⁵⁴ D. M. M c L e o d, G. M. K o s i c k i, J. M. M c L e o d, Resurveying the Boundries of Political Communications Effects. – B. J e n n i n g s, D. Z i l l m a n n (eds.), Media Effects. Advances in Theory and Research. Mahwah, New Jersey–London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 2002, lk 249–254.

well juba 1939. aastal Rockefelleri kommunikatsiooniseminaril. See tähendab, et meedia vaatleb (või valvab) ümbrust ja informeerib vastuvõtjaid nende ümbruskonnas toimuvatest muutustest. Info oluline tunnus on uudsus või kõrvalekaldumine tavalisest. Selline info on vastuvõtjatele indikaator, mis annab märku muutustest elukeskkonnas ja võimaldab neile reageerida ning nendega kohaneda.

Sellega seostub ka teine ülesanne – sõlmprobleemide kindlaksmääramine. Samas pole meedia üksnes selliste probleemide esiletooja, vaid ka nende tekkepõhjuste selgitaja ja lahendusvõimaluste analüüsija.

Kolmas ülesanne on kritiseerida ja kontrollida. See on meedia spetsiifiline poliitiline ülesanne. Riigist sõltumatud ajakirjandusväljaanded on tähtsad kriitilised institutsioonid, mis kontrollivad võimuasutuste ja võimukandjate tegevust.

Neljanda kaks: meedia positsiooni (või vaatekoha) määratlemine. Nüüdisaegses kujutluste ühiskonnas vaadeldakse kõiki asju põhiliselt kahest perspektiivist: müügimehe ja tarbija omast. Mõlemad vaatenurgad on õigustatud, ent need on paratamatult ka piiratud. Ehkki arukas on püüda olla mõlemast kõrgemal ja näha asju laiemalt, on demokraatliku meedia vaatepunkt eeskätt kriitilise tarbija oma. Ta jälgib toimuvat mitte müügimehe (suhtekorraldaja, propagandisti jms), vaid arvustava tarvitaja pilguga. On selge, et müügimees (kes enamik toimijatest paratamatult on, meist igauks aeg-ajalt sealhulgas) kiidab oma kaupa taevani. Arukas ostja püüab aga selgusele jõuda, mida pakutav õieti väärt on.

Olgu lisatud, et petlikke kujutlusi on võimalik luua siis, kui asju tajutakse mingist kindlast vaatekohast. Kulissid tunduvad usutavad, kui neid vaadatakse saalist. Ent niipea, kui dekoratsioone saab näha ka külje pealt või tagantpoolt, kaob esialgne usutavus. Walter Lippmann, kes oli Esimese maailmasõja ajal sõjaväepropagandist, kirjutas, et propaganda puhul piiratakse juurdepääsu objektile ja vaataja näeb ainult seda, mida talle näidata taheatakse. Samas kõneles ta ka "hingelistest silmaklappidest". Sel juhul ei ole juurdepääs piiratud, kuid vastuvõtjal või vahendajal on kindlad stereotüübid ja ta ei soovigi asja mingi teise nurga alt näha.

Meedia viies oluline ülesanne on anda võimalus avaldada toetust (ingl *provision of platforms for advocacy*) – seda on nimetanud nii Gurevitch ja Blumer kui ka McLeod jt. See nõue on esmapilgul vastuolus meedia objektiivsuse ja toimetuseliku iseseisvuse põhimõtetega, kuid oluline on mõista, et heterogeense ühiskonna eri rühmadel on erinevad huvid. Samas on juurdepääs meediale ikkagi piiratud. Sestap peaks meedia kajastama võimalikult kõiki sotsiumi liikmetele tähtsaid vaatepunkte. Nii tekib vastuvõtjatel võimalus saada ülevaade eri seisukohtadest ja nad on võimelised kujundama oma arvamust.

Sisult on see nõue seotud meediaavalikkuse muutmisega "ideede turuplatsiks". Selle nõude täitmine on Eesti puhul seotud ka keeleturu osaliste tunnustamisega. Viimane ei tähenda turuosaliste võrdsust, mis on praktikas võimatu, sest toimijate potentsiaal uudisetegijana on paratamatult erinev. Näiteks kõneldakse valitsusliitu kuuluvatest erakondadest uudistes sagedamini kui nende võistlejatest, pealinna teater ületab uudisekännise sagedamini kui provintsiteater jne. Jutt on keeleturu osaliste käsitlemisest põhimõtteliselt võrdsena, olukorrast, kus toimija tegevuse uudisväärtuse määravad eeskätt sisukriteeriumid. Siia kuulub ka kommunikatiivse agressiooni ilmingute tõrjumine.

Keeleturu osaliste tunnustamine ja võimaluse pakkumine toetuse avaldamiseks tähendab ühtlasi inimeste aktiivsuse ja osaluse suurendamist, mis on kõigis demokraatlikes riikides omaette probleem. See väljendub nii valimisaktiivsuse vähenemises kui ka kodanike ja poliitiliste institutsioonide sideme nõrgenemises. Tähtis on ka arvestada auditooriumi potentsiaali, mis maakeeles tähendab, et meedia ei maksa oma auditooriumi alahinnata.

Ku u e n d a k s peaks meedia vahendama erinevat (poliitilist, majanduslikku, kultuurilist jne) diskursust. Seegi muudab meediaavalikkuse "ideede turuplatsiks".

S e i t s m e s on meedia autonoomia säilitamise soovitus. Kuigi meedia-vabaduse valitsev kontseptsioon on mõneti vananenud – see on pärit ajast, mida iseloomustas meediumide tagasihoidlik levik ja tõsiasi, et põhilist ohtu sõnavabadusele kujutas riik, need eeldused on aga muutunud –, peab selle põhiidee ometi paika. Meedia saab oma avalikke ülesandeid täita ainult siis, kui ta on piisavalt autonoomne. Info ja arvamuste vaba kujunemist tuleb nüüdisajal kaitsta nii riigi eest, mis kujutab endast alati ohtu sõnavabadusele, kui ka kõigi nende toimijate eest, kes võivad esile kutsuda hälbe meediumide tegevuses. Sellisteks toimijateks võivad olla mõjukad sotsiaalsed rühmad (huvirühmad), reklaamiandjad, infoallikad, meediaomanikud jt.

Kokkuvõtteks

Nõnda siis ei ole keel pelgalt tegelikkuse peegeldaja ega info edasiandmise vahend. Suhtlejad jagavad oma interpretatsioone, konnotatsioone, tundeid ja soove ning genereerivad sellega üksteises teavet. Keeleline mõjutamine on abstraktsioon, võimalik on vaid keeleline vastastoime, mis ei ole võrdne, sest suhtlejate ja nende keeletoodangu kaal keeleturul on erinev. Suhtlus kätkeb endas teatud annuse majandust ja poliitikat ning tähendab ka võimuvõitlust.

Kommunikatsioonialased kujutlused, mis Eesti avalikus suhtluses domineerivad, on pärit siirmismudelitest (tuntud ka kui *transmission-belt theory*). Esimese maailmasõja ajal ja järel rahva mobiliseerimise vajaduse, laieneva propagandategevuse ning reklaami funktsiooni avardamisega tekkinud siirmismudel oli seotud meedia piiritu manipulatsioonivõime teooriaga, mis omakorda tugines psühholoogia instinktikäsitustele ja sotsioloogia massiühiskonna teooriatele. Nüüdseks on need arusaamad vananenud.

Eesti on taasiseseisvumise järel loksunud ajast ja arust munakiviteel, mis ei vasta üha keerukamaks muutuva ühiskonna kommunikatiivsetele vajadustele. Probleem on eeskätt selles, et arenedes jaguneb ühiskond funktsionaalseks osasüsteemideks, mis on ainult siis kandevõimelised, kui rakendub piisavalt efektiivne löimingumehhanism. Seda otstarvet täidab kommunikatsioon, mille ülesanne on infoteenuseid osutades tagada ühiskonna terviklus. Ilma sellise suhtlussüsteemita on pärsitud nii demokraatia kui ka majanduse areng. Heterogeenses ühiskonnas soovivad eri rühmad erinevaid asju, mistõttu dialoog, vastastikune arusaamine, huvide legitimeerimine, usaldus ja konsensus leidmine on üha olulisem. Kapital ei liigu iseenesest, seda liigutavad arvukad turul toimivad ostjad, kelle valiku määrab suuresti kommunikatsioon. Enamgi veel, iganenud arusaamade ja neile kohase keele abil taastodame päevast päeva aegunud tegelikkust. Tohiks olla ilmne, et meie kultuur kui ühise tegevuse perspektiivivõrk vajab avaramat arusaama suhtlusest ja keelelisest vastastoisest.

LÄÄNEMERESOOOME KEELETEADUS KARJALAS

JAAN ÕISPUU

Karjala Vabariigis on käesoleval ajal kolm fennougristikaga tegelevat uurimisasutust: Venemaa Teaduste Akadeemia Karjala Teaduskeskuse Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituut (nõukogude ajal NSVL TA Karjala Filiaali KKAI), Petroskoi Riiklik Ülikool ja Karjala Pedagoogikaülikool.

Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituut loodi 1930. aastal. Sama vana on ka keeleteaduse sektor, mille uurimissuundadeks on 1970-ndaist aastaist karjala, vepsa ja lapi murrete kõrval ka ingerisoomse murded. 1950.–1960-ndail aastail tegelesid Karjala fennougristid eeskätt soome kirjakeele problemaatikaga.

1930-ndail aastail koguti Dmitri Bubrichi (1890–1949) eestvedamisel ainstikku karjala murdeatlase jaoks (atlas ilmus 1997. aastal¹). Karjala esimese põlvkonna fennougristid olid oma hariduse saanud Leningradis D. Bubrichi käe all (Leningradi Ülikooli soome-ugri keelte kateeder asutati 1925). Sõjajärgsed karjala ja vepsa uurijad on peaaegu kõik saanud hariduse Petroskoi, mitu neist on olnud aspirantuuris Tartus.

Viimastel aastakümnetel on keeleteaduse sektori suurprojektid olnud seotud keeleteadlaste koostamise (Atlas Linguarum Europae, läänemeresoome keelte atlas), leksikograafia (vepsa sõnaraamat², kaks karjala sõnaraamatut³, mitu vene-soome ja soome-vene sõnaraamatut) ning karjala ja vepsa tekstikogumikega⁴.

1940-ndate aastate lõpust osalesid Karjala fennougristid jätkväljaande "Nõukogude soome-ugri keeleteadus" avaldamisel. Selle 5. osa ilmus Petroskoi.⁵ 1958. aastast ilmub instituudi väljaandel sari "Läänemeresoome keeleteadus" ("Прибалтийско-финское языкознание"). 2003. aastal avaldati järjekorras kümnes, Georgi Kerti 80. juubelisünnipäevale pühendatud kogumik.

¹ Д. В. Бубрих, А. А. Беляков, А. В. Пунжина, Диалектологический атлас карельского языка. Ред. Л. Сарвас. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1997.

² М. И. Зайцева, М. И. Муллонен, Словарь вепского языка. Ленинград: Наука, 1972.

³ Г. Н. Макаров, Словарь карельского языка (Ливвиковский диалект). Около 20 тыс. слов. Петрозаводск: Карелия, 1990; А. В. Пунжина, Словарь карельского языка. (Тверские диалекты.) Около 17 тыс. слов. Петрозаводск: Карелия, 1994.

⁴ Г. Н. Макаров, Образцы карельской речи. Калининские говоры. Москва–Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1963; Г. Н. Макаров, В. Д. Рягоев, Образцы ливвиковского диалекта карельского языка. Ленинград: Наука, 1969; М. И. Зайцева, М. И. Муллонен, Образцы вепской речи. Ленинград: Наука, 1969; А. П. Баранцев, Образцы людиковской речи (Образцы корпуса людиковского идиолекта). Деревня Пелдожа и ее окрестности. Петрозаводск: Карелия, 1978; В. Д. Рягоев, Образцы карельской речи (Тихвинский говор собственно карельского языка). Ленинград: Наука, 1980; Näytteitä karjalan kielestä I. Образцы карельской речи I. Toim. V. Rjagojev, M. Jeskanen. Joensuu–Petroskoi: Venäjän tiedeakatemia. Karjalan tiedekeskus, Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti, 1994; А. В. Пунжина, Kuundelen karielast'a paginatubua. D'oržan da Valdain karielan murrehtekstat. Petroskoi: Periodika, 2001.

⁵ Советское финноугроведение V. Петрозаводск: Государственное издательство Карело-Финской ССР, 1949.

Juubeliks ilmus ka G. Kerti väike kirjutiste kogu.⁶ (Sarja varasemad köited on ilmunud: I – 1958, II – 1961, III – 1963, IV – 1967, V – 1971, VI – 1981, VII – 1988, VIII – 1991, IX – 1994.)

Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi teadustöö jätkub viimasel ajal eelkõige karjala ja vepsa murrete uurimise alal. Eespool nimetatud sõnaraamatutele, tekstikogumikele ja monograafiatele lisaks on 1990-ndail aastail ilmunud näiteks V. Fedotova uurimused karjala süntaksist ja deskriptiivverbidest.⁷

1970-ndaist aastaist alates tegeldakse aktiivselt kohanimeuurimisega, mille omamoodi nurgakiviks oli populaarteaduslikus vormis kirjutatud, kuid samal ajal väga põhjalik raamatuke "Karjala toponüümika mõistatused".⁸ Viimase viieteistkümne aasta jooksul on Georgi Kerti ja Nina Mamontova kõrval toponüümika alal aktiivselt tegutsenud Irma Mullonen.⁹

Filoloogiadoktor Nina Zaitseva juhitava keeleteaduse sektori üheksast täis- või osakoormusega töötavast teadustöötajast on kolm doktori- ja neli kandidaadikraadiga. Sektori kolme töötaja vanus on üle 70 aasta. Osa töötajaist on asunud tööle Petroskoi ülikoolidesse, peale selle õpetab mitu sektori praegust töötajat kohakaasluse alusel Petroskoi Riiklikus Ülikoolis või Karjala Pedagoogikaülikoolis. 2004. aasta detsembri lõpust alates on instituudi direktor filoloogiadoktor Irma Mullonen.

Petroskoi Riikliku Ülikooli asutamisaastaks on 1940. Sama vana on ka ülikooli soome keele ja kirjanduse kateeder. Kateeder on kuue aastakümne jooksul (Hruštšovi ajal ajavahemikus 1958–1963 oli soome eriala suletud) andnud soome ja soome-ugri filoloogia alase ettevalmistuse enam kui 900 inimesele.

1990/91. õppeaastast tegutseb ülikoolis ka karjala ja vepsa keele kateeder (esimene juhataja Vieno Fedotova). 1993. aastal moodustati kahe kateedri baasil eraldi läänemeresoome keelte ja kultuuri teaduskond, mille dekaan on selle asutamisest alates olnud kirjandusteadlane Tamara Staršova. 1983. aastal kaitses ta Tallinnas TA Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjanduse ja rahvaluule kaitsmisnõukogu ees väitekirja Nikolai Jaakkola tetra- loogiast "Veelahe".

Läänemeresoome keelte ja kultuuri teaduskonnas on kaks kateedrit: soome keele ja kirjanduse kateeder (juhataja dotsent T. Staršova) ning karjala ja vepsa keele kateeder (juhataja professor Pekka Zaikov). Kateedrid valmistavad ette spetsialiste kolmel erialal: 1) soome keel ja kirjandus, 2) soome ja karjala keel ning kirjandus, 3) soome ja vepsa keel ning kirjandus. Teaduskond on suurim soome keelt võõrkeelena õpetav koolituskeskus väljas-

⁶ Прибалтийско-финское языкознание. Сборник статей, посвященный 80-летию Г. М. Керта. Петрозаводск, 2003; Г. М. К е р т, Очерки по карельскому языку. Исследования и размышления. Петрозаводск, 2002.

⁷ В. П. Федотова, Очерк синтаксиса карельского языка. Петрозаводск, 1990; В. П. Федотова, Deskriptivnye glagoly v karельском языке. Karjalan kielen deskriptiiviverbit. Sõnavar. Петрозаводск: Периодика, 2002.

⁸ Г. М. К е р т, Н. М а м о н т о в а, Загадки карельской топонимики. Петрозаводск: Карелия, 1982.

⁹ Н. Н. М а м о н т о в а, И. И. М у л л о н е н, Прибалтийско-финская географическая лексика Карелии. Петрозаводск, 1991; Ономастика Карелии: проблемы взаимодействия разноязычных ономастических систем. Петрозаводск: Карелия, 1995; Г. М. К е р т, Применение компьютерных технологий в исследовании топонимии (прибалтийско-финская, русская). Петрозаводск: Карелия, 2002.

pool Soomet: igal aastal võetakse vastu 50 uut üliõpilast. Tudengite üldarv on umbes 400. 1969. aastast töötab kateedri juures Soome Haridusministeeriumi välislektor. Teaduskonna kahes kateedris on ligi 30 õppejõudu, nende hulgas mitu Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi kohakaasluse alusel töötavat teadurit. Kateedrites töötab viimastel aastatel väga palju noori lektoreid, eriti karjala ja vepsa keele kateedris. Doktoriope avati teaduskonnas 1995. aastal.

Karjala Pedagoogikaülikool asutati juba 1931. aastal pedagoogilise instituudina. Praeguse nimetuse sai kõrgkool 1996. aastal. Läänemeresoome keelte õpetamine ja uurimine sai siin alguse alles 1990-ndail aastail. Soome, karjala ja vepsa keelt õpetatakse liiterialade koosseisus. Soome keele kateeder (juhataja Jelena Bogdanova) kuulub võõrkeelte teaduskonda. Esimene vastuvõtt erialale toimus 1991. aastal. Soome keele eriala tudengite lisaerialaks on inglise keel. Erialal õpib umbes 100 tudengit, õppejõude on kateedris seitse. 1992. aastal loodud karjala ja vepsa keele kateeder kuulub nn üleülikooliliste kateedrite hulka. Kateedri asutajaks ja esimeseks juhatajaks sai Ludmila Markianova. Praegu juhatab kateedrit vepsa keele vanemõpetaja Valentina Rogozina. Kateedris on 11 õppejõudu, nende hulgas L. Markianova ja G. Kert.

Ka pedagoogikaülikooli mõlema kateedri läänemeresoome keeli õpetavad lektorid on valdavalt noored inimesed, kel teadlasekarjäär alles ees. Pedagoogikaülikooli õppejõudude uurimisteemad on seotud valdavalt läänemeresoome sõnavara ja soome keele tõlkeproblemaatikaga.

Igapäevase töö kõrvalt on nii Petroskoi Riikliku Ülikooli kui ka Karjala Pedagoogikaülikooli õppejõud avaldanud soome, karjala ja vepsa keele lugemikke põhikoolidele ning õppevahendeid kõrgkoolidele.¹⁰ Märkimisväärne on see, et karjala ja vepsa erialadele mõeldud õppevahendid on karjala- ja vepsakeelsed. Ilmunud on nii Valge mere (P. Zaikov) kui ka Aunuse karjala (L. Markianova) grammatika põhjalikud käsiraamatud põhikoolile.¹¹ Soomevene ja vene-soome sõnaraamatute kõrval on koostatud ka karjala ja vepsa (õppe)sõnastikud.¹²

1999. aastast töötab Karjala Vabariigi Rahvasasjade Komitee juures kolm palgalist terminoloogit: L. Markianova (Aunuse karjala), Valentina Karakina (Valge mere karjala) ja Jelizaveta Haritonova (vepsa). Terminoloogid avaldavad oma ettepanekud esmalt karjalakeelsetes ajalehtedes *Oma Mua* ja *Vienan Karjala* ning vepsakeelses *Kodima*'s. Toimub lugejaarutelu, mille tulemusena koostatakse vastava eriala terminibulletään.¹³ Vepsa keeles on ilmunud kaks terminisõnastikku: kooli- ja lingvistikaterminid.¹⁴

¹⁰ Vt J. Ö i s p u u, Der Anfang ist gemacht: die ersten Lebensjahre der karelischen Schriftsprache. – *Linguistica Uralica* 1994, kd XXX, nr 3, lk 217–219.

¹¹ P. Z a i k o v, Karjalan kielioppi. 5–9. Petroskoi: Periodika, 2002; L. M a r k i a n o v a, Karjalan kielioppi. 5–9. Petroskoi: Periodika, 2002; vt ka: П. З а и к о в, Грамматика карельского языка (Фонетика и морфология). Петрозаводск: Периодика, 1999.

¹² Н. Г. З а и ц е в а, М. И. М у л л о н е н, Вепско-русский, русско-вепский учебный словарь. Около 14 000 слов. Петрозаводск: Карелия, 1995; L. M a r k i a n o v a, T. B o i k o, Karjal-ven'alaine sanakniigu. (L'itugi) Läs 8000 sanua. Petroskoi: Karjala, 1996; P. Z a i k o v, L. R u g o j e v a, Karjalais-venäläini sanakirja (Pohjois-karjalaiset murtehet). Lässä 9 tuhatta sanua. Petroskoi: Periodika, 1999.

¹³ Lingvistiekkuterminät. Bülleteni N1. Luadii L. Markianova. Petroskoi: Tazavallan sanastokomissii, 2000; vt J. Ö i s p u u, Die karelische Linguistikterminologie in den 1990er Jahren. (Die olonetzische Schriftsprache.) – *Linguistica Uralica* 2003, kd XXXIX, nr 2, lk 33–42; Школьная лексика (Собственно-карельское наречие). Бюллетень Н5. Составитель

Kõigis kolmes asutuses töötab veel terve hulk keeleteadlasi, kes 1970.–1980-ndail aastail kaitsesid oma kandidaadiväitekirja Tartu ülikooli soomeugri keeleteaduse kaitsmisnõukogu ees: N. Zaitseva vepsa noomenimuutmisest (1975), V. Fedotova karjala fraseoloogiast (1977), Aleksandra Punžina Kalinini murraku noomenikategoriatest (1977), Vladimir Rjagojev karjala Tihvini murrakust (1979), L. Markianova karjala verbiderivatsioonist (1980), P. Zaikov lapi Babini murde fonoloogiast ja morfoloogiast (1980), N. Mamontova Karjala ANSV aunuse areaali mikrotoponüümia struktureaal-semantilistest tüüpidest (1982), Julia Sürjäläinen ingerisooe taimenimetustest (1982) ja I. Mullonen Ojati jõe hüdronüümiast (1983). Mainitagu, et erinevalt Eestist oli Karjalas juba tol ajal üldiseks tavaks väitekirjad trükis avaldada.¹⁵ 1970.–1980-ndail aastail ilmus Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituudi väljaandel mitu muudki doktori- või kandidaadiväitekirjal põhinevat monograafiat.¹⁶ Vepsa keele uurimise seisukohalt oli tähtis sündmus Maria Zaitseva vepsa keele grammatika ilmumine.¹⁷

1940.–1960-ndail aastail kaitstud väitekirjad on monograafiatena ilmutamata jäänud. Et tol perioodil kaitsesid Karjala fennougristid enamasti soome kirjakeele alaseid töid, tuleb tõdeda, et kandidaadiväitekirjadest on just need uurimused jäänud trükis avaldamata. Peapõhjus on kindlasti tööde kirjutamise ja kaitsmise aeg: sõjajärgseil kümnendeil oli raamatu trükki toimetamine seotud suurte raskustega. Väitekirjade põhiseisukohti on siiski tutvustatud mitmeis artiklis. Mõni väitekirja kuulub nn autoreferaadita dissertatsioonide hulka,¹⁸ enamikul väitekirjadest on aga autoreferaadid olemas.¹⁹

V. Караккина. Петрозаводск: Периодика, 2001; Ühteiskunnallis-poliitiekalline sanasto. A–O. Bulletin N6. Luadii L. Markianova. Petroskoi: Periodika, 2003; Ühteiskunnallis-poliittine sanasto. П–Я. Bulletin N8. Luadii L. Markianova. Petroskoi: Periodika, 2004; Yhteiskunnallis-poliittini sanasto. Varsinais-karjalan murreh.) A–O. Bulletin 7. Luatija V. Karakina. Petroskoi: Periodika, 2003.

¹⁴ J. H a r i t o n o v a, Školvaihišt. Petroskoi: Periodika, 2000; J. H a r i t o n o v a, Lingvistine vaihišt. Petroskoi: Periodika, 2000.

¹⁵ В. Д. Р я г о е в, Тихвинский говор карельского языка. Петрозаводск: Наука, 1977; Н. Г. З а й ц е в а, Именное словоизменение в вепском языке (История и функционирование форм слова). Петрозаводск: Карелия, 1981; Н. Н. М а м о н т о в а, Структурно-семантические типы микропонимии ливвиковского ареала Карельской АССР (Олонецкий район). Петрозаводск: Карелия, 1982; Л. Ф. М а р к и а н о в а, Глагольное словообразование в карельском языке. Петрозаводск: Карелия, 1985; И. И. М у л л о н е н, Гидронимия бассейна реки Ояти. Петрозаводск: Карелия, 1988; В. П. Ф е д о т о в а, Фразеологизмы в карельском языке. Петрозаводск: Карелия, 1985; vt ka: В. П. Ф е д о т о в а, Фразеологический словарь карельского языка. Петрозаводск: Карелия, 2000; В. П. Ф е д о т о в а, Краткий фразеологический словарь карельского языка (Собственно-карельское и ливвиковское наречия). Петрозаводск: Периодика, 2001; П. М. З а й к о в, Бабинский диалект саамского языка: (фонологическое морфологическое исследование). Петрозаводск: Карелия, 1987.

¹⁶ Г. М. К е р т, Саамский язык (Кильдинский диалект). Фонетика. Морфология. Синтаксис. Ленинград: Наука, 1971; А. П. Б а р а н ц е в, Фонологические средства людиковской речи (Дескриптивное описание). Ленинград: Наука, 1975; М. И. З а й ц е в а, Суффиксальное глагольное словообразование в вепском языке. Ленинград: Наука, 1978.

¹⁷ М. И. З а й ц е в а, Грамматика вепского языка (Фонетика. Модфология). Ленинград: Наука, 1981.

¹⁸ А. А. Б е л я к о в, Современный карельский диалект с. Толмачи. Ленинград, 1946; В. Е. З л о б и н а, Фонетика олонцкого говора карельского языка. Петрозаводск, 1948; А. Г. М о р о з о в а, Управление глаголов в финском языке. Петрозаводск, 1953.

¹⁹ Н. И. Б о г д а н о в, История развития лексики вепского языка. Ленинград, 1952; М. И. К е р т, М-овые инфинитивные формы в финском литературном языке. Петрозаводск, 1953; М. Э. К у у с и н е н, Причастия в финском языке. Петрозаводск, 1954; Г. Н. М а к а р о в, Имен-

Monograafia pole avaldatud siiski ei J. Sürjaläineni ega A. Punžina kandidaadiväitekirja.²⁰

Perestroika ja sellele järgnenud Nõukogude Liidu lagunemine töid väitekirjade kaitsmistesse pausi. Vana süsteem ei toiminud enam isegi Venemaal, uut polnud veel loodud: oldi ju käidud 1970.–1980-ndail aastail soome-ugri keelte alaseid väitekirju kaitsmas Eestis. Sestap plaanis paar Karjala teadlast veel 1995. aastal doktoritöö kaitsmiseks pöörduda Tartu Ülikooli poole, kuid hirm, et Eestist saadud teaduskraad ei pruugi Venemaal kehtida, hoidis neid tagasi. Selleks ajaks sai Tartu kunagised funktsioonid endale Joškar-Ola, kus tegutseb praeguseni Venemaa Föderatsiooni ainuke soome-ugri keelte doktoritööde kaitsmiskomisjon. Mõne teise koodi all on töid võimalik kaitsta Venemaa Teaduste Akadeemias Peterburis või Moskvast.

Joškar-Olas on läänemeresoome keelte alal väitekirja kaitsnud kolm Karjala Vabariigi kõige uuemat filoloogiadoktorit: 1997. aastal kaitses P. Zaikov esimese karjalasena doktoritööd karjala keelest, teemaks karjala murrete verbimuutmistsüsteem. 2002. aastal sai esimeseks vepslasest doktoriks vepsa keele alal N. Zaitseva uurimusega vepsa verbimuutmistsüsteemist. 2000. aastal kaitses I. Mullonen doktoriväitekirja Süvari ümbruse kohanimetaktidest. Kõik kolm dissertatsiooni on ka trükitis avaldatud.²¹

Pikka aega oli Karjala fennougristide unistuseks saada Moskvalt luba luua kaitsmisnõukogu ka Petroskoisse. Loa saamine viibis ja kandidaadiväitekirjugi käidi kaitsmas Marimaal: 2003. aasta märtsis kaitses seal oma töö Jelena V. Bogdanova karjala murrete refleksiivkonjugatsioonist.²²

2003. aasta mais said Petroskoi teadlased Moskvalt kaheks aastaks õiguse luua kaitsmisnõukogu. Nõukogu moodustati 13-liikmeline. Nõukogu seitse liiget (P. Zaikov, I. Mullonen, N. Zaitseva, G. Kert, Jelena Markova, Nina Kri-nitšnaja ja välisliikmena Jevgeni Igušev) on doktorid ja kuus liiget (L. Markianova, V. Rjagojev, Maria Mullonen, T. Staršova, Julia Koppoleva, J. V. Bogdanova) teaduste kandidaadid. Kaitsmiskomisjoni juhhib P. Zaikov, sekretär on J. V. Bogdanova.

2004. aastal kaitsti komisjoni kolmel istungil neli kandidaaditööd. 9. jaanuaril kaitsesid väitekirja Denis Kuzmin Valge mere karjala toponüümide mudelite arealsest distributsioonist ja Natalja Gilojeva karjala murrete pronoomenitest. Aleksandra Belikova 28. mail kaitstud kandidaadiväitekirja käsitles soome deskriptiivverbide semantikat. 10. detsembril kaitses Olga Karlova väitekirja, mille teemaks oli *l*-elemendiga karjala toponüümid.²³

ные (субстантивные) определительные словосочетания в финском языке. Москва, 1955; В. М. О л ы к а й н е н, Глагольные суффиксы с залоговым значением в современном финском литературном языке. Москва, 1956; М. И. М у л л о н е н, Глагольные односоставные предложения в финском языке. Tartu, 1966.

²⁰ А. В. П у н ж и н а, Именные категории в калининских говорах карельского языка. Tartu, 1977; Ю. Э. С ю р я л я й н е н, Названия растений в финских говорах Ленинградской области. Tartu, 1982.

²¹ П. М. З а й к о в, Глагол в карельском языке (Грамматические категории лица-числа, времени и склонения). Петрозаводск: Издательство Петрозаводского государственного университета, 2000; Н. Г. З а й ц е в а, Вепсский глагол. Сравнительно-сопоставительное исследование. Петрозаводск: Периодика, 2002; И. И. М у л л о н е н, Топонимия Присвирия: проблемы контактирования. Петрозаводск: Российская Академия наук, Карельский научный центр, Институт языка, литературы и истории, 2002.

²² Е. В. Б о г д а н о в а, Возвратное спряжение в диалектах карельского языка. Автореферат. Йошкар-Ола, 2003.

²³ Д. В. К у з ь м и н, Ареальная дистрибуция топонимных моделей Беломорской Карелии.

Loodetavasti ilmuvad ka uusimad kandidaativäitekirjad eraldi raamatutena. Töörohke 2004. aasta annab lootust, et 2005. aastal saadakse Moskva nõusolek kaitsmiskomisjoni töö jätkamiseks.

Väitekirjade kaitsmised toimuvad eestlastele nõukogude ajast tuntud reeglite järgi. Tööd hindavad kaks põhiopponenti, kellele lisaks saadab kirjaliku arvamuse ka nn välisretsensent (D. Kuzmini ja A. Belikova väitekirjade välisretsensioonide autoriks kutsuti nende ridade kirjutaja). Kraadi annab endiselt Moskva Kõrgem Atestatsioonikomisjon (VAK). Ka bürokraatia pole kuhugi kadunud ja dokumentatsiooni ebatäpsused võivad põhjustada kaitsmistulemuste tühistamise. Nõnda juhtus D. Kuzmini tööga, et põhiopponenti retsensioonil olnud vale templi pärast lükkas VAK dokumendid tagasi ega kinnitanud kaitsmistulemusi. Korduskaitmine toimub Joškar-Olas.

Venemaa Föderatsioonis tegutsevad soome-ugri keelte alaste kandidaativäitekirjade kaitsmisnõukogud Joškar-Olale ja Petroskoile lisaks veel Saranskis ja Iževskis.

Karjala Vabariigis on enamik karjala ja vepsa keele uurijaist rakendatud mitmes asutuses samaaegselt ja lisaks teadustööle ja õpetamisele ollakse poeedid ja kirjanikud ning tõlgitakse piiblit ja ilukirjandust.²⁴ Nii on filoloogiadoktor Nina Zaitseva oma luuletuste eest saanud kirjanduspreemia, tänu temale on olemas lastele mõeldud vepsakeelne "Kalevala".²⁵

2000. aasta sügisest alates korraldab Petroskoi Riikliku Ülikooli läänemeresoome keelte ja kultuuri teaduskond läänemeresoome keelte uurimisele ja õpetamisele pühendatud Bubrichi konverents (Бубриховские чтения). Osavõtjate arvu poolest suuremad konverentsid toimusid 2000. ja 2002. aasta sügisel. Esimese, 2000. aasta konverentsi ettekannete põhjal on ilmunud artiklikogumik.²⁶ Karjala teadlastele lisaks on konverentsidel olnud osalejaid Soomest ja Eestist. Eesti osavõtt on piirdunud allakirjutanu ja Marje Joalaiuga.

21.–22. oktoobril 2004 toimus 5. Bubrichi konverents. Tänavuse konverentsi tegi eriti huvitavaks Karjala fennougristide noor põlvkond, kelle ettekanded moodustasid konverentsi kavas tervelt 75%.

2005. aastal saab Keele, Kirjanduse ja Ajaloo Instituut 75- ning Petroskoi Riikliku Ülikooli soome keele ja kirjanduse kateeder 65-aastaseks. Neid sündmusi tähistatakse sügisel järjekordse Bubrichi konverentsiga. Ilmuma peaks ka tänavuse konverentsi ettekandekogumik.

Millised on Karjala ja Eesti keeleteadlaste kontaktid?

Juba üle kolmekümne aasta on Eesti ja Karjala fennougristid üheskoos osalenud Euroopa keeleteadlaste ALE (vt KK 1976, nr 6, lk 376–377; KK 1986, nr 5, lk 312–313; KK 1998, nr 11, lk 792–794) ja ligi paarkümmend aastat läänemeresoome keeleteadlaste ALFE (vt KK 2000, nr 4, lk 306–308) koostami-

Автореферат. Петрозаводск, 2003; А. Е. Беликова, Семантика глаголов звучания в финском языке. Автореферат. Петрозаводск, 2004; Н. Гилова, Вопросительные, неопределенные и обобщительно-определятельные местоимения в диалектах карельского языка. Автореферат. Петрозаводск, 2003; О. Карлова, *l*-овая модель в топонимии Карелии. Автореферат. Петрозаводск, 2004.

²⁴ J. Öispuu, Karjala kirjandus ja keelepoliitika. – Keel ja Kirjandus 2003, nr 7, lk 522 jj.

²⁵ Kalevala lapsile i noristole. Vepsäks om kändnu N. Zaiceva. Petroskoi: Periodika-Juminkeko, 2003.

²⁶ Бубриховские чтения. Проблемы прибалтийско-финской филологии и культуры. Сборник научных статей. Петрозаводск: Петрозаводский государственный университет, 2002.

sel. Karjalased on esinenud aastail 1998–2000 Võru Instituudi sügisestel konverentsidel. Vastastikku on ka üksteise keelt õpetatud: TÜ-s ja TPÜ-s on 1990-ndatel aastatel peetud karjala keele kursusi (TPÜ-s ka vepsa keele kursusi). 2001/2002. õppeaastal pidas TPÜ magistrant Anžela Saksa eesti keele kursuse Petroskoi Riiklikus Ülikoolis. Eesti keele õpetamisest-õppimisest olakse Karjalas huvitatud praegugi.

1998. aasta novembris sõlmisid Petroskoi Riikliku Ülikooli läänemere-soome keelte ja kultuuri teaduskond ja Tallinna Pedagoogikaülikooli filoloogiateaduskond koostöölepingu, mille sätteid on seni võimalust mööda ka täidetud.

Eesti ja Karjala fennougristide tööalased kontaktid pole eriti elavad, kuid õnneks on need siiski olemas.

Nütdeks on möödunud üle poole sajandi ajast, mil Teine maailmasõda muutis ühe osa eestlastest pagulasteks, "kohverinimesteks", kellest paljud veel hulk aega pärast kodumaalt põgenemist elasid iseseisvuse taastamise romantikas, uskudes, et võõrsil viibimine on vaid ajutine paratamatus, aeg koguda "varandust, jõudu ja teadmisi", et siis oma rikkalikku majanduslikku ja vaimset pagasit Eesti heaks rakendada. Illusioonid asendusid peagi mõistmisega eksiilist kui määramatust, kuid mitte lõplikust paratamatusest.

Käesoleva artikli aluseks on kolme (välis)eesti¹ kirjaniku teosed, milles kajastuvad eksiilkogukonna ja pagulase vahelised suhted – ootused, pinged ja pettumused – asukohamaa ühiskonnaga kohanemise või kohanematuse taustal. Kõik kolm vaatluse alla tulevat romaani lahkavad erineva asukohamaa eksiilkogukondade kogemusi: Aksel Valgma "Elu üksiklinnud" (1966)² kujutab eestlaste elu Austraalias, Elin Toona teose "Sipelgas sinise kausi all" (1974)³ tegevus toimub Inglismaal ja Asta Willmanni romaani "Hundisõidul" (1975)⁴ tegevus Ameerika Ühendriikides.

Aastatel 1944–2000 ilmus eksiilis algupärast ilukirjandust 957 teost, millest valdav osa olid romaanid.⁵ Romaanide hulgas domineerisid ülekaalukalt ajaloolised, sõja- ja nostalgiaromaanid – teosed, mida lugejad vajasid paguluse algusaegadel ja mida luges peamiselt paguluse vanem põlvkond. Vaid vähestes heal kirjan-

duslikul tasemel teostes oli teemaks pagulaste elu, nende omavahelised suhted ja eksiili kogemus laiemalt. Kuivõrd see väide kehtib ka suurte Euroopa eksiilkirjanduste kohta, nagu saksa, austria või juudi, on raske öelda, sest vastus eeldab laiahaardelist analüüsi, kuid kahtlemata on nimetatud teemad nii mõnegi saksa, austria või juudi eksiilkirjaniku varasemas või hilisemas loomingus otsesemalt või varjatumalt pinnale kerkinud. Mainitagu siinkohal näiteks Hermynia Zur Mühleni "Igavest varjumängu" (1943), mis kõigepealt ilmus inglise keelde tõlgitud ja saksa keeles alles 23 aastat hiljem, või Isaac Bashevis Singeri romaani "Eksinud Ameerikasse" (1981).

Pagulaskirjanike vähesele huvile välismaal elavate eestlaste elust kirjutamise vastu on 1966. aastal ajalehes Vaba Eestlane tähelepanu juhtinud ka kriitik Hellar Grabbi, kes nimetab nähtust omaette sotsiaalsühholoogiliseks fenomeniks, mis vajaks põhjalikumalt analüüsi.⁶ Samas möönab ta: "Selles, et pagulaskirjandus ei suuda huvipakkuvuselt ja kvaliteedilt võistelda võõrkeelsega, ja selles, et pagulaskirjanduses peagu puuduvad pagulaste enda elu käsitlevad teosed, ei saa kirjanikke otseselt süüdistada. Iga kirjanik kirjutab sellest, mis temas liigub, ja teeb seda nii hästi, kui suudab. Mingit programmi kunstlikult üles sättida ei saa. Kui on hingelised või muud tõr-

⁶ Minevikku ja nostalgitsemissesse takerdumise üle ironiseerib oma 1954. aasta Vabas Eestis ilmunud jutukeses "Kuidas kirjutada hea romaan?" ka Ilmar Talve: "Oleks hea, kui romaani tegevus toimuks maal, sest sellega osutatakse, et me oleme ikka oma Eesti maa küljes kinni. Kõrvaltegelased võivad siis olla näit. talurahvas, aga muidugi mitte peategelased, kes on ainult jõukas talus sündinud nii nagu kõik eestlased, ja nemad käisid kodus ainult suviti, tekkel peas ja värvilint rinna peal, nagu haritud inimesele kohane." (I. Talve, See oli sel ajal kui... Vesteid ja sulekriipse paguluse algaegadest 1945–1954. – Loomingu Raamatukogu 1990, nr 52, lk 47.)

¹ Praegusel hetkel räägime küll ühest eesti kirjandusest, kuid nähtusena, millel olid eripärased sünningimused ja oma arenguloogika, vajab see siiski eraldi mõistet.

² A. Valgma, Elu üksiklinnud. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1966.

³ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1974.

⁴ A. Willmann, Hundisõidul. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1975.

⁵ A. Valmas, Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000. I. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 2003, lk 176.

gestused väliseestlaste elu kirjanduslikul käsitlemisel – või ka kodumaa praeguse elu kirjanduslikul käsitlemisel –, siis need tõrgestused lihtsalt on ja tuleb vaid loota, et mõni kirjanik end vabaks murab.⁷ Vanematest kirjanikest, kel pagulasteema puudutamise suhtes tõrkeid ei olnud, väärib nimetamist August Mälk ("Kodumaata", 1947), Salme Ekbaum ("Külaliseks on ootus", 1952; "Kärestik", 1955; "Kontvõoras", 1966), Karl Einer ("Ainult üks valge liblikas", 1953), Asta Willmann ("Peotäis tuhka, teine mulda" 5. kd, 1968; "Hundisõidul", 1975) ja Raimond Kolk ("Küla põleb kahest otsast", 1955; "Et mitte kunagi võita", 1969; "Mõned päevad septembris", 1972; "Truudus elu vastu", 1976).

Tegelik "vabaksmurdmine" sai teoks, kui kirjutama hakkasid 1930-ndatel sündinud autorid, kes suutsid üle olla vanemaid kirjanikke kammitsenud sotsiaalpsühholoogilisest barjäärist ja olid vabad selle barjääri osalistest põhjustest – "mineviku rasketest surmasõlmedest" –, nagu on kauni kujundlikkusega ühes oma romaanis öelnud S. Ekbaum. Niisiis hakati käsitlema ka eksiilelu valukohti ja paineid, kaksikoleku ja juurtetuse teemat. Tegemist oli põlvkonnaga, kes sai hariduse paguluses ja kelle maailmapilti kujundas teistsugune aeg ja keskkond.

Noorte kirjanike senisest erinev kultuurikogemus ja uued valikud ajendasid ka eksiilkogukonna ja pagulas(t)e suhteid ning probleeme vaatlema avaramatest ja paratamatult ka kriitilisematest vaatepunktidest, rikastades seeläbi kirjanduspilti, mida noorem põlvkond kippus aina enam pidama igavaks ja vähe huvipakuvaks. Autorid, kes tõid kirjandusse värsket verd, uusi teemasid ja kirjutusviise, olid Helga Nõu ("Kass sööb rohtu", 1965; "Tiiger, tiiger", 1969), Enn Nõu ("Pidulik marss", 1968) ja Elin Toona ("Sipelgas sinise kausi all", 1974; "Kaleviküla viimne tütar", 1988).

Ehkki "Elu üksiklinnud" jäi peamiselt lastele kirjutatud Aksel Valgma ainukeks romaaniks, tõuseb see teistest pagulaste elu kujutanud teostest mitmelgi põhjusel esile. Esiteks on tegemist romaaniga, mis ühena vähestest vaatleb hiljuti Saksamaa DP-laagritest (*Displaced Persons Camp*) uuele asukohamaale Austraaliasse saabunud pagulaste püüdlusi alustada algusest peale, luua oma kodu ja vabaneda lõpuks "kohverinimese" staatusest. Teiseks on huvitav see, milliseks kujuneb ühe peategelase, Juhan Kuusiku positsioon kohalikus austraalia eksiilkogukonnas, mis erineb teistest siin artiklis käsitletavates romaanides kirjeldatud kogukondadest.

Juhan Kuusik kujuneb romaanis pagulase arhetüübiks, igavese ilmajaetuse valus üksiklaseks, keda iseloomustavad märksõnad on pessimism, kohanematus ja aja jooksul sügavaks depressiooniks muutuv melanhoolia. Meeleheidet ja ängi, mis Juhanit algusest peale rõhuvad, tekitavad nii keskkond kui ka inimsuhted: "Kõik surub, kõik pigistab! Kliima, õhk, töö, inimesed."⁸ Küllap tabasid need meeleolud erineval määral kõiki värskelt kodumaa kaotanud pagulasi, kuid Juhani puhul on tegemist sügavama kriisiga, kust ei puudu ka teatud masohhistlikud, rahvuslikust diskursusest tingitud jooned: "Armastada tähendab kannatada! Õigel pagulasel ei tohi valu iialgi kaduda südamest. Ta peab alatasa hoidma oma hinge piinas."⁹ Teisenemisi ja arengut välistavasse identiteeditundes klammerdumine võimaldab uutest oludes jääda kõigest ja kõigest distantseerituks, igavesti võõraks. Võõras olemine ei ole seega midagi absoluutset ega vältimatut: see võib olla ka teadvustatud valik, mida toetab konservatiivse rahvusluse paindumatus.

Milline on igavesti võõra ruum, milline tema aeg? Julia Kristeva näeb võõra ruumi liikuva rongi, lendava lennukina, see on "üleminek, mis välistab peatumise".

⁷ H. Gr abbi, Eesti pagulaskirjanduse püsimine on ohus. – H. Gr abbi, Tulgu uus taevast. Mõtteid viiekümnest kirjjanikust. Tallinn: Virgela, 1999, lk 236.

⁸ A. Val gma, Elu üksiklinnud, lk 50.

⁹ A. Val gma, Elu üksiklinnud, lk 108–109.

Võõra aeg on "ülestõusmine, mis mäletab surma ja seda, mis juhtus enne, kuid mil puudub eemalolemise õndsus".¹⁰ Ka Juhan tunneb, et kord on ta juba surnud, ja see elu, mida ta elab, on elu pärast surma. Eksistentsiaalset tühjusetunnet täidab teise surma ootus, sest "...muud õnne enam sellest lühinägelikult allakäivast maailmast oodata pole..."¹¹ Pessimistlike mõtisklustega kaasneb koduigatsusest sugenev melanhoolia, nii et isegi kartulivõtmine vihmasajus näib tagantjärele lausa "ihaldatud lõbuna".

Juhanile vastandub kohalik eesti kogukond, kelle peamiseks mureks on majandusliku kindlustunde ja asukohamaa ühiskonnas kõrgema sotsiaalse seisundi saavutamine. Seejuures on oluline paista tublim ja edasipüüdlikum kui teised kogukonna liikmed. Käib omalaadne kogukonnasisene võistlus positsioonide pärast. Võrreldes laagripäevadega, ollakse nüüd "siledad, ümmarad, hästi riides", kuid silmis on pagulastel ikka "elumurede kandmise väsimust, suunurgis raske pagulassaatuse pettumuskurde, aja poolt araks tehtud sisemuses alatine hingeline võitlus".¹² Ehkki seltskonnas veeretatakse juttu ka eestlusega seotud küsimustest, nagu poliitilise elu korraldamine ja sellelt pinnalt tõusnud kogukonnasiseste tülide ja vastuolude lahendamine, jäävad need teisejärgulisteks "jonnakate laste mängudeks".

Pagulastest ühe vähesena suudab tulevase arenguid realistlikult näha ajakirjanik Elmar Saar, kui ta ütleb: "Sest kelle ja mille huvides kõik öeldakse toimuvat, on varsti võib-olla juba päästmatult verest tühjaks jooksnud, see tähendab eesti rahvas ja Eesti. Kurb on ärataotud mõtet öelda – me elame soovunelmates ega taha tõsiasi uskuda".¹³ Kompromissitu rahvuslasena ei saa Juhan selliseid arvamusalvaid aktsepteerida. Tema kannab romaanis rahvusliku diskursuse valvaja ja kontrollija rolli, kritiseerides

kõiki pagulasi, kes tõrguvad täitmast eestluse kui pagulasele kohustusliku projekti ettekirjutusi. Naist manitsev Juhan manitseb otsekui kogu pagulaskonda: "Meie jõud kuulub vabale Eestile. Kes laseb end mammonast pimestada, on kadunud hing enesele ja kodumaale."¹⁴ Eriti ilmekalt avaldub tema roll vanaeestlaste ehk enne Esimest maailmasõda Austraaliasse emigreerinud eestlaste ja uute, poliitiliste pagulaste vastakate hoiakute ja vaadete kirjeldamisel.

Vanaeestlased elavad jõukalt ja on ühiskonnas hästi kohanenud, mida peegeldab ka suhtumine keelde: eesti keele rääkimine on rohkem *fun*, keelde tungivad loomulikuna sisse ingliskeelsed sõnad ja väljendid. Sagedaseks jututeemaks on Austraaliasse saabumisel valitsenud rasked olud, tulijate ennastületav töökus ja algatusvõime. Kodumaal toimuvast rääkides lähevad vanaeestlaste ja uute pagulaste arvamused lahku, tekivad tülid: ühed hoiavad kodueestlastega tihedat kontakti ja usuvad, mida sealt kirjutatakse, teistele tundub, et Eesti asjus pole õigust kaasa rääkida neil, kes nii kaua aega on kodumaast eemal olnud.

Vanaeestlaste teise põlvkonna rahvuslik identiteeditunne on veelgi nõrgem kui vanematel, kuid see on teadliku kasvatusel tulemus. Nende puhul on põhjust rääkida sümboolsest eestlusest: ollakse küll teadlikud oma etnilisest päritolust ja traditsioonidest, kuid ise eestlust, s.o eesti keelt või kombeid ei harrastata ja eesti seltsielus ei osaleta.¹⁵ Vanemad on uhked selle üle, et lapsed on "juba ammu austraallased"; pigem peetakse häbiasjaks *foreigner*'i ehk siis eestlasega abiellumist.

Kõige teravamalt arvustab romaanis pagulaskogukonda tööline Kaarel Lepp. Kaarel heidab pagulastele ette uhkust ja enese teistest paremaks pidamist. Kui juttu tuleb Eesti Maja juurdeehituse toetamisest, selgub, et eestluse edendamine on tema jaoks vaid aja ja raha raiskamist.

¹⁰ J. Kristeva, *Strangers to Ourselves*. New York: Columbia University Press, 1991, lk 7–8.

¹¹ A. Valgma, *Elu üksiklinnud*, lk 109.

¹² A. Valgma, *Elu üksiklinnud*, lk 80.

¹³ A. Valgma, *Elu üksiklinnud*, lk 81–82.

¹⁴ A. Valgma, *Elu üksiklinnud*, lk 24.

¹⁵ R. Raag, *Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur*. – Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost. A. Bertriau. Tallinn: Avita, 2001, lk 177–191.

ne: "Või mis selle suure lossiga siis õige ära tehakse? Kui aitas vanadele, eks käi meilegi küllalt. Ei maksaks nahast välja hüpata."¹⁶ Usku ei ole Kaaril ka laste eestlasteks kasvatamise, sest pole ju aega. Vastu on eelkõige lapsed ise, kes ei taha eesti keelt õppida kindlas teadmises, et "ega me enam Saksamaale tagasi lähe!"¹⁷ Eestlusest lahtiütlemise tõttu pälvib Kaarel kaaslaste vaikiva hukkamõistu, ent Kaarile tähendab lahtiütlemine rahvusliku mõtlemise poolt peale sunnitud arvamusest, et iga inimene peab end määratlema kindla rahvusena, kui tahab end teostada, vabanemist Eestis tekkinud meekekibedusest ja pettumusest tollase elu vastu ning võimalust kujundada oma identiteet, hetk hetke järel teada saades, kes ta on.

Juhani ummikseisu lõpetab enesetapp. Teda, kes pidas end "õigeks pagulaseks", iseloomustab sõber Martin Tuults inimesena, kes tegelikult pagulaseks ei sobinud: "Ta jõud oli väiksem kui igal teisel pagulasel. Ta ei tahtnud meelega kohaneda võõrsil, ta kasvatas endale sellise elu eitamist niikaua kuni ta ei leidnudki muud pääsuteed..."¹⁸ Juhani surma järel jääb kolmest elu üksiklennust järele kaks – Juhani naine Helga ja sõber Martin.

"Sipelgas sinise kausi all"

"Sipelgas sinise kausi all" on Elin Toona kolmas romaan. Siin on fookuses Inglismaa teise põlve pagulaste suhted rahvusluse ja eksiilkogukonnaga. Elin Toona ise sattus Inglismaale 10-aastaselt, kuid isikliku elu sündmused viisid kirjaniku sealt 1967. aastal edasi USA-sse. Elust Inglismaal on juttu ka romaanides "Puuingel" (1964) ja "Kolm valget tuvi" (1992).

Inglismaal tekkis umbes 5000 pagulasega suuruselt kuues eestlaste kogukond. Naised töötasid peamiselt haiglas (nn valgete luikede aktsioon), mehed põllul ja vabrikutes. Et eesti pagulaste olukord kujunes seal inglasliku mentaliteedi, pagulastesse suhtumise ja raskuste tõttu hariduse omandamisel ebameeldivamaks

kui põgenikelaagrites Saksamaal, hakati Inglismaalt peagi lahkuma – kas USA-sse, Kanadasse või Austraaliasse.¹⁹

Romaani "Sipelgas sinise kausi all" peategelane on "üksik ja teistest eraldatud välismaalane" Ants Karusoja, kelle pagulasaastad on möödunud Põhja-Inglismaa tööstuslinna tekstiilivabrikus. Erakliku loomuse ja sõnakehvuse tõttu peavad kaastöölised Antsu upsakaks, veidraks ja poolsegaseks. Ta ei sobitu alamasse tööliklassi ka oma kommete ja käitumise tõttu: avab naistöölitele ust, riietub korralikult, loeb raamatuid, "milledest keegi teine aru ei saanud, nagu näiteks – malest".²⁰ Antsus omakorda tekitab võõristust kohalike kaastöölise lookaalpatriootlike hoiak ja range klassivahe järgimine. Viimane on tegur, mis Antsu võõrust veelgi rohkem rõhutab: talle tundub, et kõik teised teavad täpselt, kuhu nad kuuluvad, välja arvatud tema. Nagu Juhan Kuusik, jääb ka Ants võõraks "nii siin kui seal" – nii inglaste kui eestlaste hulgas. See võõrus on Juhani omast siiski erinev: ühelt poolt põhjustab marginaliseerumist eksiilkogukonda koos hoidva eestluse suhtes ükskõikseks jäämine – Ants pole huvitatud "ei rahvaste ühtesulamisest ega säilitamisest", sest "mõlemad olid üldised küsimused ega aidanud teda isiklikult põrmugi"²¹ –, teisalt aga samasugune ükskõiksus kohaliku ühiskonna ja kultuuri suhtes. "Inglise linnad näisid Antsule kõik ühesugused. Taevast tundus alati hall, tumemust või vihmane. Inimesed ei muud kui liikuva kujud, nagu sipelgad."²²

Ehkki rahvuslikud küsimused Antsu ei huvita, püüab ta kodurahu huvides vanemate, kelle mõtted ja ettevõtted on "puht eestipärased", hoiakuid mitte arvustada, teha tõsise näo, kui jutuks on eestlusesse puutuv, ja mis olulisim – käia Eesti Majas ja eesti seltskonnas, jätmaks muljet "tavalisest ja normaalsest pagulasest".

¹⁹ O. Kruus, Eestiga südames võõrsil. Kirjutisi eesti pagulaskirjandusest. Tallinn: Kuldvillak, 1996, lk 50–51.

²⁰ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 7.

²¹ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 14.

²² E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 89.

¹⁶ A. Valgma, Elu üksiklennud, lk 233.

¹⁷ A. Valgma, Elu üksiklennud, lk 234.

¹⁸ A. Valgma, Elu üksiklennud, lk 261.

"Kodu mõju all" on ka Antsu vend Vello ja õde Anna. Vello, kes tahab pärast keskkooli õppida edasi kunstikoolis, põhjustab "ilmatu perekonnatüli" ja läheb lõpuks vabrikusse tööle nagu Ants ja Anna. Taunitud on inglaslikud kombed ("inglased ei tea, mis hea on," väidab ema) ja sõbrustamine teistest rahvustest lastega: "Lapsed ei tohtinud oma koolisõpru koju tuua ja õppisid juba varakult võõraid kahtlustama ja end eemal hoidma. Ja hiljem – igasuguseid väljaspoolseid vahekordi varjama."²³ Anna, kes armastab lugeda ingliskeelseid romaane, saab selle eest isa käest põhjaliku peapesu, sest "eestikeelset lugemist" on ju ometi küllalt. Kõige hullem, mis Annaga võiks juhtuda, oleks mõistagi välismaalasel laps saamine – isegi surm pommide all on ema arvates parem ja kohasem.²⁴ Kodus peavad Anna ja Vello küll käituma vastavalt vanemate arusaamadele ja ootustele, kuid Inglismaal üles kasvanuna pole kumbki neist "pagulane mentaliteedilt". "Oma" ja "võõra" vaheliste erinevuste dramatiseerimine kui rahvuslikule diskursusele iseloomulik strateegia tekitab soovitud pigem vastupidiseid tulemusi: need asjad, mida halvustatakse, hakkavad tunduma normaalse ja loomulikena. Seepärast ei kavatsenud ka Anna ja Vello oma elu eestluse säilitamise kohustuse nimel ohverdada.

Kuidas mõjutab Antsu ta võõrdumus, "äärel olek"? Marginaalsust käsitlevad teooriad rõhutavad nähtuse kahetist olemust. Positiivsena tuuakse välja marginaalsuse soodustav mõju intellektuaalsele arengule ja suurema objektiivsuse kujunemisele. Negatiivsena nähakse "äärel olemist" ülitundlikkuse põhjustamise tõttu: marginaalne inimene põlgab oma rahva pärandit, aga päritolu jääb alles ja hakkab teda hingeliselt häirima. Kahe erineva käitumisvõimaluse või otsustuse vahel kõikumise tulemuseks on lõhestatud eneseteadvus, mis tekitab siseheitlusi ja vaimset konflikti.²⁵ Tüüpilise äärel-

olijana ei suuda ka Ants kaksikolekust tulenevat lõhet vältida. Ta satub vaimuhaiglasse ja sealt vabanenuna ei tea enam isegi, on ta terve või vaimuhaige.

Pärast haiglasolekut süveneb vastu-meelsus elada vanemate kontrolli all vaimselt umbses õhkkonnas, tugevneb soov "ise oma elu elada". Kodus aga tuleatakse päevast päeva meelde rahvuslukest tulenevaid kohustusi ja vähem tähtis pole vanemate arvates ka mulje, mis Antsust teistele eestlastele haiglasoleku tõttu jääda võib: "Sa teed isale head meelt, kui tuled sel aastal meiega jõulu- puule. Meie oleme kõik pagulased võõral maal ja peame kokku hoidma. Eriti meie peame ühiskonda toetama, su isa oli ju osakonna juhatuses ligi kaksteistkümmend aastat enne kui ta haigeks jäi."²⁶ Samas ei saa kohaliku eesti kogukonna puhul rääkida mingist ühiskonnast selle sõna laiemas tähenduses: see moodustub käputäiest pagulastest, kes ettevõtlikkuse või julguse puudumise tõttu on Inglismaale lihttöolisteks jäänud ja ootamatult avastanud, et mujale minna on lootusetult hilja.

Ants jääb võõraks kodus ja eesti kogukonnas. Tahtejõuetus ja iseloomunõrkus takistavad loobumast maskidest ja eksiilkogukonna ning kodu ette kirjutatud rollidest. Oluliseks tõkkeks on ka minevikuvõlg onu Lalli ees, kelle naise kadunuks jäämises usub Ants end olevat perekonna poolt süüdi mõistetud. Ta on "purjetanud küsimuste, aimuste ja süütunde merel, tuuleks viha, südametunnistus ja ema süütud halisemised".²⁷

Suhte loomises inglannast vabrikutöölise Pauline Lovejoyga näeb Ants võimalust uueks alguseks, peab Pauline'i "uueks eluks ja väljapääsuks tühjast katlast, kuhu ta oli sattunud". Kuna Saatu- se mängus, mida Ants salaja mängib, osutub võitjaks malend Eestlus, läheb lu edasi "muutumatu surmatunnini". Ants jääb sipelgaks, kes liigub muutumatus ruumis mööda muutumatu trajektoori enese vaimse surma poole.

²³ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 20.

²⁴ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 31.

²⁵ J. Rakfeldt, Põhja-Ameerika eestlaste identsusest. – Akadeemia 1993, nr 1, lk 3–12.

²⁶ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 88.

²⁷ E. Toona, Sipelgas sinise kausi all, lk 194.

"Hundisõidul"

Nii luulet, proosat kui ka näidendeid kirjutanud Asta Willmanni peateoseks on viieosaline saaga "Peotäis tuhka, teine mulda" (1961–1968), mis jälgib peategelase Maria Metsa ehk Iia eludraamat paralleelselt Eesti ja eestlaste saatusega. Siin käsitletav romaan "Hundisõidul" (esialgu pidi teose pealkirjaks saama "Umbellulidae") jäi Asta Willmannil viimaseks. Tegemist on autopsühhograafia, mis peaks kujutama autori "psüühne arengut, teadvuse ja alateadvuse lahinguid, teadlikku enesekasvatust, isevärki otsinguid jne".²⁸ Algselt pidi sellest tulema näidend, kuid töö käigus paisus tege-laskond niivõrd, et kirjanikul tuli otsustada "kompositsioonilise kaksikluse" kasuks. Näidendi ümber ja vahele kujundas ta jutustavad peatükid ning tulemuseks oli omalaadne näidend-romaan. Asta Willmanni sõnul sai teose "sihiks ja suunaks" kajastada erinevate põlvkondade rahvuslikke pürgimusi paguluses ning erinevaist kogemustest tekkinud konflikte, millele annab teravust ja värvi üks noorem kodueestlane.²⁹

Ameerika Ühendriikides elas pärast 1950-ndate lõppu kõige rohkem eestlasi – 30 000.³⁰ 1959. aastal kolis Asta Willmann abikaasaga Kanadast Connecticuti osariiki Hartfordi, kus töötas kaheksa aastat draamaosakonna juhataja ja lava-praktika õppejõuna. Autor on püüdnud käsitletavas teoses taaselustada tolle aja kogemusi, meeolusid ja õhkkonda.

Romaanis segunevad realism ja modernism, grotesksed stseenid ja romantilis-paatoslikud sisekõned. Tervik moodustub vägagi erinevatest, sujuvate üleminekute tõttu kohati raskesti jälgitavatest lugudest, mida ühendab Alda Hanikati kuju. Neist keskseks kujuneb kohalike eesti pagulasnoorte näitetrupi lugu

²⁸ A. Willmann, Asta Willmanni kirjad Juuli Meomale. – A. Willmann, Post scriptum. Valitud novellid, kirjad, esseed, mälestused. Tallinn: SE&JS, 1998, lk 316.

²⁹ Kuidas kirjanikud kirjutavad. 33 loomelugu. Toim. ja komm. F. Oinas. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1992, lk 124.

³⁰ R. Raag, Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999, lk 76.

tuntud kodueesti autori näidendi "Kullaketrajad" lavastamisest.

Pagulasnoori eesotsas trupijuhhi Margus Voorega kujutatakse innustunud, aatelite ja ühtehoidvatena, inimestena, kes tahavad ja suudavad eestlust säilitada ja edasi kanda. Rahvusliku vaimuse tugevdamiseks peab Margus trupikaaslastele lennukaid kõnesid: "Well, oleme killustet, elame mitmel pool ja mitmel mandril, ainuke, mis meid võiks ühendada ja ühendab, on üks eesti kultuuri orbiit! Sed a rikastades, sed a avardades kõigege, mis meid isiklikult on rikastanud ja avardanud, hoiame alles oma rahvusliku identsuse ja ka isikliku identsuse..."³¹ Marguse sõnad viitavad rahvusliku identiteedi avaramale mõistmisele, mis tunnistab selle tegeliku kujunemisloogikat – uue pidevat integreerimist vanaga.

Margusega sarnast retoorikat rahvuselusest rääkides väljendab ka üks trupi liikmeid, Maia Karundi: "Rahvuslus, mis pole kosmopoliitselt häälestet, on anakronism globaalseiks paisund probleemide ajastul!"³² Maia avalduses peegeldub kahtlemata ka 1960-ndate põlvkonnale omane poliitiline teadlikkus ja püüd suhestada kitsalt rahvuslikud probleemid mujal maailmas toimuvaga.

Marguse, Maia ja teiste käsitletava romaani noorte identiteediprobleeme vaagides ei saa rääkida rahvuslikust identiteedist selle kitsamas tähenduses, sest asukohamaa kultuur on neid kahtlemata rohkem mõjutanud kui eesti oma. Sobivam mõiste oleks diasporaa identiteet, mis viitab juba toimunud kultuurilisele nihkele ja mitme kultuuri elementide koosmõjule. Stuart Hall nimetab diasporaa identiteetideks ennast pidevalt muutuse ja erinevuse kaudu uutmoodi loovaid ja taasloovaid identiteete. See on identiteedimõiste, mis "elab erinevusega ja selle kaudu, mitte hoolimata sellest".³³

Mõistagi ei ole laia silmaringi ja kriitilise hoiakuga noored rahul vanema põlv-

³¹ A. Willmann, Hundisõidul, lk 30.

³² A. Willmann, Hundisõidul, lk 72.

³³ S. Hall, Cultural Identity and Diaspora. – P. Williams, L. Chrisman (eds.), Colonial Discourse and Post-Colonial Theory. A Reader. London: Longman, 1993, lk 392–403.

konna pagulaste arusaamisega ei eestlustest ega kunstist. Kõiki trupi proove saadab valjuhäälnud protest rahvusliku alahoidlikkuse ja jäikuse vastu. Tagurlikke kaasmaalasi kutsutakse omavahel šovinismihuntideks, kelle tegevusväli on ahenenud "kättemaksuks ja kaikasõjaks" ning kes "pimedas šovinismisaunas viskavad odavat rahvuslikku sentimentalismile".³⁴ Etteheitmist väärivad ka vanema pagulaskonna soovimatus kodueestlastega "hinge- ja vaimusidet" luua.

Vaimusideme loomist sobib noorte arvates sümboliseerima "Kullaketrajate" lavastamine. Proovide käigus saab näidend pealkirjaks "Hundisõidul", mis kujuneb asjaosalistele ootamatult järjekordseks kaikasõjaks, kuhu on segatud ka Eestist end "erialaselt täiendama" saadetud Endel Umbaed ülesandega takistada näidendi etendamist.

Endel Umbaed peab nii noorte kui ka vanade pagulaste kultuurilisi pingutusi ühtmoodi haletsusväärseks idealismiks, kunstliku väetise tilkadeks kõrbeliivale, sest pole ju enam "õiget pinnast ega juurtevõrku". Paradoksaalsel kombel satub Endel samasse paati "šovinismihuntidega", kes püüavad samuti "punase teatri" tegemist takistada, süüdistades noori kommunistide toetamises ja lõpuks koguni issanda ja isamaa reetmises.³⁵ Ülimalt groteskne stseen kulmineerub naeruvääristatud šovinismihuntide viimases etteastes – katses Endel läbi peksta.

Endli tegeliku missiooni selgudes teeb Maia enda ja eestluse suhtes olulise otsuse: ütleb lahti vaba ehk siis "maata, koduta, abstraktsest eestlusest purjus eestlase" identiteedist. Kõik see toimub ideaalides ja vanemate käest "päris kodust" kuulnud müütides ja muinasjuttudes (mida Maia kujutles kehastuvat ka Endlis) pettumise tähe all. Samas osutab seesugune otsus vajadusele "vana mööbel välja visata" ja teha ruumi uuele, mis lõpuks on üks teid Maia poolt eelnevalt ulja loosungina välja hüütud paindlikuma ja mitmekülgsema identiteedini.

Kolm käesolevas artiklis põgusa vaatluse all olnud romaani pakuvad huvitavaid sissevaateid erinevate asukohamaade pagulaste probleemidesse ja suhetesse eksiilkogukonnaga. Romaanides "Elu üksiklinnud" ja "Sipelgas sinise kausi all" on keskmes keskeas pagulusse sattunud põlvkonna traagika, teoses "Hundisõidul" erinevate põlvkondade arusaam eestlusest.

"Elu üksiklinnud" annab läbilõike Austraalia vana- ja uuseestlaste kogukondadest. Peategelase Juhan Kuusiku vaimseks ankruks on sõjaeelne Eesti ja äärmiselt paindumatu rahvuslik identiteeditunne. Selline hoiak omakorda välis- tab barjääri ületamise tema ning kohaliku keskkonna ja inimeste vahel. Ta on kapselduja, vabatahtlikult eemalejääja, igavesti võõras. Teistest pagulastest eraldavad Juhanit äärmuslikkus hoiakutes ja töökspidamistes, mistõttu kindlustub võõra positsioon ka eksiilkogukonnas.

"Sipelgas sinise kausi all" on puhtaimal kujul romaan marginaliseerumisest ja üksikindiviidi alistumisest kogukonna survele. Pagulaskogukonda kujutatakse siin kui "eksklusiivset klubi", kuhu sobituvad ainult need, kes vastavad teatud ettekujutustele ja pooldavad soositud maailmavaadet. Samas ei suuda kogukond temalt tuge otsija vajadusi enam rahuldada.

Märksa mitmekülgsema, aga samas ka vastuolulisema pildi eksiilkogukonna elust annab Asta Willmanni romaan "Hundisõidul". Siin vaetakse konservatiivsetest rahvuslastest vanema põlvkonna pagulaste ja noorte vahelist konflikti ning selle põhjusi. Noored on inmustunult, kuid mitte kriitikavabalt valmis kandma pagulaste missiooni eestlastena, tunnetades seejuures teravat vajadust avardada ja uuendada rahvuslikku diskursust.

Et romaanide "Elu üksiklinnud" ja "Sipelgas sinise kausi all" peategelased on paljude maailmakirjandusest tuntud pagulaste vaimusugulased, kinnistavad nad arusaama pagulasest kui segaduses, kohanemisvõimetust, nii omade kui ka võõ-

³⁴ A. Willmann, Hundisõidul, lk 32.

³⁵ A. Willmann, Hundisõidul, lk 206.

raste seas võõraks jäävast üksiklasest, kelle rahvusliku identiteedi domineerivaks komponendiks saab kodumaa kaotuse lein kui individuaalne ja kollektiivne mälestus. Romanides "Sipelgas sinise kausi all" ja "Hundisõidul" vaidlustatakse

konservatiivse rahvusluse jäigad hoiakud ning näidatakse selle ideoloogiast juhitud eksiilkogukondade repressiivset loomust ja traumeerivaid mõjusid kogukonna liikmetele.

JUTUSTUS PETERBURIS HARITUD EESTLASTEST

Raimo Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn: Estopol, 2004. 332 lk (+ lisad 172 lk).

Eesti linnaajaloo teenekas uurija Raimo Pullat on jõudnud oma tööjärjega Neevalinna. See ei ole kindlasti juhus, oli ju Vene tsaaririigi pealinn Esimese maailmasõja aegu tõusnud eestlaste arvult teiseks linnaks Tallinna järel. Sellest lähtudes on R. Pullat uurimise alla võtnud nii Peterburi eestlaste perekate koloonia kui ka nende õpi- ja elukeskkonna. Et ametnike, teenijate ja (vabriku)töölise kõrval leidus metropolis märkimisväärselt palju haridust nõudlevaid eesti noori, kelle osa hiljem Eesti riigi ülesehitamisel oli erakordselt suur, on uurimuse põhirõhk asetatud Peterburile kui hariduskoldele. Tüseda monograafia ilmutamisega on autor ühtlasi – omapoolse sümpaatiavaldusena – pidanud silmas Peterburi rajamise 300. aastapäeva.

Raamat on kogukas ning rikkalikult illustreeritud. Eessõnale ja historiograafiale järgnevad kaks sisupeatükki, kokkuvõtted eesti, inglise ja vene keeles, 12 lisa, allika- ja kirjandusloend ning nimeregister. Sissejuhatava osa moodustab ülevaade "Peterburi eestlased" (lk 35–95) ja tuumaka põhipeatüki "Peterburi – eesti haritlaskonna peamisi kasvulavasid" (lk 97–312). Omadussõnu "mahukas", "kopsakas" või "(laia)ulatuslik" tahaks kasutada tegelikult uurimuse iga osa puhul.

Eessõnas pakub autor põgusaid punktiire linna sünnist ja kiirest arengust ning tõmbab paralleele küll Ankara, küll Põhja-Euroopa pealinnadega. Nendega võrreldes oli Peterburi kasv lausa tormiline. Et rajati Vene impeeriumi uut pealinn, akent Euroopasse, ei hakanud suurriik oma ressurssidega koonerdama. Keele ja Kirjanduse tavalugeja oleks neile punktiiridele oodanud ehk pisipiken-

dustki, näiteks lühipõiget Ingerimaa (põlisrahvaste) ajalukku ja Peterburi eelkäija Nyeni ehk Nevanlinna aastaisse. Kindlasti oleks sobinud viidata tuntud Ingerimaa-koguteosele,¹ näiteks lk 14 seoses Narva, Nyeni ja Käkisalmla mõjuväljadega. Praegusest sõnastusest võib mõnele lugejale jääda isegi mulje, otseku paigutaks autor Nyeni Laadoga rannikule või viiks ta Laadoga ranniku ja Kexholmi (*alias* Käkisalmla) sootuks lahku.

Materjaliküllus on sundinud autori valikutele ja piirangutele. Mõni teine uurija oleks ehk viidanud veel impeeriumide pealinnade sarnasustele (nt Londoni, Viiniga) või Peterburi eeskujule XVIII–XIX sajandi Vene arhitektuuris (nt kas või Tomskis) või teinud vihjeid metropol-sõna tähendusosadele Venemaa koloniseerimispoliitikaga. Ent need on R. Pullatile kõrvalise tähtsusega. Ta keskendub ajavahemikule 1703–1917 ja toonitab, iseloomustades Peterburi eestlaste elukeskkonda, et tegu on küll paljurahvuselise linnaga (nagu nt Viin), ent selgelt vene metropoliga, kus domineerib vene elanikkond, keel ja kultuur. Tähelepanelik lugeja, kes näiteks oma (vana)vanemate jälgi ajab, märkab viitest 14 (lk 17) ehk sedagi, et vene ajaloolased peavad juba kõiki mineviku-Peterburi mittevenelasi välismaalasteks.

Niisugused suurteosed nagu "Lootuste linn Peterburi" ei sünni mõistagi üleöö. Meenutatagu, et 1972. aastal osales Raimo Pullat Nõukogude ja Soome ajaloolaste sümposiumil Leningradis, kus rõhutati vajadust uurida Peterburi rahvusühmi, eriti linna Oktoobri-eelsel perioodil.

¹ Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri. Toim. P. Nevalainen, H. Sihvo. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1991.

1974. aastaks oli R. Pullatil ajaloolis-demograafiline ülevaade Peterburi eestlastest ja soomlastest valmis ning see ilmus Soomes, sarjas "Turun Historiallinen Arkisto".² Ülevaate illustreeritud ja sotsialismimaale kohasem variant, eestikeelne brošüür "Peterburi eestlased" ilmus Tallinnas 1981. aastal³ ning moodustab nüüd – taas kapitalimaale kohandatuna – tuumosa monograafia I peatükist "Peterburi eestlased". Varasemat arvestamata võib mõni (noorem) lugeja olla isegi üllatunud, nähes, kui palju on Peterburi eestlaste peatükis juttu soomlastest. Siinkohal peab kiitma autori kunagisi (teema)valikuid, sest võrdlusandmed Peterburi soomlaste, lätlaste või poolakatega olid olulised varem ja on seda ka tänapäeval. Saatust võib aga autor tänada selle eest, et ta on sotsialismilaagri ideoloogiakatlad üle elanud ning end teostada saanud ka teadusliku *common sense*'i tingimustes. (Samas kui terved "uut elu ehitamas"-biblioteegid on riiuileil lugemiskõlbatuks hangunud.)

Peterburi eestlaskonda (ja Jaani kogudust iseäranis) puudutavad andmed kogus R. Pullat sealseist arhiividest juba valdavalt 1970-ndail aastail. See mahukas töö on olnud õigesti ajastatud, võiks tagantjäreletarkuses öelda. Kui see kedagi üllatakski, ent andmete osas pole 1981. aasta brošüüris antud pilt väga palju muutunud. Kardinaalselt on muutunud aga pilt sõna otseses mõttes – illustratsioonide rohkust ja head valikut tuleb eraldi kiita ning kogu raamatu kujundust esile tõsta. Sest tegelikult on see üheksa suursponsori toel ilmunud suurejooneline väljaanne.

I osa puhul torkab silma veel seegi, et autor pole peatükki kaasajastanud palju de väliseestlasi puudutavate uurimuste

² R. Pullat, Pietarin virolaiset ja suomalaiset. Vertaileva historiallinen tutkimus 1700-luvulta vuoteen 1917. Sosiaali-historiallinen ja demograafinen aspekti. – Turun Historiallinen Arkisto 29. Turku: Turun Historiallinen Yhdistys, 1974, lk 7–51.

³ R. Pullat, Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitlus XVIII sajandi algusest kuni 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat, 1981.

võrra (nt I. Arens, H. Kulu, I. Lotkin, M. Mela, R. Raag, H. Sabbo, E. Ström), kuid on põhiallikana lisanud Peterburis 2002. aastal ilmunud teose "Многонациональный Петербург. История. Религии. Народы" ("Paljurahvuseline Peterburi. Ajalugu. Religioonid. Rahvad"). Ent seda võib taas mõista kui autori (enese)piirangut. R. Pullat on linnade, mitte niivõrd (välis)eestluse uurija, seetõttu on talle esmatahtis kõik Peterburiga seotu (k.a eriti Helmi Janseni, August Rei või Aleksander Veiderma memuaarid), mitte aga Peterburi eestlaste käsitlemine väliseestluse raames või nende sobitamine väliseestluse üldpilti.

Monograafia II osa "Peterburi – eesti haritlaskonna peamisi kasvulavasid" annab suurepärase ülevaate eesti õppuritest Peterburis. Venestamisaastaist levinud vene gümnaasiumikeel toeks, oli (Bernard Kangro sõnul) "Põhja-Eestist koguni käepärasem trügida Peterburi suunas" kui Tartusse.⁴ Ja kui 1880-ndail aastail oli sealseis suurkoolides õppimas vast kümnekond üliõpilast, siis 1915. aastal oli immatrikuleeritud juba 257 (või isegi rohkem). Üliõpilasi on esitletud erialade kaupa, alates juristidest kuni ohvitserideni. Tooni annavad ootuspäraselt õigusteadlased, muusikud ja kunstnikud, kuid ega ole vähe ka insenere, arste või õpetajaid. Eesti võimalustega võrreldes seisid väljaspool konkurentsi Peterburi konservatoorium ja kunstiakadeemia. Raamatus leidub kümnete kaupa üldtuntud kultuuritegelasi, näiteks Miina Härma, Konstantin Törnpu, Rudolf Tobias, Artur Kapp, Aino Tamm, Artur Lemba ja Heino Eller muusikutest või Johann Köler, August Weizenberg, Amandus Adamson, August Jansen, Jaan Koort, Eduard Taska ja Nikolai Triik kunstnikest. Ka need peatükid on eeskujulikult illustreeritud. Tabelitena on välja toodud üliõpilaste jagunemine teaduskonniti, sotsiaalse päritolu ja kodulinna-de järgi. Eriti tänuväär on isikuandmete kompaktne esitamine omaette lisades (lk

⁴ B. Kangro, Universitas Tartuensis. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool ja üliõpilaskond sõnas ja pildis. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1970, lk 106.

334–446), nii üliõpilaste ja kuulajate ni-
mestikena (õppeaastaist 1906/07, 1911/12
ja 1915/16) kui ka korrastatud lühibio-
graafiatena. Küllap leidub sadu huvilisi,
kes neist nimekirjadest oma vanemaid,
sugulasi või lihtsalt tuttavaid nimesid
otsivad.

Ka selles osas on arhiivitöö maht olnud
silmapaistvalt suur, olgugi et andmete
enamik pärineb Tallinnast ja Tartust, li-
saks paljudest erialaleksikonidest, me-
muaridest ning käsikirjadest. Algmater-
jali on jagunud ebavõrdselt, sest kunsti- ja
muusikainimeste kohta ilmunud on palju
rohkem kui ohvitseridest või metsandus-
tegelastest. Õnneks on autorit siinkohal
konsulteerinud erialainimesed: arhitek-
tuuris Karin Hallas-Murula, muusikas
Alo Põldmäe, juristide puhul Peeter Jär-
velaid, ohvitserkonna suhtes Hellar
Grabbi jpt. Eessõnas tänatud 21 asja-
tundjat on talle kas materjali saatnud,
head nõu andnud, valminud osi retsen-
seerinud või autorit muidu julgustanud.
Eks mõni on võinud jääda ka "ja mitmeid
teisi"-vormeli varju (nt Indrek Hirv, kelle
kogust pärineb fotosid). Kui siinkohal mi-
dagi tulevikult soovida, siis kindlasti
omaette alajaotust humanitaaralade
esindajaile.

Eri eluvaldkondade peatükkidele järg-
neb loogilise lõpuloona "Seltsitegevus" (lk
276–307), kus antakse ülevaade Jaani
kogudusest, ilmalikest organisatsioonidest
ning seltsidest. (Vähemasti viidet
oleks väärinud üliõpilasseltside ülevaade
B. Kangro koguteoses "Universitas Tar-
tuensis", lk 106–154.) Haritlaste suure
osakaalu tõttu on Peterburi eestlaste
seltsielu olnud väga elav ja mitmekesine.
Arvatavasti sai tollane hariduslik, kul-
tuuriline ja rahvuslik seltsielu üheks põ-
hihoovaks, mis viis eestlased oma auto-
noomiat toetava suurmeeleavalduseni 26.
märtsil 1917. R. Pullat paistab küll umb-
usaldavat (lk 307), nagu oleksid osavõtja-
te arvanded Helmi Janseni memuaari-
des (40 000 osalejat, neist 14 000 sõjaväe-
last) ebausutavalt suured. Et kahtlused
moodustavad uurimistöo lahutamatu osa,
oleks vahest võinud mälestusi kõrvutada
erialakirjanduse andmetega. Kui piirduda

käepäraste teostega, siis on need arvud
üsna samasugused nii Vabadussõja ajaloo
I osas (1937)⁵, Evald Uustalu Eesti ajaloo
(1968)⁶, Seppo Zetterbergi koguteoses
"Viro" (1995)⁷ kui ka Eesti Entsüklopee-
dia XI köites (2002)⁸ mainitute-ga.

Eesti haritlaste kaardistamise-iseloo-
mustamise kõrval näikse sügenenud tei-
sigi joonealuseid märkusi, kus autor mil-
legi ta tähelepanu paelunu puhul otseku
õlgu kehitaks. Näiteks Peterburi ülikooli
algusaasta puhul (lk 106). Peterburi üli-
kooli nimeline õppeasutus rajati teata-
vasti 1819. aastal. Et oma stardipakku
Lomonossovi-aegsest Moskva ülikoolist
(1755) varasemaks nihutada, on aga pe-
terburilased hakanud lähtuma 1724. aastal
Peeter I asutatud teaduste akadee-
miast. R. Pullati kasvatus ei paista luba-
vat tal oma imestust päris kõvasti väljen-
dada. Või mida siin imestada, selliseid
näiteid leidub lähemaltki. Eks ole ju
R. Pullati koduülikool asutatud 1952.
aastal, ent tähistas mullu oma 85. aasta-
päeva. Tänu sellele, et algusots seoti Ve-
ne tänava ning 1919. aastaga.

Raimo Pullat on 2004. aastal publit-
seerinud neli monograafiat. Ja olgugi
"Lootuste linn Peterburi" üks järjekordne
tähis autori rikkalikus toodangus, käib
selle teose ühiskondlik tähtsus ning reso-
nants mitme ette. See pole lihtsalt üle-
vaade Peterburi eestlastest, vaid on kui
terve kaleidoskoopiline panoraam. Vast-
selt monograafiast saab lähemalt aimu,
missugune tähendus on Peterburil (ku-
nagi) eestlastele olnud, kui suurt osa on
mänginud see linn eesti kultuurielus ja
-loos, k.a Eesti riigi rajajate ning ülesehi-
tajate koolitamisel. Aimu saab sellest vai-
muväest, mis oleks võinud Venemaale

⁵ Eesti Vabadussõda 1918–1920. I köide. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1937, lk 27 (40 000 ja kuni 15 000).

⁶ E. Uustalu, Eesti Vabariik 1918–1940. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1968, lk 8 (40 000 ja 12 000–15 000).

⁷ S. Zetterberg, Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Helsinki: Suomalaisen Kirjalisuuden Seura, 1995, lk 88 (40 000 ja u 15 000).

⁸ Eesti Entsüklopeedia 11. Eesti üld. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002, lk 296 (40 000 ja 10 000).

ehk jäädagi, kui oma riik oleks jäänud loomata. Lõpetuseks jääb soovida, et Peterburi eestlaste raamatu eeskujul ilmuks ülevaateteoseid teistestki linnadest, kus eestlasi arvukamalt elanud ning kus eesti asja aetud. Ja, *last but not*

least, lugejaid huvitab kindlasti väga see-
gi, kuidas jätkus Peetrilinna eestlaste elu
pärast 1917. aastat.

JÜRI VIKBERG

TARTU ÜLIKOOLI JA LÄTI SIDEMETE KULDAJAST ehk LÄTI KEELT POLE TÄNAPÄEVAL VÕIMALIK ÕPPIDA MITTE ÜHESKI EESTI ÜLIKOOLIS

Hain Tankler, Algo Rämmer. *Tartu University and Latvia. With an Emphasis on Relations in the 1920s and 1930s.* Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 2004. 240 lk + illustratsioonid.

Tartu Ülikooli Läti-suunalise tegevuse ja teadussidemete kohta polnud enne Hain Tankleri ja Algo Rämmeri raamatut ilmunud ühtki uurimust. Siinne ülevaade püüab seda lünka täita 1920.–1930-ndate aastate osas. H. Tankleri ja A. Rämmeri paarisajaleheküljelist raamatut lugedes saab selgeks, kui vilgas ja mitmekülgne oli tegelikult tol perioodil kultuuriline läbikäimine. Lätiga on Tartu Ülikoolil kontakte olnud oieti ju ülikooli asutamisest peale. Tartusse tuli õppima lätlasti ja muust rahvusest Lätimaa inimesi. Tsaariajal tõusis lätimaalastest üliõpilaste arv Tartus 1400-ni. Lätimaalased on Tartu Ülikoolis ka õpetanud. Tartu Ülikooli ja Läti Ülikooli kontaktid muutusid eriti elavaks 1920-ndate aastate algul ja 1930-ndate aastate lõpus, olles toona tihedamad kui teiste maadega, mida tingis naabrus ja ühesugune saatus, aga samuti mõlema äsja iseseisvunud riigi ees seisvate ülesannete sarnasus. Kontakti ülalpidajais on olnud konkreetsed inimesed, koostööst huvitatud teadlased, ülikoolide juhid, naabermaade suursaatkonnad, ühishuvidena ühingud ja toimkonnad.

Käesolevas tutvustuses on tähelepanu pööratud humanitaarlaste Läti-suunalistele sidemetele, mis moodustab tutvustavast raamatust umbes viiendiku.

Eesti humanitaarteadlased on vaadel-daval ajajärgul Läti vastu väga elavat huvi tundnud. Riikide iseseisvumine tä-

hendas ju sedagi, et esimest korda ajaloo-s oli Eesti ja Läti uurijail avaram võimalus mitmekülgsest edendada rahvusteadusi: keeleteadust, ajalugu, etnoloogiat, kultuuri jne. H. Tankleri ja A. Rämmeri raamat annab rahvusteadlaste Läti-huvist päris hea pildi. Eesti arheoloogid, keeleuurijad, rahvaluuleteadlased ja etnograafid korraldasid Lätimaale uurimisreise. Ajaloolaste huviorbiiti tõusid esmajoones Riia rikkalikud arhiivid. Eesti ajalugu ja ajaloo uurimine on mõistetavalt Lätiga tihedalt läbi põimunud juba ainuüksi seetõttu, et omaaegne administratiivkubus Liivimaa kubermang jagunes riikide iseseisvumisega kaheks. Ajalugu käsitledes pole kerge piire tõmmata ning jaotada Liivimaa ajalugu Läti ja Eesti vahel. Palju Liivimaad puudutavaid arhiividokumente on laiali Riia ja Tartu arhiivides. Läti arhiivides pidas vajalikuks töötada enamik Eesti ajaloolasi. Hans Kruusi võib pidada kahe rahva ajaloolaste eestipoolseks sidemeheks. Oma doktoritööks "Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail" kogus ta materjali ka Riias Liivimaa rüütelkonna arhiivis.

Ajaloolaste ja arheoloogide kongressid etendasid tähtsat osa nii Balti riikide koostöö kui ka kogu Läänemere piirkonna teaduse arengus. Nii korraldas Läti Ülikool 1930. aasta suvel Riias Balti muinasteadlaste kongressi. Suvel 1937 toimus Riias Läänemere maade ajaloolaste esimene väga rohke osavõtuga kongress.

Eesti ja Läti arheoloogide sidemete esmasõlmijaid oli kahtlemata soomlane Aarne Michaël Tallgren (1885–1945), esimene Eesti ja Põhjamaade muinasteaduse professor Tartu Ülikoolis. A. M. Tallgren rõhutas Eestiga piirnevate alade arheoloogilise uurimise tähtsust ja arvas, et Tartu Ülikool võiks enda peale võtta tööde juhtimise. Harri Moora (1900–1968) esilekerkimisega muutusid Eesti ja Läti arheoloogide sidemed veelgi tihedamaks. Läti muinasaeg on H. Moora töödes kesksel kohal. Oma esimese väitekirja kirjutas ta teatavasti Läti rauaaajast. Läti poolelt edendas arheoloogide koostööd eriti Läti Ülikooli arheoloogiaprofessor Francis Balodis (1882–1947), kes oli õppinud Tartu Ülikoolis.

Eesti etnograafid tundsid Läti vastu samuti suurt huvi. Tollal Tartu Ülikoolis etnograafiat õpetanud soomlane Ilmari Manninen (1894–1935), kes oli ühtlasi Eesti Rahva Muuseumi direktor, käis uurimisreisil Läti- ja Leedumaal. Liivlaste ainelise kultuuri vastu tundis huvi Ferdinand Leinbock-Linnus (1895–1942). Kogutud materjali on F. Linnus kasutanud mitmes oma uurimuses, näiteks on ta kirjutanud pikema artikli liivlaste põhilisest elatusalast kalastamisest.

Eesti keeleteadlaste (Andrus Saareste, Julius Mägiste, Paul Ariste) Läti-huvi oli seotud esmajoones liivi keele uurimisega. 1920. aasta suvest alates alustas liivi rannakülades keeleainese kogumist Lauri Kettunen (1885–1963, Tartu Ülikooli läänemeresoome keelte professor 1919–1925), kes soovis täiendada teoksil olevat liivi sõnaraamatut. Sõnaraamat ilmus 1938. L. Kettuneni arvates oli liivi keel välja suremas, ja et selle põhjalikumaid tundjaid polnud, siis tema arvates oli auaasi, et just Eestist võiks leida tulevikus selle tähtsa soome-ugri keele spetsialiste. L. Kettuneni mõjul ja abil kujunes eestlasest Oskar Loo-riitsast (1900–1961) hea liivi rahvaluule tundja ja uurija. O. Loo-riitsal kujunesid aastaid kestnud sidemed läti folkloristi Anna Bērzkalnega (1891–1956). A. Bērzkalne Eesti-huvi oli püsiv. 1922. aastal käis ta end täiendamas professor Walter Andersoni juures. Olgu siinkohal mainitud, et A. Bērzkalne eest-

vedamisel pandi 1924. aastal alus Läti Rahvaluulearhiivile.

Omaette põnev teema on keeleuurijate sümpaatia hääbuvatu liivi rahva vastu ja soov ning katsed kaitsta nende õigusi, mida Tankleri ja Rämmeri raamatus küllalt üksikasjalikult valgustatakse. L. Kettunen ja O. Loo-riits olid mures liivlaste püsijäämise pärast. 1921. aastal käis Kettunen Riias Läti välisministri Zigfrids Anna Meierovicsi juures, kellega ta võttis jutuks liivlaste hääbumise. O. Loo-riits saatis Eesti Vabariigi välisministrile seitsmepunktilise nõudmise liivlaste olukorra parandamiseks, see trükiti jaanuaris 1938 Eesti Rahvuslaste Klubi ajakirjas. Teravad väljaastumised viisid selleni, et 1937. aastal saatsid Läti võimud Loo-riitsa koguni riigist välja ja kehtestasid tema suhtes sissesõidukeelu. Sel teemal on toleaeegses ajakirjanduses palju kirjutisi ja tutvustatavas raamatus antakse neistki ülevaade. Juhin siinkohal tähelepanu ühele, Eestis ehk vähe tuntud väljaandele. Nimelt ilmus mõni aasta tagasi Riias Teise maailmasõja eelsel ajal Läti riigi vastu suunatud õõnestustegevust ja Läti vastuluuret valgustav väljaanne "Läti luureteenistused 1919–1940. 664 saatust" (Rīga, 2001), milles leidub peatükk "Liivlaste ühiskondlik aktiivsus, selle ärakasutamine soome ja eesti natsionalistide tegevuses" (lk 241–246), kus on Läti Vabariigi siseasjade ministri poliitikaosakonna ametnike salajasi raporteid, mis nad esitavad liivi külades tegutsenud soomlaste kohta. Tsiteeritud dokumentides leiduvad L. Kettuneni ja Soome välismissiooni õpetaja, Liivi rannas ja Eesti Ingeris jutlustamas käinud H. K. Erviõ ning paljude aktiivsete liivlaste nimes, nagu Kārlis Stalte, Mārtiņš Lepste, Didrihs Volgonskis ja ta poeg Edgars Volgonskis (hiljem Vaalgamaa), P[ēteris] Dambergs. Kuupäevaga 30. X 1937 dateeritud dokumendis nõuab agentuuri osakonna juhtkond agentidelt, et nad pööraksid suuremat tähelepanu liivlaste tegevusele seoses nende Läti riigi suhtes ilmneva ebalojaalse tegevusega. Kästakse pöörata erilist tähelepanu liivlastele adresseeritud kirjandusele, samuti kooliõpikutele, sest "Soomes on välja antud Läti

riiki ignoreeriva sisuga kirjandust". 23. novembrist 1937 kirjutatud ettekandes valgustatakse Liivi Seltsi ja selle aktivistide tegevust, kus muuhulgas on öeldud, et seltsi tegevus oli lätlaste ja Läti riigiga koostöö poole pürgiv seni, kui selle üle otustasid liivlased ise. Raport jätkub nii: "Kuid teadmata põhjustel ei meeldinud see soomlastele, kes alates 1919. aastast, peamiselt Soome professori Lauri Kettuneniga eesotsas, hakkasid huvi tundma väljasureva liivi rahva keele, folkloori, etnograafiliste iseärasuste kui endale sugulasliku soome-ugri rahva koostisosa vastu." Eestlaste kohta käivaid materjale pole kõnealusel väljaandes käsitletud.

Loomulikult huvitavad Eesti keeleteadlased Lätis kõneldud lõunaeestilisest lutsi ja leivu keelesaarest. Keelesaared on nüüdseks hääbunud. Raamatus mainitakse sellega seoses Andrus Saareste ja Paul Ariste nime. Kuid olulisima panuse andsid keelesaarte uurimisse hoopis Valter Niilus (1913–1978) ja Paulopriit Voolaine (1899–1985), keda tutvustatavas raamatus mainitakse vaid möödaminnes (lk 199). Akadeemilise Emakeele Seltsi stipendiaat V. Niilus kogus leivu murdekeele kohta ainulaadse materjali ja avaldas selle põhjal valimiku leivu tekstete, varustades need prantsuskeelsete tõlgetega ja asjatundlike lingvistiliste kommentaaridega (1937), samuti on tema sulest ilmunud mitu olulist kirjutist leivule iseloomulike ja tõenäoliselt väga arhailiste keelenähtuste teemal. Teine AES-i stipendiaat P. Voolaine kogus olulise osa praegu eesti murdeuurijate käsutada olevast nimetatud keelesaarte sõnavarast ning püüdis sisendada lutsi rahvasse hõimuliikumise ideed, aitas kaasa sellele, et lutsi noori tuli Eestisse õppima.

Humanitaaralade esindajate tegemised on pakkunud laiemat huvi ja leidnud ajakirjanduses kajastamist sagedamini kui muude alade puhul. Humanitaaride sidemed lähtusid vastastikusest huvist, kuid aeg-ajalt peeti siiski tarvilikuks rõhutada ühise töö tähtsust. Teineteise keelt eriti ei osatud, mis võis ehk mõnevõrra takistada kontaktide hoidmist. H. Tankler ja A. Rämmer tuletavad meelde tõsiasi, et ühise kolmanda keele ka-

sutamine oli samuti probleem, sest Balti riikides tollal paremini osatava saksa või vene keele kasutamist ei peetud poliitiliselt korrektseks ning inglise või prantsuse keele tundmine oli suhteliselt tagasihoidlik. Tartu Ülikooli arheoloogiaprofessor H. Moora on 1933. aastal kirjutanud nii: "Läti poolt on algatatud koostöö korraldamine rahvaluule, etnograafia ja muinasteaduse alal. Oleks vaja mõlema maa ülikoolide või ka teaduslike seltside vahel luua kokkulepe, mille järgi mõlema maa teaduse esindajate poolt vastastikku teineteise naabermaal peetakse erialadel põhjalikke ettekannete sarju. Nii oleks võimalik vastamisi lähemalt tutvuda nii ühist huvi pakkuvate kui ka teise maa iseärasusi käsitlevate küsimustega ja saada ärgitust vastavaks tööks omal maal. Nii Lätis kui Eestis peaks süstemaatiliselt kantama hoolt selle eest, et vähemalt kummagi maa ülikool saaks võimalikult täielikult ja järjekindlalt kogu naabri kultuurelu käsitleva kirjanduse." Läti Ülikooli arheoloogiaprofessor F. Balodis kutsus samuti üles tegema aktiivsemat koostööd, märkides kriitiliselt: "Meie küürutame mõne keskmise või koguni nõrga Lääne-Euroopa teadusemehe ees... lätlased ja eestlased ei ole veel õppinud ulatama teineteisele kätt sõbralikuks koostööks." Tihedama koostöö takistuseks on ajaloolased pidanud näiteks seda, et "rõhuv enamus kahe riigi ajaloo küsimusi on leidnud käsitlemist vastastikku arusaamatuis keeltes" (H. Kruus) ning sedagi, et Eesti ja Läti ajaloolastel on olulisi erinevusi kahe riigi ajaloo kokkupuuteprobleemide tõlgendamisel, iseäranis erinevalt lähenetakse mõnelegi Vabadussõja sündmusele.

Koostöö seisukohalt oluline teema, mida H. Tankler ja A. Rämmer ka päris põhjalikult jälgivad, oli naabermaade keele- ja kultuurilektoraatide asutamine, mis püsis päevakorras pikemat aega, kuid teostus alles 1940. aasta kevadel, kui filosoofiateaduskonna juurde loodi läti ja leedu keele ning kultuuriloo lektoraat. Lektoraatide loomise vajalikkust olid pidevalt meelde tuletanud ja selgitanud arheoloog H. Moora, slaavi ja balti keelte asjatundja Peeter Arumaa jmt. Tartusse oli

nõus lektoriks tulema läti lingvist Kārlis Draviņš (1901–1991), teda soovitas ka Läti Ülikooli filosoofiateaduskond. Teaduskonnakogu otsustas täita lektoraadi kolmele aastaks ja lubada K. Draviņšil esimesel aastal tarvitada õppekeelena saksa keelt. Kui palju õpilasi K. Draviņšil oli, pole teada, kuid tõenäoliselt ta Tartus suurt ei õpetanudki, sest viibis enamasti Lätis (lk 206). K. Draviņši eluloos on siiski öeldud, et ta pidas Tartu Ülikoolis läti keeleteaduse ja rahvaluule loenguid (vt <http://www.liis.lv/latval/Darbinieki/Darbiniek/3.Kulturfil/dravins.htm>).

Samal 1940. aastal loodi Läti Ülikooli juurde eesti keele õppetool. Lektorina asus sinna tööle Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna lõpetanud Karl Aben (1896–1976). K. Abeni ülesandeks oli õpetada Riias eesti keelt ja kirjandust. Tema isik oli selleks tööülesandeks kõigiti sobilik. Ta oli Alüksnesse siirdunud eesti väljarändajate järeltulijaid, tema sünnikoht oli Beja valla Vecputrenesi küla. Pärast Valmiera õpetajate seminari lõpetamist asus K. Aben Tartu Ülikoolis õppima filosoofiat ja pedagoogikat (lõpetas 1936), seejärel aga eesti keelt ja kirjandust

(diplomeerus 1940). Internetis leiduvas K. Abeni lätikeeelses lühieluloos ei nimetata aga Läti Ülikooli lektoritegevust (vt <http://www.liis.lv/latval/Darbinieki/Darbiniek/2.Kultasp/kultur.htm>). Eesti kirjarahva leksikonis (koostanud ja toimetanud Oskar Kruus, 1995) öeldakse, et K. Aben oli 1940–1941 Riia [NB! ekslik, tegelikult Läti – L. V.] Ülikooli eesti ja soome keele ning kirjanduse vanemlektor.

Pärast Baltikumi okupeerimist 1941. aastal lektoraatide töö lakkas. Eesti keele õpetamine on Läti Ülikoolis taastatud. Alates 1995. aastast on eesti keelt võimalik õppida soome-ugri keelte programmi raames soome (ja liivi) keele kõrval. Kuid läti keelt pole praegu Tartu Ülikoolis võimalik õppida, kuigi läti keele õpetamisel on Tartu Ülikoolis ajalooliselt olnud pikad traditsioonid. Tuletatagu siinkohal meelde tõsiasja, et Vene tsaari ukaasiga loodi läti lektoraat Tartu Ülikooli juurde juba 1803. aastal. Ei läti ega muidki balti keeli ei õpetata tänapäeval paraku mitte üheski Eesti Vabariigi ülikoolis.

LEMBIT VABA

JAANUS ADAMSONI ASJATUD HIRMUD

Jaanus Adamson. Lābirāākimised. Kirjutisi 1995–2003. [Tartu:] Veljesto, 2004. 216 lk.

Jaanus Adamson kirjeldab artiklis "Jūri Ehlvest: paranoiline moralist" ühte oma hirmu. Ta peab auditooriumis loengut ja loengu lõppedes tõuseb keegi tagareast ning laseb talle kuuli pähe. Siin on peidus ka kirjutaja hirm, et ta tekst leitakse kerge olevat. Lugeja vaid kehitab õlgu ja küsib: *so what?*

Selline tõsine suhtumine oma kirjutatud ja räägitud sõna kaalu on tänapäeval, kiirelt visatavate lobedate tekstide ajastul, imeväärne ja haruldane. Adamson on tõsine mees, kes tunneb vastutust, mida ta tekstid lugejale või kuulajale ütlevad ja kas need üldse korda lähevad.

Jaanus Adamson on olnud aktiivne kirjanduskriitik ligi kümme aastat. See kogumik koondabki artikleid aastatest

1995–2003. Kui Adamsoni mainitakse, siis esmajoones seostatakse temaga psühoanalüütilist kirjandusekäsitlust. Ka Tiit Hennoste on eesti kirjandusteadlasi klassifitseerides psühoanalüütilise lähenemise all nimetanud lisaks H. Krullile, A. Merilaile ja M. Jaanusele ka J. Adamsoni.¹ Paraku on nii, et kui autorit hakatakse mingi kindla käsitlusviisiga seostama, siis see seab teatud ootused autori suhtes ja ka näiteks toimetajad eeldavad just vastavateemalisi artikleid.

Kuigi kasutatud kirjanduse hulgas on tõesti S. Freud domineerivalt esikohal ja

¹ T. Hennoste, Kuidas me uurime kirjandust. – T. Hennoste, Eurooplaseks saamine. Kõrvalkäija altkulumupilk. Artikleid ja arvamusi 1986–2003. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, [2003,] lk 124.

allikate hulgas on ka näiteks J. Lacan, on Adamsoni viidete ring märksa laiem. Adamson ei lähene kirjandusele siiski ainult puhtast psühhoanalüüsist lähtudes. Oma arutlustes toetub ta R. Barthes'ile, U. Ecole, G. Deleuze'ile ja F. Guattarile, S. Žižekile, G. Bataille'le, S. Sontagile, H. Bloomile ja paljudele teistele.

Eesti teoreetikute viitab ta järjekindlalt ja kõige rohkem aga Tiit Hennoste. Raamatus tõuseb Tiit Hennoste (või ka lektor T. H.) omamoodi isakujuks, kellega Adamson ennast suhestada püüab. Adamson tunnistab seda ka ise otsesõnu, nimetades artiklis "Kriitika ja mõjuang", et Hennoste on "minu kirjanduskriitiline isakuju" (lk 64). Järgnevalt kirjeldabki Adamson, kuidas ta tahab kirjutada teemadel, mis huvitavad Hennostet, kuidas ta peab ümber kirjutama Hennoste artikleid, "mis tähendab isa ümberkirjutamist" (lk 64). Selline oidipaalne avameelusus on eesti kirjanduskriitikas suhteliselt harv ja seetõttu ootamatugi. Adamson esitaks nagu omaene psühhoanalüüsi tulemuse. Ajaleht Sirp on haistnud siin intriigi ja andnud Adamsoni artiklikogu arvustamiseks just Tiit Hennoste.² Hennoste pole aga pakutud konksu alla neelanud ja tema arvustus on pigem ükskõikne ja neutraalne kui kirglik isarolli mängimine täiskasvanuks saanud (raamatu avaldanud) poja suhtes.

Igatahes on huvitav jälgida ka seda, kuidas Adamson esimestes detektiivilugusid käsitlevates artiklites mõtiskleb modernismi ja postmodernismi üle. Ka selleks huviks on ta tõuke saanud, nagu tunnistab, Hennoste kriitilisi töid lugedes. Ja on tüüpiline, et modernismi/postmodernismi piiridel kõikuva teosena on nad mõlemad üles leidnud Mati Undi "Mõrva hotellis". Selles Adamsoni arutluses Undi teose ümber ja tõestuses, et tegemist pole mitte modernistliku teosega, nagu väidab Hennoste, vaid Undi esimese postmodernistliku raamatuga, on tegelikult väga ilmekalt näha kogu võimalik diskussioon modernismi-postmodernismi piiridest. Erinevad kriitikud tõlgendavad

² T. Hennoste, Jaanus Adamson – postmodernse õpetaja illustratsioon. – Sirp 12. XI 2004.

samu raamatuid kas modernismi või postmodernismi alla kuuluvatena, kuid tegelik määratlus jääbki hämaraks ja mõlemaid võimalusi hõlmavaks.

Postmodernism ongi see märksõna, mis jääb minu jaoks Adamsoni raamatus tugevamalt domineerima kui psühhoanalüüs, mis peaks olema Adamsoni pärisosa. Adamsoni lähenemine oma uurimisobjektidele on tegelikult postmodernistlik – tõlgendusvõimaluste paljusust aktsepteeriv, avatud. Postmodernistlikeks võiks nimetada ka Adamsoni fiktiivseid dialooge Alari Lindroosiga. Adamson kõneleb, räägib. Ja talle vastab teine Adamson. Nagu Hennostegi oma arvustuses märgib, pole need sokraatilised dialoogid, omavahel ei vestle Sokrates ja Phaidros ega ka reinfraalikulid Hector ja Bernard. Need pole õpetaja ja õpilase dialoogid. Pigem on need dialoogid peegelpildiga, katkendlikud, fragmentaarsed, mõttepausidega, aga seda enam intensiivsed ja samas hõlpsalt jälgitavad.

Adamsoni raamat tundub väga isiklik. Nii nagu ta sageli toob ka oma arutluskäikudesse sisse isikliku suhte käsitletava autoriga. Kauniks näiteks on tema Barthes'i lugemiskogemuse kirjeldus, kus esialgne kramplik "ettepoole kummaras" tekstist läbi puurimine asendus ühel hetkel nautiva lugemisega seljakil diivanil. Tagantjärele kommenteerib Adamson seda Barthes'i lugedes tekkinud üleminekühüpet niimoodi: "...kui omastamise sadistlik-oraalne – st läbinärv, hekseldav – faas õnnelikult läbitud sai, võis edasi juba ludinal neelata..." (lk 85). Siia juurde lisandub mälupilt esmakohtumisest Barthes'iga ikka sellesama müütilise lektori T. H. kaasabil, ülikooli peahoone kella all. Tervest Lindroosi-Adamsoni dialoogist "Sissejuhatus ühte suurde B-sse" õhkub aga rõõmu sooritatud hüpeest, selle vaevalise läbinärimise seljataha jätmist, kergust, mida võimendavad dialoogi pikitud isiklikud emotsioonid ja mälestused.

Adamson ei võta lihtsalt mõnda teoreetikut ega püüa analüüsivat kirjandusteost tema järgi sobivasse asendisse väanata. Kirjandusteos tundub Adamsoni isiklikult erutatavat, nagu näiteks Jüri

Ehlvesti lugudes on Adamsoni jaoks peidus mõistatus. Ja sellest isiklikust erutusest lähtuvalt on Adamson leidnud sobivad teoreetilised raamistused, mille abil saladuse jälile jõuda, mõistatust lahendada. Usun, et Adamsoni Jüri Ehlvesti ja Triin Soometsa käsitlused on ka ühed autoreile ligipääsenumad ja intrigeerivamad eesti kriitikas. Adamson ei hakka käsitlema tema jaoks mittemidagiütlevat teksti, võiks öelda, et ta on nõus Deleuze'i ja Guattari seisukohaga: tekst kas töötab või ei tööta. Ja kui ei tööta, tuleb võtta mingi teine tekst.

Adamson on ehitanud valitud autoritest oma analüüsikosmose, väga isikupärase, adamsonliku, ja ei summi mõttetult kinnisilmi teooriamudas ringi. Kui meenutada paar aastat tagasi Keeles ja Kirjanduses ilmunud Robert Hughes'i artiklit "Teooria kui jumal. Viis küsimust kirjandusteooria tähendusest",³ siis tundub, et Adamson on jälginud seal esitatud soo-

vitust: teooria õpetab küsimusi esitama. Nagu R. Hughes on märkinud: "Pärast teooriaga tõsiselt tegelemist olete te täis küsimusi. Enamgi veel, teooria lugemine muudab teie küsimused selgemini väljendatumaks, täpsemaks, informeeritumaks ja tungivamaks. See õpetab teid esitama küsimusi täpselt ja hoolikalt, arendab teie arusaamist sellest, mis on tähtis ja mis võib tekstis huvitavat olla."⁴ Adamson esitab küsimusi ja nii põimuvad tema mõtisklustes vabalt ja elegantselt teoreetilised seisukohad, käsitletava teose analüüs ning omaenda mõtted ja tundedki.

Seega ma usun, et Jaanus Adamsoni hirm on asjatu. Vaevalt tõuseb keegi tema loengu lõppedes püsti ja laseb talle kuuli pähe. Ja samuti ei pea ta kartma, et tema raamatu lugejad küsivad seda sulgedes: *so what?*

PIRET VIIRES

³ R. Hughes, Teooria kui jumal. Viis küsimust kirjandusteooria tähendusest. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 10, lk 717–720.

⁴ R. Hughes, Teooria kui jumal. Viis küsimust kirjandusteooria tähendusest, lk 719.

LAHKUS FELIX OINAS

(6. III 1911 Kambja–25. IX 2004 Bloomington)

Paar viimast aastat ei tulnud aeg-ajalt Bloomingtoni läkitatud kirjadele, millele muidu reageeriti välkkiire sõbralikkusega, enam vastust. Võis aimata, et üks väsimatuks peetu oli viimaks ootele jäänud. Alles nüüd teadvustasime lõplikult ta vanuse. Teadsime ju seda küll, aga pidasime temaga kirjavahetust nagu vähemasti kolmandiku võrra noorema inimesega; see tulenes kirjakaaslase temperamentsest laadist: tsiuh-tsauh paberile pandud "parimad tervitused" ja "südamlikud soovid", sageli saateks mõne uue rahvateadusliku etüüdi serval, olid pidevalt üle ookeani siia poole teel. Felix Oinase 80. sünnipäeva puhul 1991. aastal kirjutasin, et "Bloomingtonis kestab loominguline suvi", ning see ei jäänud katteta komplikandiks. Järgmise kümnendi jooksul, umbes kuni vanema kirjasõbra 90. sünnipäevani, näis tema loominguline lehesadu olevat katkematu, kohati tundus see isegi tihenevat. Ehkki kirjutiste keskmine pikkus üha lühenes, üha uitmõttelisemaks ja mälestuslikumaks muutus, pä-

rinesid needki mõtted aastate jooksul kogutud võrratust varasalvest, kus kogu maailma folkloristlikud motiivid said vabalt assotsieeruda.

Felix Oinase lahkumisega on langenud XX sajandi eesti suurte rahvateadlaste teine rivi – kui on lubatud nõnda rääkida kultuurist, kus rivede asemel on alati ainult üksikud, ja kui mõelda neist üksikuist moodustuvasse esimesse, tinglikku kuldajastu rivvi sajandi lävel ilmavalgust näinud August Annist ja Oskar Loorits, aga samuti Gustav Ränk. Teise rivi keskeks lüliks oleks siis näiteks folkloristidepaar Felix Oinas ja Eduard Laugaste, teoreetiliselt väiksema aplombiga, kuid niisama suure töösuutlikkusega uurijad, kel veel suhteliselt õrnas keskeas – üks ühele, teine teisele poole raudset eesriiet jäänuna – näis ka hiljem suhteliselt raske olevat olnud teineteisele tunnustust jagada. Raske oli neil erinevates kultuurilistes oludes sageli pöördpildisel moel, aga ühtviisi ühes suhtes: juba enam-vähem oma suuna kätte saanud humanitaaridena pidid nad 30–35-aastaselt seda suunda väliste asjaolude survele, üks äkki Itta, teine äkki Läände sattununa, oluliselt korrigeerima. Lihtviisiline "jätkamine uutest oludes", nii nagu see kõigi raskuste kiuste mainitud esimese rivi õpetlastel – tänu oma täielikule väljakujunemusele – siiski ju korda läks, ei tulnud neil enam kõne alla. F. Oinasest oleks ilma "uute olude" saanud ilmselt hungaroloog. Nüüd on ta maailma teaduslukkude läinud esmaajoones slavistina, seda muidugi tugevate läänemeresoome-balti sugemetega.

Hoolimata pikast east, mis kestis poolteist aastakümnet üle raudse eesriidegi, ei naasnud F. Oinas pärast 1944. aastat enam kordagi kodumaale. Seegi võiks tema põlvkonna mõnele esindajale, tallele eesti humanitaaride nõndanimetatud tei-

sele rivile, iseloomulik olla. Kolmanda riivi kultuuritegelased paguluses, juba põhiliselt vabariigi lapsed, käisid 1990ndail aastail Eestis toimeka sagedusega, leides siin – taas – lausa teise kodugi. Teise põlve konservatiivsema etiketiga mehi oodati mõnikord asjata: ei saanud ei Bernard Kangro ega Felix Oinas. Võib-olla oli lugu lihtsalt vanuses. Aga arvan, et mitte ainult selles. Carl Gustav Jungi unistuseks oli kord ära käia Roomas. Ta valmistus selleks eluaeg, aga tundis nii suurt vastutust Roomas talle otse tänavail vastu vaatava ajaloo päratuse, nii suurt hirmu impressioonide teravuse ees, milleks ta oma vastupanuvõimet ei arvanud piisavat, et ei suutnud iial osta piletit Igavesse Linna. "Mind on alati imestama pannud inimesed, kes reisivad Rooma nagu näiteks Pariisi või Londonisse. Kahtlemata pakub Rooma nagu iga teine linn esteetilist naudingut, ent kui te tunnetate enda ligiduses mingit võimsat vaimu, kui te igal sammul kohtate midagi teile lähedast ja salajast, kui siinsamas müüritüki juures, või seal, samba kõrval, heiaastuvad teile tuttavad näod, siis on see midagi hoopis muud," kirjutab Jung oma mälestustes. Ma usun, et umbes selliseks olid aukartus ja hirm oma kunagise kodu ees kasvanud ka Kangros või Oinases. Mitte ainult hirm alla jääda muljete tundelisele rikkusele, asjadele, millest ükski pole enam tarbeese ja igatüks on surmani laetud sümbol – vaid ka hirm leida vaid müürijäänuk seal, kus mälestuste reaalsus nõuab maja. Sest erinevalt Jungist ei pruukinud ju varemend neile tähendada mitte ajaloo avarustesse avanevat, vaid ajalugu pauguga kinni löövet ust.

Kui F. Oinas oma füüsilise kohalolu Eestis endale ka keelustas, siis oma vaimse kohalolu eest hakkas ta muretsema ühena esimestest nende pagulaste seas, kes nõukogude ajal olid rangelt keelatud. Ja F. Oinas kuulus just nende eriti rangelt keelatud hulk. Vist küll esmajoones seepärast, et ta oli aastail 1942–1943 koos Ilmar Arensi, Mihkel Toomse ja Gregor Vaheriga käinud Peipsi-tagustes eesti asundustes rahvateaduslikku ainet kogumas – vahetult enne nende asunduste maa pealt ärapähkimist

taganevate Saksa vägede poolt. See retk oli kanooniline nõukogudevastane tegu. Lisaks sellele sai F. Oinasest mingil ajal ka üks vene nõukogude folkloristika vaenlasekujusid, sest esiteks kritiseeris ta selle marksismi-leninismiga immutatud meetodikat, teiseks toetas ta vene böllinade aristokraatlikku (s.t mitterahvalikku) päritolu ja kolmandaks oli ta Aino Kalda isa ja venna rajatud nn soome rahvaluulemeetodi esindaja, rahvaluule mõju- ja laenusuhete uurija ning olemusliku rahvusvahelisuse rõhutaja – seega kodanlik kosmopoliit. Venemaal kõneldi Oinasest tollal siiski märksa rohkem kui Eestis, sest oma ebanõukogulikele hoiakutele vaatamata peeti teda ikkagi mainekaks nimemeks rahvusvahelises slaavi folkloristikas, ja mis kõige tähtsam – vene asja edendavaks ameeriklaseks. Pagulaskontekst, mis oli esikohal Eestis, jäi Venemaal teisejärguliseks või teadvustamata.

Oli, kuidas oli, aga vististi 1987. aasta lõpul või 1988. aasta algul oli F. Oinas saatnud Keele ja Kirjanduse toimetusse oma 1984. aastal ilmunud raamatu "Vargamäe tööde ja õigus" – "lahkeks arvustamiseks", nagu seisis kaasapandud sedelil. Sealtpeale oli mul võimalus mõneti kaasa elada-aidata tema loominguga avalikustamisele Eestis. Peatoimetaja Aksel Tamme veidi õrritava pakkumise "Vargamäed" arvustada võtsin vastu, ühtlasi oli mul juba pisut enne seda tekkinud F. Oinasega kirjavahetus uurimuse "Kalevipoeg ja Prometheus" kirjutamisel sünenenud probleemide asjus. Ajakiri Keel ja Kirjandus kujuneski F. Oinase loominguga esmaseks foorumiks Eestis. Juba 1987 oli Kristi Salve selles arvustanud kadunu raamatut "Studies in Finnic Folklore" ning seejärel oli sõna vastulauseks saanud ka F. Oinas ise. Teadlase 80. sünnipäeval 1991 avaldati Keeles ja Kirjanduses küllap vist F. Oinase esimene täismahtu uurimus Teise maailmasõja järgses Eestis, "Ida-Euroopa vampiirid", mis oli ühtlasi selle kirjutise esteetiline esmatrükk autori enda täiendatud kujul (enne seda oli Tiit Pruuli 23. septembril 1988 taasavaldanud ajalehes TRÜ pudeme "Kaksikkeelsusest"). Sisuliselt sel otstarbel, et välja anda F. Oinase esseedekogu "Surematu Kalevipoeg", asutati "Keele ja

Kirjanduse raamatusari", mille esimese numbrina nimetatud teos 1994. aastal ilmuski, minnes müüki isegi tolaeagsetes oludes – teadlikult – väga madala, kümnekuulise kaanehinna (et üliõpilased seda osta saaksid!), kadudes lettidel hirmsa kiirusega ja saades akadeemilise teose kohta väga elava kriitilise vastukaja (vähemasti 16 arvustust). Selles siiani kahjuks vaid nelja numbriga piirdumas raamatusarjas oli ka kolmas number F. Oinase päralt – "Tuul heidab magama ja teisi esseid" (1999), toimetatud nagu ikka Helder Niidu käega. Olen nende raamatute saatelõnades vaadelnud F. Oinase loomingut mitmest vinklist ning ei taha öeldud korrata; hungaroloogiline lõige on fookusse võetud Liina Sillaotsa käsi-kirjalises bakalaureusetöös aastast 1999. Põhiandmeid F. Oinase elu ja loomingu kohta leidub mitmetes teatmeteostes, juubeliskitsides ja nekroloogides. Eriti väärtuslikuks jäävad aga tema enda "Eluloolised märkmed ja mälestused" (KK 1995, nr 2).

Pöördusin lihtsalt tagasi motiivi juurde, millega kunagi F. Oinast kirjutamist alustasin. Minu arvustus tema raamatule "Vargamäe tööde ja õigus" kandis pealkirja "Felix Oinase *parerga et paraliipomena*", rõhutades niisiis otsekui selles avaldatud tekstide lisanduslikku iseloomu põhiteostega võrreldes. See on osalt õige, aga pole seda samas teps mitte. See on õige niivõrd, kui võrd on ühele rahvusvahelise mainega ameerika teadlasele tema teadusliku karjääri kujunemisel kõrvaline, lisanduslik – et mitte öelda tähtsusetu – kõik eesti keeles ilmutatu. Seda pole edukuse faktorina lihtsalt olemas, kui ka eestikeelne tekst on sisult ja tasemelt ingliskeelsega kattuv. Ja seda rõhutavad mitte niivõrd Ameerika, kui võrd Eesti enda ameeriklased, eriti need, kes oma laboriraporteid ainult inglise keeles avaldavadki. F. Oinas oli ameeriklane selles mõttes, et talle meeldis olla edukas, ja eelkõige – saada avalikkuse ees ka edukana teadvustatud. Artiklid kõikvõimalikes *who's who*'des, mille kohta ta statistilist arvet pidas, kõik tsiteerimised ja mainimised olid talle erakordselt tähtsad, kui ka tema vaistu selles osas, mida tasub ja mida ei tasu tõsiselt võtta, ei saa-

nud vist eksimatuks lugeda. Kui tema teoste arvustustes toodi esile küsitavusi või vastuväiteid, siis ei jätnud ta otsuse tegemist muigamisi jumaliku kohtu hoolde, vaid haaras ise sule ja kirjutas arvustajale arvustuse. Nii ehmatas ta ära mitte ainult Kristi Salve ja Ülo Tedre Keeles ja Kirjanduses, vaid ka juba varem Herbert Salu Tulimullas. Tahaksin kõige selle juures siiski rõhutada F. Oinase alatist valmisolekut viia suhted sõbraliku läbi-paistvuseni. Teen seda täie teadlikkusega, sest olen F. Oinasega ka ise telkide taga – kirjavahetuses – pisut "asju klaarinud", seda kas mõne väärarvamuse või ironia-killu või pisukese eriarvamuse pärast. Kui vahekorrad said klaariks, siis löödi taas käed ja aeti asju vanal otsekohelel moel edasi. See oli ehk F. Oinase "ameerikalikkuse" teine ja ülimalt sümboolne palgepool, ning see väärarvustamine eriti täna, kui üks maailma sandarmina tegutsev riigijuht sunnib ameerikalikkusega siduma peamiselt eemaletõukavaid konnotatsioone.

Ent mitte üksnes seda ei tahtnud ma seoses *parerga*'ga öelda. Pigem juba seda, et minu arust hakkas suur ameerika teadlane F. Oinas end oma elu lõpu poole üha enam ja enam identifitseerima läbi eesti kultuuri, või veelgi täpsemalt – geograafilise Eesti kaudu. Mitte et see eesti identiteediosak vahepeal kuhugi kaotsi oleks läinud, oh ei. F. Oinase panus eesti keele ja kultuuri eestseisjana USA-s, õpikute autorina ja õpetajana, seda ka tasuta tööd tehes, on ilmselt suurim sealsete pagulaste seas. Kuid mulle tundub ta olevat viimaks äratundmisele jõudnud, et ingliskeelse autorina kuulub ta küll suurde teaduslikku lühimällu, eestikeelsena aga väikesesse kultuurilisse püsimällu, ruumis piiratusse, ajas ometi kestvamasse. Ning et selle teadmise ajal suunas ta oma viimase kümnendi energia valdavalt eesti kirjasõnasse. *Parerga*, lisandused, võivad temagi puhul osutada peateoseks.

Ent *parerga*'l on veel üks tahk ja see puudutab üksikteoste katsetavat, teksti pidevat juurdelisandumist eeldavat laadi. Rääkides F. Oinase *parerga*'st aastal 1989, pidasin ma silmas eelkõige seda, et tema kirjutised Vargamäe-raamatus on keskmiselt üsna lühikesed ja mõjuvad

alatasa visandlikultki. Ent selline on läbilõikes kogu tema looming, olgu mis keeles tahes. F. Oinas ei kirjutanud monumentaalselt sulguvaid tekste, vaid esitas uuringute ja mõtiskluste pidevalt täienevaid tulemusi; temast ei jää maha mingit kokkuvõtvat *Grundzüge*'t, nagu nii palju ja igasse külge kirjutanud O. Looritsast, kes ometigi sai valmis ka selle oma hiiglasliku testamendi. F. Oinas ei lõpetanud punktiga võib-olla päriselt ühtki oma lugu. Ta lisas juba olemasolevatele teemaarendustele hilisemas eas uusi variante, tegi vanu käsitlusi üha uuesti ringi, kirjutas neile eel- ja järellugusid, tuletas uue materjali valgel uusi moraale. Kirjutamine ei tähendanud talle mitte teose, liiatigi suurteose kokkupanekut, vaid teksti pidevat lisamist ühte või teise teemaarendusse, igavest *parergon*'i nii enese kui ka teiste kirjutatule. Viimaks sai paranduste ja lisanduste aeg otsa – ning see oligi elu.

Kindlasti oli F. Oinas teadlasetemperamentidil kiire ja kannatamatu, kes pani kohe paberile ja saatis trükki mingist üllatavast leiust tekkinud mõtte, korrigeeris hiljem tehtut, sanktsioneeris seda lisandustega või hülgas ta vastukäivate andmete laekudes. Jätkuvat eneseparandamist pidaski ta normaalseks teaduseluks. Paljudest ta teemaarendustest on meil seetõttu mitu varianti, mida tuleb tema seisukohtade vaagimisel silmas pidada. F. Oinas kannatas ise eluaeg selle all, et tsiteeriti mõnd tema esseet varasemat versiooni, mille ta oli ise juba uuega asenda-

nud või tühistanud. H. Niit võib ehk kõige täpsemalt kirjeldada, kuidas nägi välja F. Oinase teksti toimetamine. Lõputu voolusena jõudsid toimetajani üha uued ümbersõnastused ja täiendused, mis kestsid kuni viimsepäeva laupäevani, s.t teksti trükikotta minekuni. Aga ega need pärast sedagi katkenud. Minulegi saadetud kirjadest leidub kohti, mis räägivad nädal aega pärast trükkiminekut kahetsusega sellest, milline (otsustav) lõik või viide on ühest või teisest esseest viimaks ikkagi puudu. Tormakus ja täiustetaotlus ühinesid F. Oinase isikus teineteist täiendaval moel. Oli ilmne, et ta osales teadlasena teaduses kui katkematus protsessis, mitte kui suurte, matemaatiliselt diskreetsete tegude summas. Saksapärane või nõukogulik põhjapanevate monograafiaste stiil talle ei sobinud, tema elutempo oli selle jaoks liiga kiire. Aga ta tõestas, et suur olla saab ka sellisena, nagu ta oli. Millisena? Akadeemilise impressionistina? *Work, work, work*, väidab ta olevat oma elu lipukirja ühes hiljutises teadlaste biograafilises leksikonis: töö, töö ja veel kord töö. Ning siis meenuvad pigem XIX sajandi suured eesti rahvuslased oma halastamatu pühendumusega.

Mingi mütoloogia ütleb, et õnnelikud inimesed jalutavad pärast surma igavesti varasügisese pargis, mida täidab vaid kollaste vahtralehtede lang. Tõenäoliselt just seal kohtab keegi meist kunagi ka Felix Oinast.

JAAK UNDUSK

J. RANDVERE "RUTHI" TEEMALINE SEMINAR

Uderi ja Tuglase Kirjanduskeskus on muutmas järjepidevamaks seminarisarja, kus on kavas keskenduda mõnele Eesti kirjandusruumis oluliseks peetud tekstile.¹ Seekordseks seminariks teemal "J. Randvere "Ruth" XIX ja XX sajandi vahetuse kultuurikontekstis" koguneti möödunud aasta 9. oktoobril Käsmu meemuuseumi verandale.

¹ 2002. aastal toimus Käsmu rahvusvaheline seminar, kus fookuses oli F. Tuglase novell "Maailma lõpus".

Seminari esimene osa (alapealkirjaga "Randvere "Ruthi" ümbrus Eesti kultuuriruumis") juhatas sisse Loone Ots ettekandega "Ruth keset laineid: Randvere Ruthi ümbrus Eesti kultuuriruumis", kus ta vaatles erinevaid soodiskursse, mis XX sajandi alguses eesti naist ümbritsesid, ja arutles selle üle, missugused materiaalsed olud XX sajandi alguse haritud eesti naist tegelikult ümbritsesid. Esineja loetles ja iseloomustas tollasele eesti naislugejale mõeldud tervishoiu-, hügieeni-

moe-, seksuaalsus- ja majapidamisküsimusi käsitlevaid raamatuid, kus kajastusid ka XX sajandi alguse tüüpilisimad soo ja seksuaalsusega seotud eelarvamused.

Ettekandes "Aaviku ajastu naised: kes nad siis realselt olid?" püüdis Tiina Kirss määratleda XX sajandi alguse eesti naiste vaimset ja materiaalselt vabadusastet. Erinevalt L. Otsast, kes tugines põhiliselt populaarteaduslikele raamatutele, toetus T. Kirss autobiograafilisele allikmaterjalile: Hella Murrik-Wuolijoe, Marta Lepa ja Minni Kurs-Oleski memuaristika-le, ilukirjanduslikele teostele ja kirjavahetustele. Kirsi ettekande eesmärgiks oli näidata, et naise võimalused ei piirdunud XX sajandi alguse Eestis kaugeltki taluperenaise, salongidaami või Ruthi kaudu visandatud naise rollidega. Oli küllalt neid, kes julgesid ennast teistmoodi avaldada. Viidates eespool nimetatud naistele, väitis Kirss, et just need naised oleksid sobinud utoopilisse õhtulauda Ruthi kõrval, sest nende tekstid kaardistavad küllaltki hõlmavalt tollel perioodil Eesti ühiskonnas liikunud ja ennast avaldanud naistüüpide gammat.

Urve Lippus ettekandes "Kirjeldused Ruthi muusikaharrastustest kui eesti muusikaloo allikas" küsis: mil määral arvestab Ruthist kui klaverimängijast ja interpreedist loodud pilt omaaegset naispianistide olukorda ning mida me saame teada "Ruthi" autori kohta, kui me neile küsimustele vastame? Lippus järeldas, et "Ruth" annab hea pildi suure muusikaharrastaja Johannes Aaviku ning tema kaasaegsete muusikaalastest teadmistest ja väärtushinnanguist ning nende teadmiste vastuolust tegeliku situatsiooniga. Et Ruthi päevakavasse ei mahu klaverimäng ja ta repertuaari hulka kuulub mitmeid orkestripartiisid, on Ruthi kui pianisti ja interpreedi näol tegu tavalise harrastusliku klaverimängijaga, kelle kuu käteb endas samal ajal ka seesuguse klaverimänguharrastuse kriitikat.

Ettekandes "1905. aasta vabaarmastus" uuris Arne Ruben, kuivõrd saab "Ruthis" esiletulevat vabaarmastuse ideoloogiat seostada 1905. aasta jaanuaris ajakirjanduses ootamatult puhkenud vabaarmastuseteemalise skandaaliga. Selle skandaali tagamaid selgitades küsis esi-neja, kas Jaan Tõnissonil oli Postimehes

alust Puškini-nimelise keiserliku tütarlastegümnaasiumi kolme neit Linda Jürmanni, Amalie Unti, Alma Ostrat süüdistada vabaarmastuse propageerimises, ning väitis, et Puškini-nimelise gümnaasiumi kasvandike mälestused viitavad pigem sellele, et 1905. aasta revolutsiooni ajal elati üksnes õilsate ideede nimel, ilma mingigi kavatsuseta "vabaarmastust propageerida". Ja seega ei leidu nende naiste hulgas ühtegi Ruthi tüüpi.

Seminari järgnevas osas (alapealkirjaga "Ettekujutused, kriitika ja unistused: "Ruth" ja sajandivahetuse kultuuriruum") mindi Eesti kontekstist kaugemale ja otsiti J. Randvere "Ruthist" XIX ja XX sajandi vahetuse lääneeuroopalikke mõjusid. Jaan Undusk rääkis oma ettekandes "Androgüüni teema XIX ja XX sajandi vahetuse kultuuris ja J. Randvere "Ruthis" esmalt androgüüni temaatika kahest juurest euroopalikus kultuuris ja keskendus seejärel selle temaatika väljendusvormidele nii Lääne-Euroopa kui ka Eesti XIX ja XX sajandi vahetuse kultuuriruumis, kuhu see idee jõudis Unduski meelest nõrga järellainetusena. Undusk tõi esile kaks erinevat androgüüni tüüpi: ühelt poolt seksuaalselt aktiivse ehk ekstravertse androgüüni, kes – kas siis olendi või nähtusena – on (vaheldumisi) nii ülimal määral mees kui ka ülimal määral naine, teiselt poolt nn asek-suaalse ehk introvertse androgüüni, meesnaiseliku neiu või noormehe. Viimase tugevus seisneb just algupärasest paradiislikus tervikkikkuses, mis ei ole end veel killustanud ega kulutanud mehelikus või naiselikus seksuaalsuses. J. Randvere "Ruth" esindab teisenä mainitud androgüünitüüpi. Ruth on küll naine, kuid peenelt mehelike konnotatsioonidega, milles on tugev suundumus androgüüni kujutema. Ruthi iseloomustavad "iseteadvus" (teadlikkus) ja mõistuse "energia" – need Noor-Eesti põlvkonna loomingulised alusmõisted, mida üldiselt seostatakse "mehelikkusega".

Mirjam Hinrikus jätkas oma ettekandega "J. Randvere Ruth ja O. Weiningeri "Geschlecht und Charakter" Unduski esiletoodud Ruthi mehelike omaduste teemal, küsides, kas ja kuivõrd võis Otto Weiningeri kurikuulsa traktaadi "Sugu ja

iseloos" mehelikkuse käsitus Randvere "Ruthile" mõju avaldada. J. Randvere teose minajutustaja jälgib üsna järjekindlalt Weiningeri essentsialistlikku sookontseptsiooni. Kõik nn kõrgemad inimlikud omadused on "Ruthis" erandita maskuliinsed ja positiivse märgiga, samal ajal kui peaaegu kõik omadused, mida Weininger seostab lisaks inimomadustele ka loomse ja taimse eluga, on vastavalt feminiseeritud ja naiselikustatud. Siiski ei kattu nende omaduste väärtushierarhia üksüheselt Weiningeri väärtushierarhiaga. Nimelt on Ruthi seksuaalsus vaatamata feminiseeritusele kujutatud positiivse märgiga. Seega J. Randvere "Ruthis" Weiningeri nii tsiteeritakse, varieeritakse ja kommenteeritakse, kuid temaga ka polemiseeritakse.

Järgnevalt uurisid Katrin Ennus ja Katre Talviste, milliseid Weiningeri diskursile vastanduvaid diskursse võiks J. Randvere "Ruthist" leida, keskendudes prantsuse XIX ja XX sajandi vahetuse kultuurikonteksti mõjudele. K. Ennus jõudis oma ettekandes "J. Randvere "Ruth" ja Joris-Karl Huysmansi "À rebours"" järeldusele, et "Ruthi" teksti lähilugemine ei anna alust väita, nagu oleks J.-K. Huysmansi romaani "À rebours" ("Vastuoksa", 1884) ja J. Randvere "Ruthi" vahel mingeid olemuslikke seoseid. Viimseni tervel ja täiuslikul, mitmesuguseid vastandeid endas harmooniliselt ühendavul Ruthil, kes on pühendunud mõistuse teenimisele ning kelle eluviisid on tagasihoidlikud, lihtsad ja korrapärsed, pole väga palju ühist neurootilise ja ekstravagantse, kapriisse ja kohati suisa saatanlikult misantroopse, dekadentliku spliini äärmuslike vormide käes kannatava des Esseintes'iga. Ruthist rääkides oleks täiesti kohatud sellised dekadentsi võtmemõisted nagu morbiidsus, haigus, neurootilisus, seksuaalperverssused, sadism, spliin, kunstlikkuse kultus, okultism ja müstika. K. Ennuse arvates on "Ruth" kantud pigemini XVIII sajandi valgustuslikest ideaalidest ja seisab seega J.-K. Huysmansi romaanist üsnagi kaugel.

K. Talviste ettekanne "Johannes Aavik ja dekadentism" jätkas K. Ennuse mõttearendust. Nimelt on romaanis "À rebours" keskne sajandi lõpu dekadentide suurelt eeskujult Charles Baudelaire'ilt

laenatud kunstlikkuse ja sünesteetiliste vastavuste esteetika, millele Randvere tekstist ei ole võimalik leida vähimatki paralleeli. Üheks põhjuseks on Talviste arvates Aaviku paradoksaalsed suhted dekadentsiga. Talviste väitel jääb Aaviku Baudelaire'i-tõlgendus, nagu kogu tema luulekontseptsioongi, XX sajandi üldises kontekstis üsnagi kõlapinnata ja anakronistlikuks osaliselt just seetõttu, et Aavik võtab endale dekadentsist kõneldes moraliseerija rolli, näeb selles veidrust, poosetamist ja formalismi. Juba Baudelaire'iga suhestumise algul ei suuda Aavik dekadentlikku maailmatunnetust täielikult mõista ja aktsepteerida, kuid ei suuda hiljem seda ka päriselt ignoreerida ega hüljata. Mis aga Aaviku lingvistivaimu võlub, on revolutsioon, mille dekadendid keelepõllul sünnitasid: siin on muidu konservatiivne Aavik nii radikaalne, et ehmatab ära oma kaasvõitlejadki ning saavutab omamoodi äärmusavangardisti maine.

Seminari viimane osa "Randvere "Ruthi" retseptsioon" oli pühendatud "Ruthi" vastuvõtule Eestis. Elo Lindsalu analüüsis oma ettekandes "Kaks Randvere "Ruthi"" kaht vastuteksti: S. Sarapuu (= V. Buk) "Sauli" ja Aino Kallase kirjutist "Naine, kellel oli aju". E. Lindsalu väitis, et kui Villem Buki paroodia "Saul" on täis koomikat ja parodeerib "Ruthi" stiili ja ideestikku vaimukalt, siis A. Kallase kirjutis on nagu feministlik karje vaimsete naiste kaitseks, milles kajastuvad tõenäoliselt ka tema isiklikud pinged ja kibestumus.

Leena Kurvet-Käosaar rõhutas oma ettekandes "Naise loomine Randvere "Ruthis" ja Aino Kallase päevaraamatutes" mõtet, et Ruth ja Kallase päevikulehekülgedelt esilekerkiv naine ei seisagi fiktsionaalsuse ja faktuaalsuse skaalal teineteisest kuigi kaugel, ja see õigustab naise loomise protsesside vaatlust mõlema teksti puhul. Kallast paelus Ruthi juures tolle lai silmaring ja haritus, milles ta ennast Ruthiga sarnane tundis olevat, samuti viimase kõrgelt arenenud mõtlemis- ja analüüsivõime, mida ta ka enda juures soovis enam arendada. Kallase päevaraamatus ilmnev minapilt haakub Ruthi kujuga ka kehalisuse ja seksuaalsuse temaatika kaudu. Kuid sek-

suaalsuse teema käsitlemisel tõuseb Randverel/Aavikul ja Kallasel eristava joonena esile moraalnormide ja ühiskondliku konteksti erinev kaal. Ruthi ei näi ühiskondlikud olud ega kõlblusnormid puudutavat, Aino Kallase päevikus seevastu tõuseb seksuaalsuse teemaga

seoses teravalt esile just teda käsist ja jalust siduv normistik.

Seminari ettekannetest on kavas 2005. aastal välja anda kogumik, mis pühendatakse Noor-Eesti 100. aastapäevale.

MIRJAM HINRIKUS

PIIRIKULTUURID JA -KEELED

Konverents "Piirikultuurid ja -keeled" toimus 21.–23. oktoobri 2004 Kurgjärvel. See oli üheksas Võru Instituudi ja Tartu Ülikooli koostöös korraldatav igasügisene, peamiselt läänemeresoome problemaatikaga tegelev konverents.

Konverentsi avas Karl Pajusalu, kes tervitas osavõtjaid ja luges seejärel ette haigestunud Peeter Toropi ettekande "Piirikultuurid, piirikeeled ja piiriloomed". Ettekandes vaadeldi piiri semiootika seisukohalt ja väideti, et piiriloomed on ühtlasi ka identiteediloomed.

Õhtusel avaistungil peeti veel kaks ettekannet. Kari Sallamaa kõneles teemal "Piirid ja kirjandus". Piirid, mis võivad olla rahvuslikud, etnilised, regionaalsed, usulised jne, kirjanduse puhul alati riigi- ega teisi poliitilisi piire ei järgi, vaid ulatuvad ka kirjanike ja lugejate hinge, aga samal ajal ulatub kirjandus ise üle igasuguste piiride. Esineja käsitles ülevahtlikult Baltikumi ja Karjala uusi kirjandusi (vastavalt võru, setu, liivi ja karjala, lüüdi, vepsa).

Ettekandes "Kihelkonnamurre ja selle piirid" juhtis Mauno Koski põhiliselt soome edelamurretest lähtudes tähelepanu sellele, et murde- ja murrakupiirid on sageli konventsionaalsed: nii mõnigi keelejoon, mille põhjal on hakatud murdeid eristama, on võinud aja jooksul kaduda, mõningaid selliseid jooni võib olla mujalgi, vahel moodustab ühtlase keeleala mitu (naaber)kihelkonda.

Konverentsi teine päev algas istungiga "Piirikultuurid ajas", mille esimese ettekande "Meie ja teised: kultuurilisi identiteete Euroopa Liidu lõuna- ja idapoolsetel äärealadel" pidas Laura Assmuth, kes on uurinud Sardiinia, Saaremaa ja Kagu-Eesti inimeste suhtumisi ja enesemääratlusi. Sardiinias, kus itaalia keel ei ole

suutnud kohaliku sardi keelt välja tõrjuda, on säilinud tugev paikkondlik identiteet, kuid olenevalt olukorrast ollakse ka itaallased või eurooplased. Saaremaalgi on säilinud oma identiteet ning seda osatakse uutes ühiskondlikes oludes väga hästi ära kasutada. Kagu-Eesti piirialadel on paikkondliku, etnilise, keelelise ja usulise identiteedi kujunemist ja muutumist viimase kümnekonna aasta jooksul väga tugevasti mõjutanud riigipiir.

Mare Piho ettekanne kandis pealkirja "Petseri venelaste tulevikuenustused ja -uskumused muutumas ajas". Esineja mainis, et vene õigeusu kultuurile on tulevikuenustused ja viimsepäeva ootused üldiselt omased ja et Petseri piirkonnas on need praegu seotud Eesti-Vene riigipiiriga ning globaalsete muutustega. Siiski jäi vähemalt paarist tutvustatud ennustusest mulje, et aeg võib ju muutunud ja muutuv olla, aga ennustuse sisu on ikka vana ja tuttav: Venemaal ja vene õigeusul on eriline roll.

Ettekandes "Piirijõe Piusa kaldal. Etniliste suhete kajastumine Vastseliina pärimuses" vaatles Kristi Salve Vastseliina kihelkonda idapoolsete mõjude vahendajana ning lisaks veel sealseid ja ka kaugemaid, näiteks Latgales ja mujal Lätis kasutatud ja kasutatavaid naaberrahvaste ja -piirkondade inimeste kohta käivaid nimetusi ja nendega seotud suhtumisi.

Anu Korb pidas ettekande "Vastseliina kihelkonnast väljarännanud Siberis". Sellest kihelkonnast pärinevad ümberasujad rajasid Siberisse kaks asundust: 1896. aastal Oravaküla ja aasta hiljem Nikolajevka küla. Kokku oli 1918. aastal Siberis umbes 90 eesti asundust, millest praeguseks on enamik kas hääbunud või muutunud paljurahvuselisteks küladeks.

Nii on läinud ka Oravakülaga, kus elab 40 eestlast, kes moodustavad sealsest elanikkonnast 40%, kuid Nikolajevka küla on jäänud enam-vähem eesti külaks: 90% elanikest ehk 193 inimest kõneleb endiselt võrumurdelist keelt, sealhulgas ka lapsed ja noored, kuigi kooliharidus on venekeelne. Külaelanikud ei tunne, et nende keel ja kultuur oleks ohus, kuigi nii keelde kui ka pärimusse on tulnud üha rohkem võoraid elemente.

Ettekandes "Kirde-Laadoga karjalased XVII sajandil" vaatles Marje Joalaid Salmi ja Suistamo kihelkonna (*pagasta*) käsikirjalise kaardidega illustreeritud makseraamatusse kirjutatud koha- ja isikunimesid.

Enn Ernits pidas ettekande "Vadja keele varasemast murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest". Ta otsis vastust küsimustele: Missugune on vadja keele murdeliigendus, kas on ainult ida- ja läänemurre või on veel midagi? Kas kreevinita murde järgi saaks midagi otsustada Väiküla kohta? Kas Ida-Eestis on kõnelnud vadja murret? Missugune on olnud vadja keeleala kunagine ulatus? Küsimused seekord veel kindlat vastust ei saanud.

22. oktoobri istungil "Piirikeeled I" rääkis Anna Verschik teemal "Balti jidiš kui piirimurrak". Balti jidišis leidub baltisaksa mõjusid (laensõnu, häälikulisi ühisjoooni), kuid peale selle ka niisuguseid foneetilisi nähtusi ja ühiseid (laen)sõnu, mis on omased peaaegu kogu Läänemere regioonile.

Juris Cibulšs pidas ettekande "Latgali keel ja ta verstopostid". Latgali keele kõnelejaid arvatakse praegu olevat 150 kuni 500 tuhat, kuid pärast seda, kui 1934. aastal latgalikeelsed koolid kinni pandi, saavad nad kooliharidust kas läti või vene keeles. Koolis kasutati latgali keelt alates 1913. aastast. 1917. aastal võttis Latgale kongress vastu otsuse ühineda Lätiga tingimusel, et Latgales on latgali keele õigused tagatud. 1921. aastal andis Läti valitsus välja latgali keele kasutamist reguleeriva määruse, mida ei ole ametlikult tühistatud ja mis peaks teetõttu kehtima praegugi. Kuid pärast taasiseseisvumist hakkas Läti J. Cibulšsi väitel latgalite suhtes rakendama hoopis aktiivse assimileerimise poliitikat, mis

seisneb selles, et soodustatakse läti keele üleminekut ja tehakse kõik selleks, et latgalitel oleks võimalik läti keelt õppida. 2000. aasta keeleseadus annab siiski lootust, et olukord võiks muutuda, sest seal on latgali keelt nimetatud keeleks, mitte läti keele murdeks nagu varem.

Leoš Šatava tutvustas abinõusid, millega loodetakse sorbi keelt väljasuremisest päästa. Sorbi keel on lääneslaavi keel, mida kõneldakse Ida-Saksamaal. Alates 1998. aastast on avatud sorbiskeelseid või kakskeelseid lasteaedu ja algklasse ka nendes piirkondades, kus sorbi keelt kõnelevad veel ainult vanad inimesed, püütakse tõsta sorbi keele prestiiži, tõstetakse esile kakskeelsuse häid külgi, avaldatakse sorbiskeelset kirjandust ja ajakirjandust, on sorbiskeelseid raadio- ja telesaateid ning Interneti-lehekülgi. Loodetakse, et haridusseadusse viiakse sisse sellised muudatused, mis kindlustaksid praeguste saavutuste püsimise ja säilitaksid senise koolivõrgu, sealhulgas ka väikekoolid.

Istungi "Piirikirjandus ja -ajakirjandus" avas Tiit Hennoste ettekandega "Piirid võru kirjanduses", milles ta käsitles eelkõige võru luulet. Esiteks eraldas ta klassikalise võrukeelse kirjanduse ja uue aja 1990-ndate aastate luule. Klassikalises võrukeelses kirjanduses eksisteerib mingi piir selles mõttes, et minnakse tagasi lapsepõlve, mälestustesse, kus korduvad sellised motiivid nagu mäed, pere, talu, jumal, pühapäev, rahu, õitsemine. Kujutatakse positiivseid asju, taasluakse natuke nostalgiline, ilus hetk. T. Hennoste nimetas seda nimetamise luuleks ja keskkohaluuleks (hakatakse vaatama, mis ümberringi näha on) ja piiritlemata piiride luuleks, sest vaatamisel ja nimetamisel etteseatud piire ei ole. Seevastu võru uuem luule on T. Hennoste hinnangul väga harali, eri autoreil on eri maailm, ei ole selget ühtsust, selles luules leiab väljenduse ka palju negatiivset, esineb väljaspoole tunnet, otsest piiride nimetamist.

Hasso Krulli ettekande pealkiri oli "Vanapagana pärimus: käärid ja õmblused". Tema järgi on Vanapagan äärmiselt tugevat kultuurikonflikti peegeldav nimi: tal on väga mitmesuguseid omadusi, aga oma põhiolemuselt on ta vana pärimuse

kandja, kes vastandub kristlusele kui vana pärimuse kustutajale.

Mart Velsker juhtis oma ettekandes "Võru kirjanduse piiritlemine" tähelepanu sellele, et on jõudnud kätte aeg hakata mõtlema võru kirjandusloo kirjutamise peale ja et üks selle eeldusi on määratleda, kes on võru kirjanik. Piiritlemise alusena nimetas ta territooriumi, keelt, teemaikat, vaimu ja/või hinge, kirjanike enesemääratlust, seda, kas ja kuidas on võru kogukond ühe või teise kirjaniku omaks võtnud. Seejuures tekib mitmesuguseid raskusi ja küsitavusi, mida esineja illustreeris niisuguste küsimustega nagu Mida teha Baturini ja Traadiga? Mida teha Kangroga? Mida teha Uibopuuga? Tema üks ettepanekuid oli, et tuleks mujalt Lõuna-Eestist juurde võtta peale Traadi ja Baturini ka Kitzberg, et saavutada kirjandusloo kirjutamiseks vajalik kriitiline mass. Või siis kirjutada alustuseks võru kirjandusloo asemel hoopis lõunaeesti kirjanduslugu.

Evar Saare ettekandest "Võru keel ajakirjanduses" selgus, et pärast seda, kui alustas ilmumist võrukeelne ajaleht Uma Leht, hakkas Võru ja Põlva maakonnalehtedes võru keele kasutamine järk-järgult vähenema ja praegu seal võrukeelseid kirjutisi enam ei olegi.

Konverentsi viimase istungi "Piirikeeled II" juhatas sisse Riho Grünthal ettekandega "Läänemeresoome keeled soome-ugri keelte läänepiiril". Ta vaatles morfoloogias ja süntaksis toimunud muutusi, mis ühelt poolt ühendavad läänemeresoome keeli omavahel ja teiselt poolt eristavad muudest soome-ugri keeltest. Alati ei saa selgelt väita, kas läänemeresoome uuendused on võõrmõjulised või just vastupidi soomeugrilised.

Seppo Suhonen ütles oma ettekandes "Lõunaeesti keele koht lähimate keelte hulgas", et läänemeresoome keelte atlas on lõunaeesti materjalil eriline osa. Atlas kaartidelt võib leida suurel hulgal lõunaeesti häälikulisi arenguid ning morfoloogilisi ja leksikaalseid erijooni.

Sulev Iva (Jüvä Sullõvi) ettekande pealkiri oli "Vaade läänemeresoome keeltele läbi võru astmevahelduse". Võru ast-

mevahelduse laiendas ta lisaks tavapärasele omastavas ja osastavas käändes ilmevale laadi- või vältevaheldusele ka esmaväteliste sõnade osastava käände ja da-infinitiivi II-vätelistele gemineerunud vormidele (*uma : umma, valama : vallaq*) ja illatiivile (*häbü : häü : häpü : häppü*). Tuleb siiski lisada, et samalaadsed vaheldused on üsna harilikud Tartu murde ida- ja lõunaosas, aga geminatsiooniga partitiivi leidub ka Tartu murde lääne- rühmas Rannu murrakus (kus see on küll allunud seda murrakat iseloomustavale üldisele II välte pikenemisele) ning Mulgi murde Helme murrakus, nii et pigem on tegu üldlõunaeestilise, mitte ainult võrulise nähtusega.

Laivi Org andis ettekandes "Võru ja eesti palatalisatsiooni piirid" üsna põhjaliku seniste palatalisatsioonikäsitluste ülevaate ja tutvustas seejärel lühidalt oma akustiliste katsete esialgseid tulemusi.

Kadri Koreinik tutvustas ettekandes "Mulgi, Võru ja Setu – meie ja nende piirid" keele- ja murdepiiride määramise tajudialektoloogilist meetodit. Uurimuse aluseks oli Lõuna-Eestis läbiviidud küsitlus, kus kõnelejaid endil lasti määrata, mis keelt või murret nad kõnelevad.

Konverentsile oli esitatud mitu vaatmikku, mida nende autorid ka kommenteerisid: Kara Brown "Perifeerne võru keele ja kultuuri tund: kooli ja õpetaja elus", Tiina Halling "Narva, linn ida ja lääne vahel", Kimmo E. Laine "Vladimir Nikolajevitš Mainov Karjala kujutajana", Elo Liiv "Setu kirjad" ja Heiki Samel "Setude ümberasumisprogrammist ja selle tulemustest".

Tutvustati ka vastilmunud kirjandust: Ly Leasi, Külli Sepa ja Evi Vesiku koostatud raamatut "Kihnu lugõmik" (Kihnu, 2004), Võru Instituudi avaldatud brošüüri "Kuimuudu võro kiilt alalõ hoita. Kõnõlõ taad latsõga" ja Võru Instituudi toimetiste 16. köidet, mis sisaldab eelmise, Rõuges peetud konverentsi ettekandeid. Toimetiste sarjas on kavas avaldada ka siin tutvustatud konverentsi ettekanded.

VÄINO KLAUS

KRISTA ARU, KURMO KONSA, TIJU REIMO, MARI SIINER. *The Red Book of the Estonian Publications of 1535-1850*

The project "Red Book of Estonian Publications 1535-1850" is the third subproject of THULE. The aim of the project was to create a theoretical basis for elaborating criteria which would enable to determine the preservation priorities of the Estonian book heritage. According to those criteria a preliminary list of highly valued and endangered Estonian publications was to be compiled, which could be taken as a remedy for working out preservation policies for memory institutions and a basis for further digitalisation projects. The practical result of the project is precisely such a list of rare Estonian books of historical, cultural and scientific value, together with recorded data about the availability of their original items and reserve copies, a description of the physical condition of one original item, and digitized images of the title page and binding of one original item preserved in Estonia. As a result of such revision the exact data about the need of reserve and user copies as well as the amount of conservation and restoration work needed has been determined. The list consists of 398 books and 5 periodicals in Estonian and 23 books and 3 periodicals in foreign languages. By each item there are data about the availability of the book (the number of known survived copies, notes about defective, reserve and user copies), followed by a short characterisation of the item's cultural value and an assessment of the physical condition of one copy. It is hard to overestimate the value of the result as a precise knowledge of the situation, optimal allocation of resources and right strategic decisions are the only methods that can ensure the preservation of cultural heritage.

INDREK TART. *Belles-Lettres and Cultural Sustainability in the Baltic Sea Countries in 1988-2002*

Over the past fifteen years the local book production has undergone a substantial change. The rapid development of new media technologies is winning over the

time of the audience in ever increasing amounts, thus diminishing the chances of the book market against the fragmented lifeworlds supplied by the flourishing postmodern. The article describes and discusses the situation from the point of view of book title production, comparing the post-socialist and the Nordic societies. The overall picture shows dramatic changes for the former and established lines for the latter, with a few signs of stagnation. The Baltic Sea countries have passed through the dramatic period of decline in the number of book titles quite easily and quickly. The main new point brought about by the changeover to market economy is low issue rates. The proportion of belles-lettres titles among the overall book production, which is a sensitive indicator for the transitional change in the post-socialist countries, has risen from below 15% to around 25%, which has been the ordinary Nordic standard. Another indicator followed is the number of poetry book titles among those of belles-lettres, signalling of the national mind struggling for sustainable development of the nation as the stressful times of transition yielded many more poetry publications than the following period.

ANNA VERSCHIK. *A Case of Convergence: Some Estonian Compounds and Their Equivalents in the Local Variant of Russian*

The article is a qualitative study that considers the equivalents of some Estonian compound nouns (CN) ($N_{Gen} + N_{Nom}$ or $N_{Nom} + N_{Nom}$), used in the local variant of Russian. The paper deals with the patterns of equivalent formation, their differences from the Russian spoken in Russia, possible convergence towards Estonian, and some sociolinguistic aspects possibly affecting the linguistic behaviour of Russian speakers. The analysis is based on two concepts: code-copying (Johanson) and facilitation in convergence (Clyne). Eight patterns for Russian equivalents of Estonian CN have been found, some of which are perceived as unacceptable by Russian-speaking natives of Russia. The Russian equivalents of Estonian CN show a tendency towards convergence in that

the modifier, rendered either as an analytical adjective, abbreviation or relative adjective, precedes its head. Another option is global copying of the Estonian CN. While analytic adjectives are productive in contemporary standard Russian, the present sociolinguistic situation favours transfer from Estonian and, as a result, the local Russian equivalents tend to copy their Estonian models. As for Russian-speakers from Russia they may perceive those equivalents as unusual, strange or unintelligible.

JAAN ÕISPUU. Finnic Studies in Karelia

Karelian dialect studies were first introduced in the Soviet Union in the 1930s at the Institute of Language, Literature and History (Petroskoi) on the initiative of Dmitri Bubrich. The institute was founded in 1930. Dialect material was collected and the results were represented on dialect maps.

After WW II many Karelians have been able to study their own native dialect at the Institute of Language, Literature and History of the Karelian Research Centre at the Academy of Sciences of Russia, as well as in two local universities – Petroskoi State University (founded in 1940) and Karelian Pedagogical University (founded in 1931). Most of Karelian specialists owe their professional education to Petroskoi State University. In September 1990 a Chair of the Karelian and Vepsian

language was founded there, while since 1992 an analogous chair also functions at the Pedagogical University. The object of the Finnic studies in Karelia are Karelian dialects and the revitalisation of Karelian and Vepsian standard languages, as well as Vepsian and Ingrian dialects. In 1990s a number of monographs and grammars concerning Karelian and Vepsian have been published.

RAIVO PALMARU. At the End of a Cobblestone Road: How Language and Communication May Influence Social Integrity

This article, relying on different poststructuralist and constructionist approaches, argues that the roots of many present-day problems of Estonia are epistemological and linguistic. Public communication in Estonia is overwhelmingly influenced by modernist, frequently even Marxist, understandings of the relations between reality and language. It is only natural as discourses do not arise in a vacuum: they are historically and culturally determined. The problem is that people create reality according to their beliefs and with the help of their own language. For thirteen years now, the Estonian people have been seeking to reorganize their lives, trying to say and do something new. Yet it has not been easy because of the trap set for them by the existing beliefs and the corresponding language.

AUTORI MEELESPEA

Kaastöö palume esitada nii paberil kui ka saata e-postitsi aadressile kk@eki.ee või tuua toimetusse disketil. Soovitame teksti salvestada programmis Word või RTF-vorminguna. Tabelid, joonised jm lisad tuleb esitada eraldi failidena.

Teadusliku põhiartikli mahu soovituslik ülempiir on **50 000 täheruumi**.

Põhiartiklile tuleb lisada **1–6 märksõna** (nt värsiteooria, folkloristika, eesti XIX sajandi kirjandus, postmodernism, foneetika jms), mis kajastavad autori arvates kõige täpsemini kaastöö sisu. Samuti tuleb põhiartiklile lisada **resümee mahuga kuni 1200 täheruumi**. Resümee ja märksõnad olgu soovitatavalt inglise või saksa keeles. Autorilt ootame ka **enesetuvustust mahuga kuni 200 täheruumi** (sh töö- ja ametikoht, tegevusvaldkond, teaduskraad, sünniaasta).

Põhiartiklile pretendeeriv **kaastöö kuulub anonüümsele eelretsenseerimisele**. Kaastöö retsensentideks on kuni kaks toimetuse valitud vastava teadusvaldkonna asjatundjat. Kaastöö heakskiitmisel tuleb autoril juhinduda retsensentide muudatus- ja parandusettepanekutest.

Toimetamisõigus, sh lühendamisõigus hõlmab kõiki toimetusele saadetud kaastöid, k.a tellitud kaastööd, kusjuures toimetaja teostab oma õigust koostöös autoriga.

Toimetus vajab autori kohta järgmisi andmeid: isikukood, postiaadress, pangakonto number, telefoninumber, e-posti aadress.

Toimetusel on õigus edastada ajakirjas ilmunud artikkel koos selle juurde kuuluvate märksõnade, resümee ja autorituvustusega rahvusvaheliste andmebaaside pidajatele ning võrguraamatukogudele.

Toimetus

INHALT

KRISTA ARU, KURMO KONSA, TIJU REIMO, MARI SIINER. Das rote Buch estnischer Druckwerke 1535–1850	1
INDREK TART. Das schöngeistige Buch und das kulturelle Fortbestehen in den baltischen Ostseeländern in den Jahren 1988–2002	9
ANNA VERSCHIK. Betrachtung zur Konvergenz: estnische Komposita und deren Entsprechungen in der in Estland gesprochenen russischen Sprache	21
RAIVO PALMARU. Am Ende des Kopfsteinweges. Über den Einfluss von Sprache und Kommunikation auf die Gesellschaft in ihrer Gesamtheit	35
JAAN ÖISPUU. Die ostseefinnische Sprachwissenschaft in Karelien	53
MAARJA HOLLO. Die Exilgemeinschaft und der Emigrant	60
REZENSIONEN	
JÜRI VIKBERG. Eine Erzählung über in St. Petersburg ausgebildete Esten (Raimo Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Tallinn, 2004)	68
LEMBIT VABA. Über goldene Zeiten in den Beziehungen der Universität Tartu zu Lettland oder heute ist es an keiner estnischen Hochschule mehr möglich, die lettische Sprache zu studieren (Hain Tankler, Algo Rämmer. Tartu University and Latvia. With an Emphasis on Relations in the 1920s and 1930s. Tartu, 2004)	71
PIRET VIRES. Unnötige Ängste von Jaanus Adamson (Jaanus Adamson. Läbirääkimised. Kirjutisi 1995–2003. Tartu, 2004)	74
RUNDSCHAU	77
SUMMARIA	86

Õnnitleme!

- 1. I Ilmar Mikiver – 85
Helju Rajando – 75
- 8. I Ilmar Laan – 85
- 22. I Lembit Jaanits – 80
- 27. I Vaapo Vaher – 60
Kai Adamson – 50
- 29. I Valda Raud – 85

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

AES = Akadeemiline Emakeele Selts; **ETF** = Eesti Teadusfond; **HTM** = Haridus- ja Teadusministeerium; **KK** = Keel ja Kirjandus; **TPÜ** = Tallinna Pedagoogika-ülikool; **T(R)Ü** = Tartu (Riiklik) Ülikool.

Keeled: **ingl** = inglise; **ld** = ladina; **sks** = saksa; **sm** = soome.

ISSN 0131-1441

JÄRGMISTES NUMBRITES:

- *R. Brockmannist ja eesti luule vanusest* •
- Värvinimetuste semantikast* • *Jaan Krossi baltisakslased*

**ALFRED KORDELINI SIHTASUTUSE
EESTI FONDI
ABIRAHADE KONKURSS**

Abiraha on mõeldud toetuseks Eestis tegutsevatele eesti keele ja teiste soome-ugri keelte uurijatele ning soome kirjanduse eesti keelde tõlkijatele. Käesoleval aastal tuleb stipendiumidena jagamisele umbes 5900 eurot.

Taotlused esitada fondi blanketil, mida võib saada Eesti Keele Instituudi valvelauast Tallinnas, Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolist või netiaadressilt <http://www.eki.ee/eki/kordelin>. Taotlused (masina- või arvutikirjas) saata või tuua A. Kordelini Sihtasutuse Eesti fondi esindajale Anu Haagile aadressil: Roosikrantsi 6, Eesti Keele Instituut, 10119 Tallinn. Info telefonil 644 83 62 või meiliaadressil anu@eki.ee. Taotluste esitamise tähtaeg on **14. veebruar kell 14.00**.

Konkursi tulemused tehakse teatavaks emakeelepäeval, 14. märtsil.